

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Di arbakır ve  evresinin M sl manlasma Süreci

Mehmet Azimli

Di arbakır ve  evresinin M sl manlasma Süreci

Mehmet Azimli

 IZGI

 IZGI

**DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNİN
MÜSLÜMANLAŞMA
SÜRECİ**

Mehmet AZİMLİ

DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNİN MÜSLÜMANLAŞMA SÜRECİ

Mehmet AZİMLİ

ÇİZGİ
AYRANCI

Çizgi Kitabevi Yayınları: 258

Tarih

Genel Yayın Yönetmeni

Mahmut ARLI

Kapak: Harun Yıldız

Baskı: Sebat Ofset

ISBN: 978-605-5999-92-6

Sertifika No: 17536

©Çizgi Kitabevi Yayınları

Haziran 2010

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Cataloging In Publication Data (CIP)

Azimli, Mehmet

Diyarbakır ve Çevresinin Müslümanlaşma Süreci

ANAHTAR KAVRAMLAR

-Key Concepts-

1.Diyarbakır 2. İslam 3. Fetih 4. Cezire Bölgesi

- Diyarbakır, İslam, Conquest, Cazira Area –

Çizgi Kitabevi

Sahipata Malı. Mimar Muzaffer Cad.

Helvacıoğlu Apt. No:41/1 KONYA

Tel:03323536265-66

Fax:03323531022

www.cizgikitabevi.com

Bu çalışmamı, tarihten beri bölgedeki huzurun kaynağı ve mayası olan Müslümanlığın yaygınlaşması için gayret sarfeden meçhul insanlara ithaf ediyorum.....

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	11
CEZİRE BÖLGESİ'NİN KISA TARİHİ	16
Bölgenin Fethi.....	17
Emeviler Dönemi.....	21
Abbassiler Dönemi.....	22
Hamdaniler Dönemi.....	23
Mervanoğulları Dönemi	23
Selçuklular Dönemi	24
Zengiler Dönemi	25
Artuklular Dönemi	26
Eyyubiler Dönemi.....	26
İlhanlılar Dönemi	27
Akkoyunlular Dönemi.....	27
CEZİRE BÖLGESİ'NİN FETHİ KONUSUNDA İDDİALAR	28
DİYARBAKIR.....	33
Anadolu'daki Sahabe Kabirleri.....	36
Diyarbakır'da Sahabiler.....	37
İyaz b. Ğanm	38
Said b. Zeyd.....	40
Muaz b. Cebel	41
Sasa b. Amr b. Savhan el-Abdi.....	41
Sad b. Ebi Vakkas	42
Malik b. Haris el-Eşter.....	43
Diğer Sahabiler	44
LİCE	47
Lice Adının Kökeni.....	47
İslam Öncesi Lice	47
İslam Fetihleri Dönemi	48

MARDİN.....	54
Mardin'in İsmi ve Fetihler Öncesi Durumu.....	54
Hulefa-i Raşidin ve Emeviler Dönemi.....	56
Abbassiler ve Hamdaniler Dönemi	58
Buveyhiler Dönemi.....	63
Mervaniler Dönemi	
Selçuklular Dönemi	64
NUSAYBİN.....	66
Nusaybin'in Müslümanlarca Fethi Öncesi Konumu.....	67
Nusaybin'in Müslümanlar Tarafından Fethi.....	68
Fetih Sonrası Nusaybin.....	71
HARRAN.....	74
İslam Öncesi Harran.....	74
Harran'ın Fethedilmesi	76
Emeviler Dönemi'nde Harran.....	77
Harran'ın Başkentlik Dönemi.....	79
Emeviler Sonrası Harran	85
SİVEREK.....	89
Siverek'in İsmi	90
Siverek'in Yerleşim Yeri	92
Fetih Sonrası Siverek	93
ADİYAMAN.....	95
Adıyaman'da Yerleşim	97
BATMAN.....	98
Fetihler Öncesi Batman ve Yöresi.....	99
Batman Ve Çevresinin Fethi	100
Mervaniler Dönemi	105
Bölgedeki Harici Faaliyetleri	106
BİNGÖL.....	108

Bingöl'ün İsmi.....	109
Fetih Dönemine Kadar Bingöl'ün Kısa Tarihi	110
Abbasiler Döneminde Bingöl	111
Selçuklular Dönemi	113
Akkoyunlu ve Karakoyunlular Dönemi.....	117
Akkoyunlular Sonrası Bingöl.....	119
SIİRT.....	120
Siirt'in İsmi	120
Fetih Öncesi Siirt	120
Siirt'in Fethi ve Sonrası.....	121
Mervaniler Dönemi	123
Selçuklular Dönemi	124
Moğollar Dönemi.....	128
Akkoyunlular Dönemi.....	130
Safeviler Dönemi.....	131
ERZURUM.....	132
Erzurum'un İsmi.....	132
İslam Öncesi Erzurum	135
Hulefa-i Raşidin Dönemi.....	137
Emeviler Dönemi	140
Abbasiler Dönemi	141
Selçuklular Dönemi	144
VAN-TATVAN.....	146
Van-Tatvan Yöresinin İslam Öncesi Kısa Tarihi	146
Van-Tatvan Çevresinin Fethi.....	148
Van-Tatvan Çevresinde Bizans Hakimiyeti	152
Van-Tatvan Çevresinde Mervanoğulları Dönemi	153
Van-Tatvan Çevresinde Selçuklular Dönemi	154

EK-1: İLK İSLAM FETİHLERİNİN GERÇEKLEŞME	
SEBEPLERİ.....	155
Hız. Peygamber Dönemi Savaşları ve Sebepleri	156
İlk Fetihlerin Sebepleri	161
Siyasi Gerekçeler	162
Ekonomik Gerekçeler.....	172
Dini Gerekçeler.....	181
EK-2: MARDİN İLK ARTUKLU EMİRİ NECMETTİN	
İLGAZİ (1106-1122).....	189
Necmettin İlgazi'nin Soyu.....	189
Necmettin İlgazi	191
Bağdat'ta Şahnelik Dönemi.....	192
Mardin Artukluları	194
Haçlılarla Mücadelesi.....	195
Kafkasya Seferi	198
Şahsiyeti	199
EK-3: SİLVAN'LI ZEHEBÎ.....	202
Zehebî Öncesi Silvan	202
Tahsil Gördüğü Yerler Ve Hocaları	204
Zehebî'nin Eserleri ve İslam Kültür Tarihindeki Yeri.....	207
Zehebî'nin Tarih Tenkid Metodu Ve Tarihçiliği	211
EK-4: İBNU'L-ESİR'İN "EL-KAMİL"İNİN TERCEMESİ	
ÜZERİNE MÜLAHAZALAR.....	215
El-Kamil Fi't-Tarih Tercemesi	218
Cezire الجزيرة.....	218
Yanlış Çeviriye Örnek: Kürtler mi? Türkler mi?	220
BİBLİYOGRAFYA.....	225

DOÇ. DR. MEHMET AZİMLİ

1968 yılında Silile'de (Konya) doğdu. İlköğrenimini Silile İlkokulu'nda, orta öğrenimini Konya İHL'de tamamladı. 1991'de Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1991-1998 yılları arasında Ordu-Ulubey İHL'de ve Konya-Karapınar İHL'de çalıştı. Selçuk Üniversitesi'nde 1994'de yüksek lisansını, 1999'da doktorasını tamamladı. 2005 yılında Doçent oldu. Halen, 1998'de araştırma görevlisi olarak girdiği Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslam Tarihi Anabilim Dalı'nda çalışmakta olan Azimli, evli ve üç çocuk sahibi olup Arapça ve İngilizce bilmektedir.

Yayınlanan 50'den fazla makale ve uluslararası sempozyum bildirisi yanında basılan eserleri şunlardır;

- ❖ **Abbasiler Dönemi Babek İsyanı**, Ankara, 2004.
- ❖ **Halifelik Tarihine Giriş**, Konya, 2005.
- ❖ **Hz. Ali Nesli'nin İsyanları-X. yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler**, Konya, 2006.
- ❖ **Hz. Safvan b. Muattal**, İstanbul, 2008.
- ❖ **Son Müderris, "Musa Kazım Efendi"**, Konya, 2008.
- ❖ **Siyeri Farklı Okumak-I Mekke Yılları**, Ankara, 2008.
- ❖ **Siyeri Farklı Okumak-II Medine Yılları**, Ankara, 2009.
- ❖ **Diyarbakır ve Çevresinde Müslümanlar**, Diyarbakır, 2010.

GİRİŞ

Bu çalışma, Cezire bölgesi tarihine katkı amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmamızda bölgenin Müslümanlar tarafından fethi öncesi ve sonrasında gelişen olaylar aktarılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda bölgedeki büyük kentlerden Diyarbakır, Mardin'i birer ilçesi ile birlikte, Harran, Batman, Adıyaman, Siirt'i ayrıca Doğu Anadolu'yu temsilen Bingöl ile Erzurum'u ve Van Gölü Havzası'nı temsilen Tatvan ve çevresinin fethini anlatmaya çalıştık.

Bu kitap, ağırlıklı olarak yaklaşık 10 yıldır bölgede yapılan sempozyumlarda sunduğumuz bildirilerden oluşmaktadır. Bu sebeple bölgedeki bütün kentleri bu çalışmaya dâhil edemedik. Ancak bu bir eksiklik meydana getirmemektedir. Çünkü genel olarak bölgenin fetihleri aynı dönemde gerçekleşmiştir ve aynı güçlerin hakimiyetinde kaldığı gibi daha sonraki dönemlerde de aynı yönetimlerin hakimiyeti altında yaşamıştır.

Kitabın sonunda konuyla ilgili olduğunu düşündüğümüz dört adet araştırmayı ek olarak sunuyoruz. Bunların, ilki bölgenin fethi konusundaki aktaracağımız kimi iddialara cevap niteliği taşıyan bir çalışmadır. İkincisi Mardin Artuklularının kurucusunun hayatı ve haçlılara karşı bölgenin müdafasını aktarması açısından önem arz etmektedir.

Üçüncüsü Diyarbakır'ın bir ilçesi olan Silvan'lı bir bilgini konu edinmektedir. Bu mümbit toprakların dev bilginlerinden biri olan Zehebi'nin hayatı ilginçliği yanında örnek alınacak bir hayatı aksettirmektedir. Son çalışma ise ünlü bir İslam tarihçimizin eserinin tercümesindeki bölge ile ilgili bazı çeviri hatalarını anlatmaktadır.

Eserin hazırlanmasında ulaşabildiğimiz klasik ve son dönem yazılmış kaynakları kullandık. Bu kaynaklardan elde ettiğimiz kısıtlı bilgileri harmanlayarak bölgenin tarihi araştırmalarına ışık tutmak istedik. Burada bir kaynak eleştiri de yapmak istiyoruz. Bölge tarihi üzerine çalışma yapanların, özellikle İslam fetihleri ile ilgili dönemi çalışanların ilk müracaat ettikleri eserlerden biri olan Vakıdî'nin eseri ile ilgili kısa bir bilgi vermek istiyoruz.

Esasen bölgenin fethi konusunda ilk kaynaklarda verilen bilgiler oldukça sınırlı iken, H. II. yüzyılda yaşayan Vakıdî'ye nispet edilen "*Fütuhu's-Şam*" adlı eserde Cezire'nin fethi hakkında geniş ve ayrıntılı bilgiler verilmektedir.¹ Burada Vakıdî'nin neden bu kadar ayrıntı verip de diğer tarihçilerin vermediğini sorgulamak lazımdır. Vakıdî, eğer bu bilgileri aktarıyorsa ondan dört asır sonra yaşayan İbnu'l-Esir gibi tarihçilerin bu bilgileri eserlerine almaması Vakıdî'nin bu eseri hakkında şüpheleri artıracak niteliktedir. Bu eserin problemli oluşu hakkında önemli delillerden birini vererek konuyu izah etmek istiyoruz.

¹ Bkz. Vakıdî, *Tarîhu Futûhi'l-Cezire ve'l-Hâbûr ve Diyarbekr ve'l- Irâk*, Dimeşk, 1996, 210, (Bu eser Vâkıdî'nin *Fütûhü's-Şam* adlı eserinin bir bölümüdür.)

Vakıdi, eserinde Erzurum'un ismini vererek fethinden bahseder. Hâlbuki Erzurum'un o dönemdeki adı Kalikale'dir. Erzurum ismi, M. 1042 tarihinde İbrahim Yenâl'ın Erzen'i ele geçirmesi sonucu Kalikale'ye göç eden Erzen halkının Erzen-i Rum şeklinde isimlendirmesi sonucu verilmiştir.² Vakıdi'nin kendisinden iki asır sonra verilen bir ismi kullanması bu esere bir takım ilavelerin olmuş olabileceği düşüncesini destekler niteliktedir. Yine aynı eserinde Vakıdi, Meyyafarikin'in kuzeyindeki Mervani kalesi olan Hısnu'l-Cedid'den bahsetmektedir. Hâlbuki Mervaniler(990-1085), Vakıdi'den (207/823) yaklaşık iki asır sonradır.³

Vakıdi'den çok sonraları gerçekleşen olaylardan bahsedilmesi eserin daha sonraları yazıldığı izlenimini doğurmaktadır. Muhtemelen eserde, sonraki dönemdeki nasihlerin birçok ilaveleri bulunmaktadır. Bu iki örnek de göstermektedir ki, bölgenin tarihi araştırmalarında bu kitabı esas kabul etmek uygun değildir. Sonuç olarak bu kitap, muhtemelen XII. Asırdan sonra yazılmış olup kabul görmesi için Vakıdi'ye nisbet edilmiştir ve verdiği bilgilere itibar edilemez. Kimi araştırmacılarımız, kitabın XIII. yy. yaşayan Ebu'l-Hasen el-Bekri gibi kıssacıların uydurması olduğunu belirtmektedirler.⁴ Ayrıca bu kitabın esasen o dönemlerde gerçekleşen Haçlı seferlerine karşı Müslüman halkı coştur-

² Bu isimle Erzen kastedilse bile Erzen denmesi gerekir. Erzen-i Rum denemez.

³ Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, İstanbul, 2002, (Basılmamış Doktora Tezi), 66.

⁴ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, 30.

mak üzere uydurulduğu da belirtilir.⁵ Ancak maalesef bazı müellifler bu kitabı eserlerinde kullandığı gibi,⁶ son dönem bölge tarihi konusunda araştırmalarda bulunan kimi yazarlar da yazdıkları eserlerde özellikle bu kitabın bölge ile ilgili bölümünün "*Tarihu Futûhi'l-Cezire ve'l-Hâbûr ve Diyarbekr ve'l-İrâk*" adıyla yayınlanmasından sonra, maalesef esas me'haz kabul etmektedirler.⁷ Doğrusu eserdeki bilgiler ihtiyatlı bir şekilde tetkik edilerek kullanılmalıdır.

Bu çalışmamızın bölgenin en az bilinen dönemlerinden biri olan İslam hakimiyeti döneminin araştırılmasına ışık tutacağını düşünüyoruz. Bu sebeple hayırlı olmasını diliyorum.

CEZİRE BÖLGESİ'NİN KISA TARİHİ

Cezire, kelimesi Ceziretu'l-Arab olarak Mekke, Medine, Taif, Hadramevt gibi yerleri kapsasa da⁸ Cezire denilince, akla Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki Kuzey Mezopotamya gelmektedir.⁹ Bu bölge, zaman zaman Rabia ve Mudar Araplarının bulundukları bir yer idi.¹⁰ Ayrıca diğer Arap kabileleri de bölgeye göç ederlerdi.¹¹ Burada yaşayan Araplara Cezire Arapları deniliyordu.¹²

⁵ Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul, 1960, 41.

⁶ Misal vercek olursak; Şerefhan, *Şerefname*, Çev; M. Emin Bozaslan, Diyarbakır, 2006, 276.

⁷ Ahmet Demir, *İslam'ın Anadolu'ya Gelişi*, İstanbul, 2004.

⁸ Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Beyrut, 1990, II, 614.

⁹ İstahri, *el-Mesalik vel-Memalik*, Beyrut, 1927, 52.

¹⁰ Taberi, I, 397.

¹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, 1995, I, 393.

¹² İbnü'l-Esir, II, 396.

Bölge, tarih boyunca değişik milletlerin güç gösterisi alanı olurken, İslam öncesi bölgede Sasani ve Roma mücadelesi sürüyordu. Büyük İskender ile Dara, bölgede savaşmışlardı.¹³ Bölgedeki askeri garnizonların en büyüklerinden olan Dara'nın yaptırılması bu mücadelenin göstergelerindendir.¹⁴ İskender sonrası bölgeye bütün gücüyle saldıran İranlılar, Bizans'ı bölgeden bir müddet olsun atmayı başardılar.¹⁵ Müslümanlar gelmeden önce bölge İranlıların elindeyse de¹⁶ Heraklius ile birlikte Bizans'ın eline geçti.¹⁷

Bölgenin Fethi

Müslümanların Cezire'ye gelmelerinden önce Hz. Ebubekir Dönemi Ridde savaşları sırasında ortaya çıkan sahte kadın peygamber Secah b. Haris bu bölgedendi¹⁸ ve emrindeki Cezire'li askerlerle bu bölgeden gelip¹⁹savaşmıştı.²⁰ Mağlub olunca da bu bölgeye çekilmiş,²¹ dayıları olan Tağlibliler yanında kalmıştı.²² Bu dönemde Müslüman orduları önünden kaçanlar Cezire'ye sığınıyorlardı.²³ Nitekim Müslüman ordulara karşı Bizanslılar bu bölgeden oluşturu-

¹³ İbnü'l-Esir, I, 284.

¹⁴ İbnü'l-Esir, I, 281.

¹⁵ İbnü'l-Esir, I, 295.

¹⁶ İbnü'l-Esir, I, 438.

¹⁷ İbnü'l-Esir, I, 476.

¹⁸ İbnü'l-Esir, II, 354.

¹⁹ Taberi, II, 268.

²⁰ Taberi, II, 269.

²¹ Taberi, II, 272.

²² İbnü'l-Esir, II, 357.

²³ İbnü'l-Esir, II, 447.

dukları ordularla saldırıyorlardı.²⁴ Cezire halkının bir kısmı, Müslümanlara karşı Bizans'ı kışkırtmıştı.²⁵ Bu durum Müslümanların Cezire bölgesine girmelerini zorunlu kılıyordu.

Heraklius ve Bizans imparatorluğu o günlerde galip güç idi. Sasanileri her cephede yenmişti ve o günkü dünya coğrafyasında en güçlü devlet başkanı konumundaydı. O, bu yeni güce karşı (Müslümanlara) şiddetle karşı koyması gerekirken, çölden çıkıp gelen bu taze kuvvetin, gücünü nereden aldığını, casusları vasıtasıyla yaptırdığı bazı araştırmalar sayesinde öğrenmiş ve bu gücün önünde durulmayacağını çabuk fark ederek fazla kayıp vermeden Toros dağları hattına geri çekilmiş ve doğal sınır olan bu dağ silsilesini tahkim etmiş, Müslüman ordularının önünden geriye doğru çekilmişti. Heraklius, *"Geceleri âbid, gündüzleri savaştı, parasını vermeksizin hiçbir şeyi yemeyen, her yere barışla giren, galip gelince zulmetmeyen"* şeklinde tarif edilen bu ordudaki bedevî muharrik gücünün İslam'ın cihat ruhuyla birleşmesi sonucu ortaya çıkan gücün önemini kavramıştı. Onun yukarıdaki tarifi yapan şahsa söylediği şu sözler önemlidir: *"eğer söylediklerin doğru ise onlar şu ayak bastığım yerlere hakim olacaklardır."*²⁶ Ardından hemen ülkesinin toprakları olan Şam ve Cezire'yi Müslümanlara terk etmiş ve o meşhur sözü olan *"elveda Suriye"* diyerek İstanbul'a dönmüştür.²⁷

Heraklius yaptığı bu siyasi manevra ile adeta bu yeni taze gücün yönünün Sasanîlere doğru yönelmesini istiyordu

²⁴ İbnü'l-Esir, II, 491.

²⁵ İbnü'l-Esir, II, 531.

²⁶ Taberî, II, 445.

²⁷ Belazurî, *Fütûhü'l-Buldân*, Beyrut, 1991, 140; İbnü'l-Esir, II, 493.

ve bu niyetini de gerçekleştirdi. Onun bu siyasi manevrası ülkesinin daha uzun süre yaşamasını sağladı. Böylece Arabistan'dan coşkuyla çıkan İslam'ın ilk fetih dalgası, yönünü Bizans'ın bir anlamda boşalttığı Cezire bölgesine doğru çevirdi. Bu manevra, İslam fetihlerinin ilk fetih dalgasındaki coşkulu gücünü, Bizans dışındaki topraklarda tüketmesine ve belki de Bizans'ın yaklaşık sekiz asır daha dünya tarihinde kalmasına neden olacaktır.

H. Ömer Dönemi'nde Cezire bölgesi fetihler kapsamına alındı ve komutan olarak İyaz b. Ğanm görevlendirildi.²⁸ Sonuçta Müslüman ordular, önlerinde açılan (bir kısmı günümüz Güneydoğu Anadolu Bölgesi içinde kalan) Cezire Bölgesi'ni hicri 16 ile 19 yılları arasında ele geçirdiler.²⁹ Cezire'yi ele geçiren İyaz b. Ğanm h. 20 de vefat etti.³⁰ H. 21 de Cezire'nin yöneticisi Umeyr b. Sad idi.³¹ H. 22 senesinde Ömer b. Suraka bölgede görevlendirildi.³² Bu yıl H. Ömer bölge üzerinden Azerbaycan'daki fetihlere yardımcı olması için Habib b. Mesleme'yi görevlendirdi.³³ Kendisi bile Cezire'ye gidip iki ay kalmayı düşünüyordu.³⁴ Sonuçta; H. 19. da İyaz b. Ğanm tarafından hızlı bir şekilde ele geçirilen bölge

²⁸ İbnü'l-Esir, II, 526.

²⁹ İbnü'l-Esir, II, 563.

³⁰ İbnü'l-Esir, II, 569.

³¹ İbnü'l-Esir, III, 21.

³² Taberi, II, 545.

³³ İbnü'l-Esir, III, 28.

³⁴ Taberi, II, 565; İbnü'l-Esir, III, 56.

bundan sonra merkezden atanan valiler ile yönetilmeye başlanmıştır.³⁵

Bölgenin fethinin kolay olmasının iki ana sebebi bulunmaktadır. İlki; fetih öncesi bölgede yüzyıllardır büyük hakimiyet kuran Sasaniler yenilip çekilmişler ve buna karşılık bölgeyi işgal eden Heraklius ise gelen İslam ordusundan çekindiği için bölgeyi boşaltmıştı. Bölge şehirleri ise kendi aralarında birlik oluşturamamış Süryani ağırlıklı yerel idarecilerin elinde idi.

İkinci ve daha önemli sebep ise; Müslümanlar, Şam'ın fethinden sonra bölgedeki fetihler sırasında hiç bir direnişle karşılaşmamışlardı. Çünkü İslam öncesi, Sasani ve Roma'nın arasında durmadan sık sık el değiştiren bölgedeki halklar, kendilerine yapılan zulümlere karşı yeni gelen bu güce sığınmak istemişler ve kaleler anlaşıma sonucu savaşız olarak adeta bir çorap söküğü gibi arka arkaya teslim olmuştu. Bunun en büyük sebebi Romalılar, Medler ve Perslerin zulmünden bıkan yerli halkın: *"Başımızda Ortodoks kühahı görmektense, Müslüman sarığı görmeyi yeğleriz"* demeleri idi.³⁶ Gelen ordunun farklı bir ordu olduğu, farklı bir savaş ahlakı benimsediği her tarafa yayılınca, bölgedeki kalelerde direnç olmamıştı. Sadece Diyarbakır merkezde yani Romalıların tabiriyle Amid kalesinde küçük bir direniş olsa da, ele geçirildiğinde savaş kuralları uygulanmamış, yerel halktan bir kayıp olmamıştı.

³⁵ İbnu'l-Esir, II, 532.

³⁶ Belazuri, 142.

Bölge, Hz. Osman dönemi'nde Şam'a bağlı olarak yönetildi ve Muaviye zaman zaman buraya sefer yaptı.³⁷ Hz. Ali ve Muaviye savaşları sırasında bölge, iki güç arasında savaşlara sahne oldu. ³⁸ Hz. Ali, bölgeye Malik el-Eşter'i görevlendirmişti.³⁹ Bölge merkez ile ihtilafa düşenlerin sığınağı durumuna gelmiş,⁴⁰ bu sebeple zaman zaman isyanlara sahne oluyordu.⁴¹

Emeviler Dönemi

Müslümanların kendi aralarındaki savaşlar ve iç çekişmeler, bölgedeki yönetimin zaman zaman zayıflamasına ve bölgesel isyanlara açık hale gelmesine sebep olmuştur. Hz. Ali ile Muaviye arasında yaşanan Sıffin Savaşı'ndan sonra "Hakem Olayı" ile Muaviye halife seçilince Emevi Devleti kuruldu. Böylece tüm Cezire ve Diyarbakır, Emevi devletine bağlanmış oldu. Emevi halifesi Mervan buraya gelmiş⁴² ve bölgeye oğlu Muhammet b. Mervan'ı görevlendirmişti.⁴³

Bölge, Emeviler döneminde Cezire eyaleti olarak yönetilmeye devam etti. Cezire'nin bu dönemdeki merkezi Harran idi. Bölgede bazen isyanlar vuku bulmuş, bazen de Emeviler'den Hişam döneminde olduğu gibi Kafkaslardan gelen Hazarların istilası sonucu Müslümanların geri çekil-

³⁷ Taberi, II, 534.

³⁸ İbnü'l-Esir, III, 379.

³⁹ İbnü'l-Esir, III, 352.

⁴⁰ Taberi, III, 466.

⁴¹ Taberi, III, 555.

⁴² Taberi, III, 430.

⁴³ Taberi, III, 557.

mesi ile sonuçlanmış⁴⁴ ve bu dönemde Hazarların Emevilerin Cezire valisi olan komutan Cerrah b. Abdullah'ın öldürmeleri ile 111/729'da Diyarbekir bölgesine kadar indikleri belirtilir.⁴⁵ Bölge, bu dönemde Emevilerle mücadeleden dolayı dağlık bölgelere doğru kaçan Haricilerin sığınağı olan yerler arasında idi.⁴⁶

Cezire, önce idari bir terim iken daha sonra coğrafi bir terim haline dönüştü ve Müslümanlar için önemli bir konuma geldi. Burası daha sonra Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebia şeklinde bölgeye yerleşen kabilelerin ismiyle anılarak üç bölge halinde yönetilmeye başlandı. Zaman zaman Haricilerin bölgeye gelmesi ile değişik güç dengeleri bölgeye kaydı.

Abbasiler Dönemi

Abbasiler döneminde bölgeye hakimiyet kurma çabaları devam etmiştir. Ancak devletin özellikle bölgeye yakın Babek İsyanı gibi isyanlarla uğraşması sonucu Abbasilerin bölgedeki etkinliği zayıflamıştır. Ayrıca Abbasilere bağlı yarı-bağımsız devletler olarak ortaya çıkmasıyla Abbasilerin buradaki hakimiyeti iyice zayıflamıştır. Abbasilerdeki iç kavgaların hızlanması, özellikle ordu ile halife arasındaki

⁴⁴ Taberî, IV, 139.

⁴⁵ Abdulgani Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Elazığ, 2004, 18.

⁴⁶ Lice yakınlarındaki çok farklı bir Arapça kullanan Sini köyü gibi bazı köyler bunun göstergesidir. Hz. Ebu Bekir'in torununun burada türbesi bulunmaktadır. Bunlar daha önce bir çok köye sahipken Lice'de hakim bir kabile olan başka bir Arap kabilesi Zerkaniler veya Zırkiler (mavi gözlü oldukları için) tarafından göçe zorlandıkları için etkinlikleri kısıtlanmıştır.

problemlerin hat safhaya çıkması, merkezi hilafetin bölge ile tam ilgilenememesi sonucu Bizans'ın, yaklaşık üç asır önce terk etmek zorunda kaldığı bölgeyi tekrar ele geçirme çabaları olmuştur.⁴⁷

Hamdaniler Dönemi

Bundan sonraki dönemde bölge, etkileri yükselmeye başlayan bölgesel Arap kabilelerinin etkisi altına girdi. Bölgenin Bizans ve Ermenilere karşı korunmasını Anadolu'ya yakın ve buradan sorumlu olan Hamdaniler gibi değişik devletler üstlenmeye başladı. Nitekim 922'de Bizanslıların baskısı üzerine Musul hakimi Nasr b. Hacib'in oğlu Muhammet b. Nasr hızla buraya sefere çıktı.⁴⁸ 934 tarihinde Bizans'ın bölgeye saldırıp yağmaladığını görüyoruz.⁴⁹ Bu arada 948'de Hamdaniler'in meşhur reisi Seyfu'd-Devle'nin kölesi Necahil el-Haseki bölgeye tekrar sefere çıksa da, bölge bir yıl sonra tekrar Bizans'ın eline geçtiği için 949'da Seyfu'd-Devle tekrar sefere çıkmak zorunda kalmıştır.⁵⁰

Mervanoğulları Dönemi

Hamdanilerin zayıflaması ile bölgede boşluğu değerlendiren Mervanilerin hakimiyeti başlayacaktır.⁵¹ Buveyhiler, iç kargaşaya düşünce Mardin bölgesinde valileri

⁴⁷ George, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev; Fikret Işıltan, Ankara, 1991, 258.

⁴⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 138.

⁴⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 295.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 480.

⁵¹ Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbakır*, Ankara, 2005, 62.

olan Emir Baz, bölgeyi ele geçirdi ve Abbasiler tarafından üzerine gönderilen iki orduyu da yendikten sonra Abbasiler ile anlaşarak bütün bölgenin hakimi oldu.⁵² Ancak 990 yılında Hamdanilerle yaptığı bir savaş sırasında ölümü üzerine yeğeni Ebu Ali geçti ve bölgeyi tamamen ele geçirdi.⁵³ Mervaniler, Abbasilerin bölgede etkinliğinin kalmaması ve Selçukluların da bölgeye daha ulaşmadığı bu dönemde 1050 tarihine kadar yaklaşık 50 yıl kadar hakim oldu.⁵⁴

Mervaniler, kimi yerlerde bir anlamda Bizans'a tabi bir idareci konumunda görülürken,⁵⁵ bazen de Selçukluların Hükümdarı Tuğrul Bey'den yardım istiyorlar ve ona tabi oluyordu. 1050 tarihinden itibaren ise Selçuklular adına hutbe okuttular ve yaklaşık olarak 40 yıllık bir süreçte Selçuklulara bağlı denebilecek vassal bir devlet konumunda oldular. Bölgede hakimiyetleri 992-1100 yılları arası sürdü diyebiliriz.

Selçuklular Dönemi

Karahanlılar ve Gaznelilerle giriştikleri şiddetli savaşlar sonucu batıya doğru yönelen Selçukluların ilk akınları Çağrı Bey'in 1018'lerdeki keşif gezisiyle başlar. 1040 yılındaki Dandanakan zaferini müteakip ise göçler ve fetihler başlayacaktır. Bu göçler çok yoğun şekilde devam ediyor ve İbnü'l-Esir el-Cezeri'nin ifadesi ile Azerbaycan ve Meyyafarikin

⁵² İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtler Tarihi*, Çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul, 1990, 72.

⁵³ Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, Ankara, 1999, 25.

⁵⁴ Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri*, Çev. Hande Canlı, İstanbul, 2005, 138.

⁵⁵ Rahmi Tekin, *Ahlat Tarihi*, İstanbul, 2000, 36.

(Silvan) yoluyla uclara (Avasım-Sugur) ulaşıyorlardı.⁵⁶ Bundan sonraki dönemde Horasan bölgesinden gelen bu muhacirler Bizans ile yapılan mücadeleyi üstleneceklerdir.

Yoğun göçler sonucu bölgede güçlenen Selçuklular ile Bizans arasındaki nihai çatışma Malazgirt'te olacaktır. Malazgirt Savaşı esasen Anadolu'nun bundan sonraki hakiminin kim olduğunu da tayin edecektir.⁵⁷ Sonuçta Selçuklular galip gelmiştir ve Bizans artık kesin olarak bu bölgeden ayrılışını kabullenmiş ve çekilmiştir.

Melikşah'ın ölümü üzerine bölge, Suriye Selçuklu emiri olan Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un elinde kaldı. Tutuş, bölgeyi oğlu Dukak'a ve ona atabek olarak atadığı Tuğtekin'e bıraktı. Ancak Tutuş'un 1095'de kardeşinin oğlu Berkjaruk'la yaptığı Rey Savaşı'nı kaybedip öldürülmesi üzerine, Suriye bölgesine hâkim olmaya başlayan kardeşi Rıdvan'a karşı hareket eden Dukak, Haleb'e oradan da Suriye'ye çekilince bölge boş kaldı ve bölgede "Türkmen Beylikleri Dönemi" diyebileceğimiz bir dönem başladı.⁵⁸ Böylece Mardin ve Hasankeyf'te Sökmen b. Artuk, Siirt'te Kızılaslan, Bitlis ve Erzen'de Husamuddevle Tümtekin, Amid'de Yınal Oğullarından Emir İbrahim, Hani'de Emir Şahrüh, Harput'ta Çubuk Oğullarının hâkimiyet dönemi başlamış oldu.⁵⁹

Zengiler Dönemi

Bölgeyi 1137'de Musul merkezli Zengilerin lideri Nurettin Zengi, ele geçirdi. Nurettin Zengi, Urfa Haçlı Kontlu-

⁵⁶ İbnu'l-Esir, VIII, 552.

⁵⁷ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Devleti Tarihi*, Ankara, 1989, 2.

⁵⁸ Tufantoz, 123.

⁵⁹ İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatira*, Dımeşk, 1978, III, 415.

ğu'nun başındaki Joscelin'i habersiz ve tedbirsiz yakalayıp Haçlıların elindeki Urfa'yı ele geçirmek istiyordu.⁶⁰ Bu sebeple Urfa'yı fethetmek niyetini hissettirmemek için, bölgedeki bazı yerleri ele geçirdi.⁶¹ İbnu'l-Ezrak'ın verdiği bilgiye göre, Nurettin Zengi, 1143 tarihinde Hizan, Cebelicur, Bilkameynle beraber⁶² Ergani ve Siirt'i ele geçirdi,⁶³ Diyarbakır ve Hani'yi kuşattı.⁶⁴ Bu anlamda bölge bir müddet Zengilere bağlı kaldı.

Artuklular Dönemi

Zengilerden sonra bölge, bir ara 1141 tarihinde Emir Davut b. Sökmen tarafından Hısn-ı Keyfa Artuklularına sonra Hüsamettin Timurtaş tarafından 1146'da Mardin Artuklularına bağlandı ve bir müddet Emir Ali b. Alpyaruk b. Artuk ile Emir Aslan b. Abdulcebbar b. Artuk hükmetti. 1175'te bölgenin bir kısmı hala Artukluların elindeydi.⁶⁵

Eyyubiler Dönemi

Selahattin, 1186 yılında, oğlu Takıyüddin'e⁶⁶ Hama, Menbiç, Maarra, Kefertab, Meyyafarikın, Cebele, Lazkiye ve Çapakçur çevresini ikta etti.⁶⁷ Bu dönemde bölgede hakim olan Takıyüddin'in babasına layık olmayan bir şekilde böl-

⁶⁰ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, Ankara, 1994, II, 141.

⁶¹ Demirkent, II, 134.

⁶² İbnu'l-Ezrak, *age*, 73.

⁶³ İbnü'l-Esir, XI, 94.

⁶⁴ Bulduk, 39.

⁶⁵ İbnu'l-Ezrak, 71, 82, 101, 102, 148, 177.

⁶⁶ Ramazan Şeşen, *Selahattin Eyyübi ve Devlet*, İstanbul, 1987, 147.

⁶⁷ İbnü'l-Esir, XI, 524.

gedeki Hıristiyanlara yönelik yoğun katliamlar ve zulümler yaptığı belirtilmektedir.⁶⁸ 1200 tarihinde Selahattin'in kardeşi Adil, Selahattin'in oğlu Efdal'ı Mısır'da kuşatınca, Efdal ile amcası Adil, Hani, Meyyafarikin ve Çapakçur'un Efdal'da kalması konusunda anlaştılar.⁶⁹ Ancak, bu anlaşmaya rağmen Adil'in oğlu Eşref bölgeyi ele geçirdi. Eşref, 1219'da bölgedeki rakipleri kendisine karşı birlik oluşturup savaşa başlayınca, rakiplerinin içinden Amid Emiri'ne birlikten ayrılma karşılığında bölgeyi teslim etti.⁷⁰

İlhanlılar Dönemi

1222 yılında Diyarbakır ve çevresindeki tüm kaleler Moğollar tarafından yağmalanmıştı. Daha sonra 1228'de, Moğol ordularının önünden kaçan Harzemşah sultanı Celaltin bölgeyi ele geçirse de⁷¹ bölge kısa süreli de olsa Anadolu Selçuklu Devletine bağlı ve yerel amirler tarafından yönetilmeye başlandı ve bölgedeki durum 1390'lı yıllara kadar böyle devam etti.

Akkoyunlular Dönemi

1380-1468 arası hüküm süren Karakoyunlular, bu dönemde bölgeye hâkim oldular. Timur Anadolu seferi sırasında 1387'de bölgede⁷² karargâh kurdu.⁷³ Ancak o dönem-

⁶⁸ Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, Çev; Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987, II, 459.

⁶⁹ İbnü'l-Esir, XII, 156.

⁷⁰ Abu'l-Farac, II, 507.

⁷¹ İbnü'l-Esir, XII, 481.

⁷² Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu Seferleri ve Sonuçları*, Ankara, 1989, 6.

⁷³ Metin Tuncel, "Bingöl" *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 183.

de Karakoyunlu Kara Mehmet, Timur ordusuna geçitleri kapadığı için,⁷⁴ Timur Muş'a çekilmek zorunda kaldı.⁷⁵ Bölge Karakoyunlular ile Diyarbakır merkezli büyüyen Akkoyunlular arası rekabetlerin alanı olmuştu ve final niteliği diyebileceğimiz çarpışma gerçekleşti ve bu savaş sonucu Karakoyunlular tarihe karıştı.

Uzun Hasan, Karakoyunluları ortadan kaldırdıktan sonra Osmanlılarla mücadeleye başladı.⁷⁶ Otlukbeli savaşından sonra Akkoyunluların bölgeden çekilmesiyle mahalli beylerin elinde kalan bölge, artık bölgede hakimiyet Osmanlılarda olacaktı. Daha sonra Şah İsmail Diyarbakır'ı Osmanlılardan alabilmek için bölgeye Muş üzerinden Çapakçur yoluyla Lice üzerinden Kara Han komutasında⁷⁷ asker sevk etmişti.⁷⁸

CEZİRE BÖLGESİ'NİN FETHİ KONUSUNDA İDDİALAR

Cezire bölgesi ve çevresi, İslam tarihinde Müslümanların sulh ile fethettikleri yerlerin başında gelir.⁷⁹ Tarihi kaynaklar, bölgenin sulh ile fethedildiği hususunda birleşmektedirler. Bunların başında ilk el kaynaklarımızdan olan

⁷⁴ İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, Ankara, 1994, 14.

⁷⁵ Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara, 1984, Sümer, 50-51.

⁷⁶ Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt*, Çev; Tefik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1992, 50.

⁷⁷ Ali Emiri, *Osmanlı Vilayat-ı Şarkıyyesi*, Yay. Haz; Heyet, Ankara, 2005, 63.

⁷⁸ İdris-i Bitlisi, *Selimsahname*, Çev; Hicabi Kırancı, Ankara, 2001, 239.

⁷⁹ Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul, 1960, 63.

Belazuri gelir ki aynen şu ifadeyi kullanmaktadır: “Cezire Bölgesi şehirleri sulhen ele geçirilmiştir.”⁸⁰

Mesele bu kadar açık iken, tarihi belge ve bilgilere dayanmayan, objektif olmayan yaklaşımlarla, Müslümanların bölgedeki fetih şeklini “katliam” olarak takdim edenler de yok değildir. Bunlardan bir örnek vererek konuyu izah etmek istiyoruz: “Araplar kesin zaferi sağlayınca, Kürtlere karşı oldukça insafsızca hareket ettiler. Kürtlerin Zerdüş olmaları,⁸¹ Araplara iyi bir gerekçe olmuştu. Kürtlerin mal, can ve ırzı Araplar için helal sayılıyordu. Halk katledildi, şehirler, kasabalar, köyler yakıldı, mallar yağma edildi. Kadınlar, kızlar, çocuklar da binek ve kasaplık hayvanlar gibi talan edildi. Bu tüyler ürpertici ve insan beynini alt üst eden olay, İslam’ın büyük halifesi Ömer İbn Hattab’ın emriyle gerçekleştirildi. Kürdistan’ı istila eden Müslüman Arap ordularının zulmü yüzyıllar sürdü. Katliamdan kurtulanlar, İslamiyeti kabul etmelerine rağmen, yüzyıldan fazla süre; Kürtçe, Farsça ve diğer diller ile konuşulması yasaklandı. Arapça’dan başka bir dille konuşanların dillerinin ucu makasla kesildi.”⁸²

Bu iddiaların tarih kitaplarında hiçbir belgesi ve zayıf da olsa kaynağı yoktur. Bunlar tamamen uydurma ve iftiraya dayalı beyanlar olup, İslam fetihlerini karalamak ve İslamiyeti kötülemek amacıyla ortaya atılmış maksatlı uydurmalarıdır.

⁸⁰ Belazuri, 178.

⁸¹ İslam fetihleri dönemindeki Zerdüştlük inancı bölgede mevcut değildi. Bu inanç daha çok İran bölgesinde hakimdi. Burada ise daha çok Hristiyan Süryaniler yaşıyordu.

⁸² Ekrem Cemil Paşa, *Kürdistan Kısa Tarihi*, İstanbul 1998, 99-105.

Bu iftira belki tarihteki diğer ordular için geçerli olabilir. Ancak ilk dönem İslam orduları için bu hiç mümkün değildir. Bu iddiaları yalın bir zihinle okuduğunuzda sanki Müslümanların üzerine bir yüzyıl arayla saldıran Moğol ve Haçlı ordularının saldırılarını okuyor gibi oluyorsunuz. Gerçekten yukarıdaki anlatılanlar gerek Moğol gerek Haçlı sü-rülerinin yaptıkları zulümlere benziyor.⁸³ Ancak neresinden tutsan dökülen bu iddianın, tutarlı hiçbir tarafı olmadığını öncelikle belirttikten sonra şimdi bunları izah etmeye çalışalım.

Öncelikle Müslüman orduları kimseye insafsızca hareket etmemiştir. Tarih, Müslümanlara kucak açan, onları istekle bekleyen, onların emri altında yaşamak isteyen milletlerle doludur. Ayrıca Müslümanlar, Zerdüştleri tıpkı z

Bütün bölge Bizans zulmü altında inlerken Hristiyan Süryaniler bile farklı mezhepten oldukları için zulüm görürlerken, Müslümanların bölgeye ulaşması ile bölge halkı adeta onlara kucak açmış ve: *“Başımızda Ortodoks kühahı görmektense Müslüman sarığı görmeyi yeğleriz”* demişlerdi. ⁸⁴ Ayrıca bölge halkı, gelen Müslümanlara ciddi bir mukavemet göstermeden bütün şehirleri Ruha anlaşması ile gelen sahabe ordusuna teslim etmişti. Çünkü Müslümanlar tarih boyunca fethettikleri toprakların halklarına dinlerini değiştirmeleri için bir zorlamada bulunmamışlardı.

⁸³ Bir Frenk tarihçi bununla ilgili bir raporu papalığa şu şekilde bildirmişti: *“Haçlı askerleri yetişkin Müslümanları yemek kazanında pişirdiler, çocukları şişe geçirip ızgara yaptılar.”* İbrahim Ethem Polat, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, Ankara, 2006, 80.

⁸⁴ Belazuri, 142.

Esasen Müslümanların fütuhâtı genel olarak, bulundukları bölgelerde zulüm gören insanların topraklarına yapılmıştı. Şam bölgesindeki halklar Müslüman ordularını davul ve zurna eşliğinde karşılarken, İspanya'daki İspanyollar bizzat İslam ordusunu davet etmişlerdir. Aynı gerekçe Sicilya'nın fethi için de geçerlidir. Yani Müslüman orduları zulüm gören halkların bir kurtarıcısı olmuşlardır. Onları kurtarmak için gitmişler ve bu seferlere de **feth** adını vermişlerdir. Yani bir anlamda **açmak** anlamına gelen fetih, zulüm gören halkı esaretten özgürlüğe çıkarmak, esaret kapılarını açmak rahata kavuşturmak anlamında kullanılmıştır ki, tarihen de böyle olduğu gerçektir.

O çağın gereği olarak işgal orduları ele geçirdikleri yerdeki bütün malların sahibi olurken ve bu gayet normal karşılanırken, Hz. Ömer bu işe müdahale edip ele geçirilen arazilerin yerli halkta kalması için yoğun bir uğraş vermiştir. Gerekçesi ise: *"Böyle devam ederse fethettiğimiz topraklar Arapların olacak yerli halk da Arapların kölesi, hizmetlisi (marabası) olacak ben buna razı olamam"* demiştir ve bu toprakları gazilere vermeyip yerli halkta kalmasını sağlamıştır. Hz. Ömer'in Suriye bölge valisi Ebu Ubeyde b. Cerrah'a gönderdiği talimatın son kısmı bu bakımdan dikkat çekicidir. Talimatta halife Hz. Ömer şunları söyler: *"Allah'a yemin ederim ki eğer bu araziler, sahipleriyle birlikte Müslümanlara paylaştırılırsa geriden gelecek Müslümanlar ve zîmmîler konuşacak bir insan dahi bulamayacakları gibi emeklerinin ürünü iş ve kazançlardan da faydalanamazlar: arazileriyle birlikte taksim edilen insanlar ise Müslümanlar sağ kaldığı sürece sömürülürler. Sonuçta bizden sonra da çocuklarımız onların çocuklarını sömürmeye ve köle ola-*

rak kullanmaya devam eder. Böylece bu insanlar İslam dini hüküm sürdükçe Müslümanların kölesi kalırlar. Ben buna asla razı değilim."⁸⁵

Yukarıda aktarmış olduğumuz, Müslüman ordularına yönelik olan iftiraların muhatap alınıp cevap verilmeye bile değmeyecek kadar seviyesiz olduğu için hiçbir ilmi değeri de yoktur. Zaten hiçbir tarihi kaynağa da dayanmamaktadır. Bu sebeple son olarak şunu belirtmek gerekir ki; Müslüman orduları bu bölgelere geldiklerinde şehirlerde ağırlıklı olarak meskûn olarak bulunan Süryani, Rum, Ermeni gibi değişik din ve mezhepten birçok grup mevcuttu ki bunların hiçbirine dokunulmamıştı. Üstelik İslam ordularına bu bölgelerde az da olsa mukavemet eden varsa bunlar Zerdüştler değil Hristiyanlardı. Bu sebeple ilk önce onlara karşı katliam (!) yapmaları gerekirdi. Eğer bu orduların hedefi birilerine zulüm etmekse neden bu din mensuplarını ilk fetihten günümüze kadar hoş tutmuşlar ve onlarla birlikte yaşamışlardır? sorusuna cevap verilmelidir.

Bu tür iddiaların yalan ve iftira olduğunu sadece İslam tarihi kaynakları değil, o dönemin şahidi olan Süryaniler gibi diğer milletlerin kaynakları da şahitlik etmektedir. Me-seleyi fazla uzatmadan konunun izahına daha detaylı ve belgeli yardımcı olması için bu konuları detaylıca izah eden bir çalışmamızı kitabımızın sonunda aktarmak istiyoruz. (Bkz. Ek-1) Bu çalışmada bu tür iddialara gereken cevaplar verilmiştir.

⁸⁵ Ebu Yusuf, *Kitabu'l Harac*, Çev: Ali Özek, İstanbul, 1970, II, 197-207.

Şimdi Cezire bölgesi şehirlerinden bir kısmının ilk fetih yıllarındaki durumuna bakmak istiyoruz. Bu şehirlerden ilk olarak bölgede en fazla sahabe kabri olan Diyarbakır ile başlamayı arzu ediyoruz. Ancak öncelikle sahabenin değeri konusunda kısa bir izahta bulunmak istiyoruz.

DİYARBAKIR⁸⁶

Sahabe, Hz. Peygamber'le arkadaşlık yapan veya onu gören her Müslüman için kullanılmaktadır.⁸⁷ Kuran-ı Kerim, sahabenin üstünlüğü ve önemini bildirirken Allah'ın onlardan ne kadar hoşnut olduğunu şu ayetlerle bildirir:

"İyilik yarışında önceliği kazanan Muhacirler ve Ensar ile onlara güzelce uyanlardan Allah hoşnut olmuştur, onlar da Allah'tan hoşnuddurlar. Allah onlara, içinde temelli ve ebedi kalacakları, içlerinden ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır; işte büyük kurtuluş budur."

*"Andolsun size kendinizden öyle bir Peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, müminlere karşı çok şefkatlidir, merhametlidir."*⁸⁸

Bu ayetteki *"size düşkün bir peygamber"* ibaresi çok önemlidir. Onlar Hz. Peygamber tarafından bu derece hassas bir şekilde sevilmekte ve üzerlerine titrenmektedir. Tabii ki onun bu kadar düşkün olduğu insanlar, bizim gibi onun

⁸⁶ Bu çalışma daha önce sempozyum bildirisi olarak sunulmuştu. Bkz. Mehmet Azimli, "Sahabe Kenti Diyarbakır", *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler Ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 25-27 Mayıs, 2009.

⁸⁷ Buhârî, Ashabu'n-Nebî, 1.

⁸⁸ Tevbe, 100, 128.

ümmeti olan insanlar için de önem arz etmektedir. Bu sebeple sahabeye önem verip, onların hayatlarını öğrenmek ve örnek almak konumundayız. İlk elden bilgileri bize ulaştıran bu kutlu insanların, üzerinde önemle durulması gerekmektedir.

Benzer bir ifade şu ayette bulunmaktadır:

*"Sabah akşam Rablerine, O'nun rızasını dileyerek dua edenlerle birlikte candan sebat et. Dünya hayatının süsünü isteyerek gözlerini onlardan çevirme. Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, kötü arzularına uymuş ve işi gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme."*⁸⁹

Bu ayette Allah tarafından Hz. Peygamber'e, gözlerini sahabeinden ayırmaması ve onları devamlı gözetmesi emrediliyor.

Kuran, sahabenin İslam dini için fedakârlıkları konusuna şöyle temas eder:

*"İnananlardan, Allah'a verdiği ahdi yerine getiren adamlar vardır. Kimi, bu uğurda canını vermiş, kimi de (canını vermek için) beklemektedir. Ahdlerini hiç değiştirmemişlerdir."*⁹⁰

Bu ayette önce Allah uğrunda cihat ederek canını feda edip şehit olan sahabeden bahsedilmektedir. Daha sonra ise aynı şekilde çalışıp şehit olmak için sırasını bekleyen sahabeden bahsedilmektedir. Onlar canlarını vermek şeklinde fedakârlıklarda bulundukları gibi dünyada iken yapmış oldukları diğer fedakârlıkları da vardır.

⁸⁹ Kehf, 28.

⁹⁰ Ahzab, 23.

Son olarak o insanların bizlerden farkını ortaya koyan aşağıdaki ayetle konuyu bitirelim. Onlar Hz. Peygamber ile birlikte yaşıyorlardı. Bunun avantajı olduğu gibi sorumluluğu da vardı. İşte ayet bunu çok güzel ifade etmektedir:

“Hem bilin ki, içinde Allah’ın elçisi vardır. Şayet o, birçok işte size uysaydı, sıkıntıya düşerdiniz. Fakat Allah size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize sindirmiştir. Küfrü, fıskı ve isyanı da size çirkin göstermiştir. İşte doğru yolda olanlar bunlardır.”⁹¹

Sahabe nesli İslam kültürünün en önemli bir parçasıdır. Bu nesil, İslam ümmeti içinde vahiy metinlerini ve Hz. Peygamber’e ait sünnet/hadislerin sonraki nesillere naklinde rol oynayan en önemli halkadır. Dolayısıyla onların İslam kültüründe önemli bir yeri olduğu inkar edilemez bir gerçektir. Ayetler, sahabenin dinin yayılması ve kuvvetlenmesindeki rolünü ve onların davranış bakımından ortaya koydukları fazilet ve üstünlüklerini ortaya koymaktadır.

Yukarıda da aktardığımız gibi Kuran’da, sahabe yapmış oldukları erdemli davranışlardan dolayı övülmektedir. Onlar gerektiğinde dinin yayılması, kuvvetlenmesi ve insanlığın kurtuluşu için işkenceye katlanan ve hatta öldürülme-ten korkmayan, malını ve mülkünü feda eden, eşini çocukla-rını terk ederek göç eden kimselerdir. Bu vasfa sahip sahabe Kuran’da övülmüştür. Onların sözü dinleyen ve en güzeline tabi olan kimseler olup, Allah’ın kendilerini doğru yola ilet-tiği gerçek akıl sahibi insanlar olduğu belirtilmektedir.⁹²

⁹¹ Hucurat, 7-8.

⁹² Zümer, 17-18.

Anadolu'daki Sahabe Kabirleri

Anadolu, ilk İslam fetihleri ile karşı karşıya kalmış bir bölgedir. Sahabe, ilk İslam fetihleri ile birlikte Müslümanların kızıl elması (en önemli hedefi) haline gelen İstanbul'un fethine katıldıkları gibi Anadolu'nun değişik yerlerindeki fütuhatta da bulunmuştur. Bu sebeple Anadolu topraklarının değişik bölgelerinde, sahabe kabirlerini bulmak mümkündür. Anadolu'da bulunan sahabe kabirlerinin yoğunlaştığı iki yer, daha çok ön plana çıkmaktadır. Bunun biri İstanbul'dur. Diğeri ise günümüzde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne tekabül eden topraklardır.

İstanbul'un fethi için sahabe nesli döneminde yapılan seferlere sahabe katılmışlar ve bu sebeple giderlerken yolda vefat edenler olduğu gibi⁹³ İstanbul'un kuşatılması sırasında da bir kısmı şehit olmuştur. Bunlardan en önemlisi Ebu Eyyub el-Ensari'nin Eyüp semtindeki mezarıdır. Günümüzde Türkiye topraklarında bulunan sahabe kabri düşünüldüğünde ilk akla gelen onun mezarı olmaktadır.⁹⁴

İstanbul'un fethi için Anadolu'ya seferler yapılsa da yerleşim yapılmamıştır. Yani Anadolu'nun diğer yerlerine sahabe orduları ulaşırsalar da kalıcı olmamışlarken, Güneydoğu Anadolu'da kalıcı olarak yerleşmişler ve bu bölgede meskûn olmuşlardır. Esasen ilk fetihler, Toros Dağları hattının güneyini hemen hemen ele geçirmiştir diyebiliriz. Sahabe döneminde gerçekleşen fetihler ile ele geçirilen bu bölge-

⁹³ Bir örnek verirsek; İstanbul Seferi sırasında yolda vefat edip mezarı Çorum'da bulunan Kerebi Gazi'nin (Amr b. Madikerb) Türbesi gibi.

⁹⁴ İmam Zade Mehmet Esat Efendi, *Fetih Hadisi*, Haz; Necdet Yılmaz, İstanbul, 2002.

ye sahabe yerleşimi gerçekleşmiştir. Yapılan yerleşimler sebebiyle bölgede Anadolu'nun diğer yerlerine nispetle daha çok sahabe kabrinin bulunması gayet doğaldır. Bu sebeple belki de ismini bilemediğimiz ve mezarının yerini tespit edemediğimiz çok sayıda sahabe mezarının bu topraklarda bulunması ihtimal dışı değildir. (Allah-u alem)

Diyarbakır'da Sahabiler⁹⁵

Hız. Ömer döneminde 16(637) meydana gelen Yermuk savaşı sonrası Şam bölgesini ele geçiren Müslüman orduları, yönlerini o zamanki adıyla Cezire olarak isimlendirilen Fırat-Dicle havzasının kuzeyine doğru çevirdiler. Şam'dan bu bölgeye gönderilen İyaz b. Ğanm komutasındaki ordu içinde bir kısım sahabe de bulunmaktaydı.⁹⁶ İyaz'ın başında bulunduğu ordu Diyarbakır'ı çok fazla zorlanmadan 19/640'da aldı ve Urfa ve civarındaki şehirlerde uygulanan Ruha (Urfa) antlaşmasının şartları buraya da uygulandı.⁹⁷

İyaz'ın ordusu içinde Diyarbakır'a geldiği iddia edilen sahabeden bir kısmı şehrin fethinin gerçekleştiği iç kalenin fethi sırasında şehit düştü, bir kısmı fetihden sonra geri döndü. Şimdi bu gelenleri ve şehit olanların kim olduklarını değerlendirmeye çalışalım.

⁹⁵ Bu çalışma daha önce sempozyum bildirisi olarak yayınlanmıştı. Bkz. Mehmet Azimli, "İlk İslam Fetihleri Bağlamında Diyarbakır'ın Fethine Katılan Sahabelerle İlgili Bazı Mülahazalar", *Oğuzdan Osmanlıya Diyarbakır Uluslararası Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 2004, Diyarbakır.

⁹⁶ Vâkidî, 176.

⁹⁷ Belazuri, 178.

İyaz b. Ğanm

İyaz b. Ğanm, Hz. Ömer'in emriyle, Şam ordusu içinde müstakil olarak oluşturulan ordunun başında Diyarbakır'ı fetheden komutandır.⁹⁸ İyaz, fetih için önce Malik el-Eşteri Diyarbakır'a göndermiş, sonra kendisi gelmiş ve ordusu şehri değişik cephelerden kuşatırken, kendisi de şehri Babu Tell⁹⁹(Tepe Kapı- Mardin kapı) tarafından kuşatmıştır.¹⁰⁰

Mezarının Ulu Camii civarında olduğu şeklindeki söylentilerin aslı yoktur. Çünkü İyaz, fetihten sonraki yıllarda Hz. Ömer tarafından Şam bölgesine veya Humus'a görevlendirilmiş ve 20/640 yılında Humus'ta ölmüştür.¹⁰¹ Halit b. Velid'in mezarı yanına defnedilmiştir.¹⁰² İyaz b. Ğanm'in Diyarbakır'dan ayrılmasına rağmen, sonraki yıllarda Diyarbakır'da etkinliği bulunan şehrin eşrafından Ebu Eyyüb ailesinin onun soyundan geldiği belirtilir.¹⁰³

Halit b. Velit

Klasik İslam tarihi kaynaklarından Vakidi, Belâzûrî, Yakubi, İbnü'l-Esir, Halit b. Velit'in Cezire'nin ve Diyarbakır'ın fethine¹⁰⁴ katıldığını naklederler.¹⁰⁵ Bazı tarihçiler onun

⁹⁸ Abdurrahman Acar, "Amid (Diyarbakır) Şehrinin Fethi (Vakıdiye Gö-re)", *Dicle Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, Diyarbakır, 1999, c.I, sh. 195.

⁹⁹ Muhtemelen bu kapının karşısına düşen Kırklar dağından dolayı bu isim verilmiştir.

¹⁰⁰ Vâkidî, 166; Şevket Beysanoğlu, "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 49.

¹⁰¹ Belazuri, 178.

¹⁰² Asri Çubukçu, "İyaz b. Ganem", *DİA*, İstanbul, 1996, XXIII, 498.

¹⁰³ Mükrimin H.Yınanç, "Diyarbakır" *İA*, İstanbul, 1988, III, 600.

¹⁰⁴ Vakidi, 166.

¹⁰⁵ Belâzûrî, 247.

Cezire'nin fethine katıldıktan sonra bölgeye vali olarak atandığını ifade etmişlerse de ¹⁰⁶ onun burada kalmadığı hakkında rivayetler bulunmaktadır.¹⁰⁷

Belâzûrî, Halit b. Velit'in Cezire fethinin birçok merhaslesine katıldığını söylerken,¹⁰⁸ Vakidi, onun Amid gibi zor ve çok iyi korunmuş bir şehrin fethinde onun, gizli suyuyla şehre girenlerin öncüsü olduğunu zikreder. Rivayete göre Halit, surun Babu'l-ma (Dicle, Yeni kapı) tarafında sur dibindeki keşiflerinden birinde gizli bir suyunu (tünel) bulmuş ve komutan İyaz b. Ğanm ile istişare ederek yüz kişi ile buradan şehre girmiştir.¹⁰⁹

Halit b. Velit Diyarbakır'a komutan olarak değil, komutan yardımcısı olarak geldiği belirtilir. O, Müslüman orduları başkomutanlık görevinden bölgenin fethinden önce ayrılmıştır. Buraya ancak bir alt kademe komutanı olarak gelmiştir. Çünkü bölgenin fethinden sorumlu genel komutan İyaz b. Ğanm'dir.¹¹⁰

Bazı tarihçilerin Halit b. Velit'in Hz. Ömer tarafından komutanlıktan azledilmesinin sebeplerinden biri olarak "Amid hamamında içkiyle yıkanmış olması" da sayılmaktadır.¹¹¹ Fakat o, Diyarbakır fethine gelmeden önce başkomutanlıktan azledildiğinden dolayı böyle bir sebeple azledildi-

¹⁰⁶ Yakubi, *Tarihu'l Yakubi*, I, 157, II,147; Belâzûrî, 255.

¹⁰⁷ Belâzûrî, 247; Yakubi, II, 147.

¹⁰⁸ Belâzûrî, 247.

¹⁰⁹ Vakidi, 182.

¹¹⁰ Belazuri, 247.

¹¹¹ Belazuri, 255.

ğini söylemek makul gözükmemektedir.¹¹² Taberi'de verilen bir ayrıntıya göre Hz. Ömer'e böyle bir haber verilmiş, o da bu meseleyi sorgulayıp bunun bir yanlış anlama olduğunu anlayarak¹¹³ bu haberi yayanlara beddua etmiştir.¹¹⁴

Halit'in Diyarbakır'da vefat etmediği kesindir. İbn Kesir, birçok olaya dayanarak onun Medine'de vefat ettiğini aktarır.¹¹⁵ Humus'ta kabri olduğu da belirtilmektedir.¹¹⁶

Said b. Zeyd

Hz. Peygamber'in yakın arkadaşlarından ve Hz. Ömer'in kız kardeşi Fatıma'nın kocası olan Said b. Zeyd'in Diyarbakır fethine katıldığına dair Vakidi'de bir kayıt bulunmaktadır. Onun Şam bölgesi genel komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrah tarafından Şam bölgenin fetihlerine piyade komutanı olarak katıldığı bilinmektedir.¹¹⁷ Muhtemelen Şam bölgesinden gelen ordu içinde gelmiş olmalıdır. Bu fethihte bir komutan olarak Rum Kapı (Urfa Kapı)'dan şehri kuşattığı belirtilir.¹¹⁸ Ancak onun Diyarbakır'da vefat etmediği kesindir. Klasik İslam tarihi kitapları onun Medine'de Akik mevkiinde vefat ettiğini kaydetmektedirler.¹¹⁹

¹¹² Zehebi, *Siyeru Alamu'n-Nübela*, Beyrut, 1990, I, 378.

¹¹³ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut, 1987, VII, 76.

¹¹⁴ Taberi, II, 491.

¹¹⁵ İbn Kesir, VII, 113.

¹¹⁶ Belazuri, 177.

¹¹⁷ Yakubi, II, 29.

¹¹⁸ Vakıdî, 166.

¹¹⁹ İbn Sad, *Tabakat'ul-Kübra*, Beyrut, 1985, III, 385.

Muaz b. Cebel

Hız. Peygamber'in önde gelen sahabesinden Muaz b. Cebel'in Diyarbakır'ı kuşatan ordunun içinde bir komutan olarak, Diyarbakır'ı, Babu'l-Cebel (Dağ Kapı) yönünden kuşattığını belirtilmektedir.¹²⁰ Tarihi kayıtların hepsinde onun Şam'da meydana gelen ve binlerce kişinin ölümüne yol açan veba salgını sırasında Şam'da vefat ettiği aktarılmıştır.¹²¹ Buradan onun Diyarbakır'da vefat etmediğini anlıyoruz.

Taberi ve İbn Kesir, Diyarbakır fethini ve Şam'daki veba salgınını aynı yıl olayları içinde vermektedirler.¹²² İbnü'l-Esir, Diyarbakır'ın fethini Şam'daki İmevas veba salgınından 1 yıl önceki olaylar içinde aktarır.¹²³ Bunlardan Muaz'ın Diyarbakır fethine katılabileceği sonucuna varabiliriz. Ayrıca İyaz b. Ğanm'ın Diyarbakır'ın fethini tamamladıktan sonra Şam'daki vebadan ölen Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın yerine görevi çağırılması,¹²⁴ vebanın Diyarbakır fethinden sonra olduğu, dolayısıyla Muaz'ın fethine katılabileceği şeklindeki düşüncemizi destekleyen delillerdendir.

Sasa b. Amr b. Savhan el-Abdi

Diyarbakır şehrinin fethine katılan sahabe arasında yakın zamana kadar müstakil türbesi olduğu bilinen isim Sa'sa

¹²⁰ Vakıdî, 166.

¹²¹ İbnü'l-Esir, II, 558; İbn Kesir, VII, 78.

¹²² Taberi, II, 490; İbn Kesir, VII, 78.

¹²³ İbnü'l-Esir, II, 532.

¹²⁴ Belazuri, 178; Yakubi II, 41.

b. Amr'dır.¹²⁵ Sa'sa, fetih sırasında şehit olmayıp, fetihten sonra İyaz b. Ğanm tarafından şehre vali ve amil olarak atanmış ve bir müddet sonra vefat etmiştir.¹²⁶

Türbesi kendi adını taşıyan camide idi. Hz. Sa'sa (r.a) Camii ve Türbesi, şehrin ortasında Ulu Camii ile Hasan Paşa hanı arasında yer alıyordu.¹²⁷ Fakat bu türbe camiyle beraber 1926 yılında dönemin belediye başkanı Nazım Önen tarafından yıktırılarak bahçe haline getirilmiştir.¹²⁸

Sad b. Ebi Vakkas

Halk arasında bölgenin fethine katıldığına inanılan sahabelerden biri de Sad b. Ebi Vakkas'dır. Bu gün Diyarbakır'da Dağ Kapı Ulubeden burcu arkasında bir mezarı bulunmaktadır. Buradaki mezar taşında "*sahat bini vakas Ebu'l-Muhsin*" şeklinde bir yazı bulunmaktadır.

Ancak Sad b. Ebi Vakkas'ın bu bölgenin fethine katıldığına dair bir kayıt bulunmadığı gibi, künyesinin ise Ebu İshak olduğu sabittir. Buraya geldiğine dair bilgi olmadığı bir yana, Medine'de vefat ettiği de kesindir. Mezarı da Medine'dedir.¹²⁹

Mezarının burada olduğu şeklindeki yanlış bilgi, büyük ihtimalle bölgenin fethi için Irak cephesinden Sad b. Ebi Vakkas tarafından bir ordu gönderildiği rivayetine dayana-

¹²⁵ Yinanç, III, 600.

¹²⁶ Vakıdı, 187.

¹²⁷ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 464.

¹²⁸ Bugün Belediye bahçesi diye maruf Celal Güzelses parkının olduğu yer, Yinanç, III, 606; Göyünç, IX, 465.

¹²⁹ İbn Sad, III, 147.

rak ortaya konulmuş olsa gerektir.¹³⁰ İyaz b. Ğanm'ı bu bölgeye Şam cephesinden Ebû Ubeyde b. Cerrah değil, Irak cephesinden Sad b. Ebi Vakkas'ın gönderdiğine dair aktarılan bu tür rivayetlerden ¹³¹ dolayı böyle bir kanıya varılmış olabilir veya burada metfun Sad isminde başka bir fatih sahabi veya salih bir zat'tan dolayı bir karıştırılma yapılmış da olabilir.

Malik b. Haris el-Eşter

Malik b. El-Eşter Diyarbakır'ın fethine katılmış, fakat burada kalmamıştır. İyaz b. Ğanm, onu Diyarbakır'a öncü kuvvet olarak göndermiş¹³² sonra kendisi arkasından Diyarbakır fethine katılmıştır.

Bu gün Diyarbakır Balıkçılarbaşı semtindeki Haşifçiler sokağında halk arasında sahabeden Malik el-Eşter'in Türbesi olarak bilinen bir türbe bulunmaktadır. Fakat Malik b. Eşter sahabe değil, tabiidir ve de burada ölmemiştir.¹³³ Malik el-Eşter'i, Hz. Ali daha önce tayin ettiği el-Cezire'den çağırıp Mısır'a göndermiş o da Mısır'a gitmiş ve orada ölmüştür.¹³⁴ Belki de bu doğru bilgilerden hareketle böyle bir türbenin sonraları ortaya çıkmış olmasına yol açılmış olabilir.¹³⁵

¹³⁰ İbnü'l-Esir, II, 533.

¹³¹ İbn Kesir, VII, 76; Zehebi, I, 97.

¹³² İbn Asem, el-Futuh, Beyrut, trz, I, 258.

¹³³ İbn Sad, VI, 213.

¹³⁴ Zehebi, IV, 434.

¹³⁵ Halk arasında onun burada cesedinin değil, kopan parmağının gömülü olduğu da söylenmektedir.

Diğer Sahabiler

Diyarbakır'ın fethi, Hz. Ömer'in hilafeti zamanında gerçekleşmiş önemli fetihlerden biridir. Diyarbakır'ın da içinde bulunduğu Cezire bölgesini, sahabeden bir kısmının da katıldığı ordular birkaç koldan kuşatmıştır. Şehirleri, diğer bölgelere nazaran çok az bir direnişle ağırlıklı olarak sulh yoluyla kısa sürede fethetmişlerdir.¹³⁶

Cezire bölgesi, Arabistan yarımadası dışında ilk fethedilen toprakların başında gelir. Bu fetihlere katılan sahabe, Şam ordusu içinde müstakil olarak Hz. Ömer'in direktifinde oluşturulan İyaz b. Ğanm'ın komutasındaki orduya katılmıştır. Bu fetihlere katılan sahabenin hepsinin ismini tespit ve tayine elbette imkan yoktur. Ancak bazı sahabenin isimlerini zikreden müellifler de yok değildir.

Bu hususta Vakidi, Diyarbakır'ı da kapsayan Cezire bölgesinin fethine bir kısım sahabenin de katılmış olduğunu zikreder ve bu fetih hareketine katılan sahabeden 10-15 kadarının ismini aktarır. Halit b. Velit ile beraber gizli geçitten Diyarbakır şehrine girerken iç kale muhafızlarıyla Müslümanlar arasında çıkan çatışmada bir kısmının şehit olduğu belirtir ve isimlerini şu şekilde sayar;¹³⁷ *"Amir b. Ehves, Huzeyfe b. Sabit, İmran b. Bişr, Selame b. Ye'sub, Macid b. Talha, Musanna b. Asim, Salim b. Adıyy, Malik b. Hafz, Hattab b. Cebir, Efleh b. Saide."*¹³⁸

¹³⁶ Belazuri, 256.

¹³⁷ Bkz. Vakidi, 183, kitabın muhakkiki Feyyad Harfuş, bu sahabeden tabakat veya teracim kitaplarında hangilerinin isimlerini bulduğunu, hangilerininkini bulamadığını belirtmemiştir.

¹³⁸ Vakidi, 183.

Diyarbakır'ın fethine katılan sahabenin isimlerini zikreden Vakidi'den başka bir kaynağa maalesef sahip değiliz. Bugün bunların bulunduğu belirtilen meşhed, Hz. Süleyman cami avlusunda bulunmaktadır ve 550/1156 yıllarında Selçuklulara bağlı olarak kurulan İnaloğulları döneminde yapılmıştır.¹³⁹ Buradaki meşhedin yanındaki camiye Halit b. Velid'in çocuğu Hz. Süleyman b. Halit'ten dolayı Hz. Süleyman Camii denilmektedir.¹⁴⁰ M.1631-1633 yılları arasında Diyarbakır valiliğini yapan Silahdar Murtaza Paşa tarafından yeniden onarılan meşheddeki şiirde isimleri geçen ashab-ı kiramın adları şunlardır:

Reis-i cümledir Sultan Süleyman
Rıdvan, kardeşi Mes'ud ey can
Beşir ü Hamza, Amr u Şa'be, Sabit
İki Zayd iki Halit biri Numan
Muhammed iki Abdullah üçtür
Hasan nam iki bir Ka'b-i Zişan
Fudayl u Malik ü Fahr u Ebu'l-Hamd
Ebu-nasr u Magir'e eyle iz'an"

Buradaki kayıtta ismi geçen sahabenin isimleri tarihi rivayetlerde net değildir. Yine burada tam isimleri değil, şiir içine serpiştirilmiş ön isimleri veya künyeleri verilmiştir. Ayrıca burada verilen isimler Vakidi'de yer alan isimlerle birebir uyuşmamaktadır. İsimleri zikredilen sahabenin isimlerinin tabakat ve teracim kitaplarında isimlerinin geçmeme-

¹³⁹ Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, Ankara, 2003, 157.

¹⁴⁰ Bu sahabe hakkında bilgi için bkz. Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İstanbul, 1992, 443.

si ya da isimleri geçip de biyografilerinde bu fetihlere katıldığına dair bilgilerin olmayışı, onların **bu fetihlere kesin katılmadığı şeklinde sonuca da bizi götürmemeli** ve buradaki mezarlarda hiçbir sahabenin mezarının bulunmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Diyarbakır fethinin bu noktadan gerçekleştiği düşünülürse, burada sahabe mezarlarının olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Öte yandan bazı araştırmacılar Diyarbakır'ın Müslümanların eline geçtikten sonra da birçok kez Bizanslılar tarafından kuşatıldığını ve bu kuşatmalar esnasında surlar önünde cereyan eden muharebelerde pek çok Müslümanın şehit düştüğünü, dolayısıyla bu kabirlerin çok daha sonraları şehit düşen Müslümanlara ait olmasının da muhtemel olduğunu belirtirler.¹⁴¹

Sonuç olarak Diyarbakır'daki iç kalede Hz. Süleyman Cami avlusundaki meşhedde olduğu söylenen sahabe mezarları olarak bilinen yerdeki mezarların sahibinin bir kısmının sahabe olabileceğini, fakat bunların bir isim listesini çıkarmanın mümkün olmadığını belirtiyor, bu konuda kesin olarak tayin ve tesbitte bulunamıyoruz. Doğrusu bu toprakların birçok bölgesinde olduğu gibi Diyarbakır bölgesinde de bilemediğimiz birçok sahabe kabrinin olması mümkündür. Bu durumda adeta bu konuya temas eden ve bölge topraklarının değeri açısından önemi olan şairimiz Akif'in şu manidar şiirine kulak vermek en doğrusudur:

***Bastığın yerleri toprak diyerek geçme tanı!
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatani.***

¹⁴¹ Çevik, 18.

LİCE¹⁴²

İslam öncesi Pers, Roma gibi devletlerin hâkimiyetinde kalan Lice, Hz. Ömer döneminde bölgedeki fetihlerle beraber Müslümanların eline geçmiştir. Lice, İslam fethi sonrası Emevi, Abbasi, Selçuklular gibi büyük devletlerin elinde kaldığı gibi, Anadolu Selçuklular, Mervaniler, Artuklular gibi bölgesel devletlere de bağlı yaşamıştır. Lice’de Müslümanların hoşgörüsü sebebiyle yüzyıllar boyu Ermeniler, Süryaniler ve değişik din mensupları dinlerini yaşayabilmişlerdir.

Lice Adının Kökeni

Lice’nin adının ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmemekle birlikte, Osmanlı döneminde yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. “*Bizans’ın Doğu Sınırı*” adlı çalışmasıyla bölge isimleri konusunda bir otorite olarak kabul edilen Ernest Honigmann’a göre, Lice kelimesi Türkçedeki sıcak su kaynakları için kullanılan “İlıca” kelimesinden gelmektedir. Honigmann bu görüşünü defalarca ifade etmektedir.¹⁴³

İslam Öncesi Lice

İslam öncesi dönemde Lice’de çeşitli medeniyetler hakim olmuştur. Bölgede sırasıyla Med, Makedon, Partlar, Sasaniler ve Roma hâkimiyeti sürmüştür. Medlerin Doğu

¹⁴² Bu çalışma daha önce sempozyum bildirisi olarak sunulmuştu. Bkz. Mehmet Azimli, “Fethinden Osmanlıya Lice”, *Dünden Bugüne Lice Sempozyumu*, 5-6 Eylül 2008, Lice.

¹⁴³ Ernest Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev; Fikret Işıltan, İstanbul, 1970, 35.

Anadolu'ya hakim oldukları sırada, Makedonya Kralı II. Filip'in oğlu Büyük İskender, MÖ. 332'de cihan imparatorluğunu kurmak amacıyla çıktığı Asya seferinde bölgeyi ele geçirmiştir. MÖ. 323'de İskender'in ölümünden sonra, bölgede hakim olan Selekosların zayıflamasından sonra İran kökenli Partlar, Doğu Anadolu bölgesini egemenlikleri altına aldılar. Bundan sonra bölge Sasaniler ile Doğu Roma arasında güç savaşına sahne olacaktı ve sık sık el değiştirecektir. Bu durum Müslümanların bölgeye ulaşmasına kadar devam edecektir. Lice, İslam fethi öncesi Heraklius'un Sasanilere karşı güçlü saldırısıyla MS. 622-639 yılları arasında Bizans (Doğu Roma) hâkimiyetine girmiştir.

İslam Fetihleri Dönemi

Hız. Peygamber'in vefatından sonra ilk halife dönemindeki irtidat hareketlerinin bastırılmasının akabinde Şam bölgesine doğru fetih harekâtı başlamıştı. Bu bölgeye gelen ordular, ikinci halife dönemine tekabül eden dönemde Bizans'ın ince bir taktikle geri çekilmesi ve doğal bir hat oluşturan Toros dağ silsilesini tahkim edip bu dağların önünde yer alan bölgeleri Müslüman fetihlerine açması sonucu, kısa sürede günümüzdeki Güneydoğu Anadolu Bölgesi topraklarına tekabül eden bölge fethedildi. Böylece Müslümanlar, Hız. Ömer döneminde bugünkü Anadolu'daki doğal bir sınır olan Toros sıradağlarının ve Van gölünün güneyini sulhen fethettiler.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Belazuri, 178.

İlk dönem İslam tarihi kaynaklarının hemen hemen tamamı, bölgenin fethi hakkında detaylı bilgilerden çok genel bilgiler verirler. Ancak hemen hepsi Hz. Ömer döneminde bölgenin fatihi İyaz bin Ğanm'ın askerleri tarafından fethe edildiği konusunda hem fikirdirler. Bölgenin İslam orduları tarafından ilk fethi hususunda değişik tarihler verilmekte ise de Belazuri'nin verdiği 19/640 tarihi en uygun ve gerçekçi tarihtir¹⁴⁵ ve Lice, Halife Hz. Ömer zamanında İyaz Bin Ğanm komutasında içinde Halid Bin Velit gibi ünlü sahabe-nin bulunduğu Müslüman ordusunun bölgedeki fetihleri döneminde Diyarbakır ve ilçelerinin seri halinde Müslüman-ların emrine girmeleri üzerine İslam hâkimiyetine girmiştir.¹⁴⁶ Bölgedeki birçok yerde genel olarak uygulanan Ruha anlaşması buralarda da uygulanmıştır.¹⁴⁷

Lice, o dönemde tahkim edilmemiş bir yer olduğu için fethiyle ilgili bilgiler kitaplarımıza yansımamıştır. Çünkü tahkim edilmemiş olan bu yerin ele geçirilme serüveni de olmayacaktır. Lice, eğer o dönemde tahkim edilmiş çok önemli konumda bir kent olsaydı, fethinden tarihçilerimizin bahsetmesi gerekirdi. Misal olarak verirsek; en ücra kentle-rin fethinden bahseden en sağlam kaynaklarımızdan Belazuri bu konuya değinmemiştir. Sonuçta tarih şehirde yazılmaktadır, kırsalın tarihi yoktur. Şehirde bulunan millet-lerin tarihi olur.

¹⁴⁵ Belazuri, 180.

¹⁴⁶ Belazuri, 252.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esir, II, 534.

Bölge, Emeviler döneminde Cezire eyaletine bağlı olarak yönetilmeye devam etti ve bu dönemde Emevilerden dağlık bölgelere doğru kaçan Haricilerin sığınağı olan yerler arasında oldu.¹⁴⁸ Mervaniler gibi bazı yerel yönetimlerden sonra Lice ve Diyarbakır Büyük Selçukluların hâkimiyetine geçti ve Melikşah'ın ölümüne kadar Büyük Selçuklu denetiminde kaldı. Onun ölümünden sonra ise bölgede ortaya çıkan Türkmen beyliklerinin hakimiyeti oluşmuştur. Mardin ve Hasankeyf'te Sökmen b. Artuk, Siirt'te Kızılaslan, Bitlis ve Erzen'de Husamuddevle Tümtekin, Amid'de Yınal Oğullarından Emir İbrahim, Hani'de Emir Şahruh, Harput'ta Çubuk Oğullarının hâkimiyet dönemi başlamış oldu.¹⁴⁹ Bölge bu dönemde muhtemelen Emir Şahruh'a bağlı olmalıdır.

Daha sonra bölgeyi 1137'de Musul merkezli Zengilerin lideri Nurettin Zengi, ele geçirdi. İbnu'l-Ezrak'ın verdiği bilgiye göre, Nurettin Zengi, 1143 tarihinde Hizan, Cebelicur, Bilkarneyneyle beraber¹⁵⁰ Ergani ve Siirt'i ele geçirdi,¹⁵¹ Diyarbakır ve Hani'yi kuşattı.¹⁵² Bu anlamda bölge bir müddet Zengilere bağlı kaldı.

¹⁴⁸ Lice yakınlarındaki çok farklı bir Arapça kullanan Sini köyü gibi bazı köyler bunun göstergesi olmalıdır. Burada Hz. Ebu Bekir'in torununun türbesi bulunmaktadır. Bunlar daha önce bir çok köye sahipken Lice'de hakim bir kabile olan başka bir Arap kabilesi Zerkaniler veya Zırkiler (mavi gözlü oldukları için bu isimlendirme yapılmıştır) tarafından (göçe zorlandıkları) etkinlikleri kısıtlanmıştır.

¹⁴⁹ İbn Şeddad, III, 415.

¹⁵⁰ İbnu'l-Ezrak, *age*, 73.

¹⁵¹ İbnü'l-Esir, XI, 94.

¹⁵² Bulduk, 39.

Zengilerden sonra bölge, bir ara Emir Davut b. Sökmen tarafından Hısn-ı Keyfa Artuklularına, sonra Hüsamettin Timurtaş tarafından 1146'da Mardin Artuklularına bağlandı ve bir müddet buraya Emir Ali b. Alpyaruk b. Artuk ile Emir Aslan b. Abdulcebbar b. Artuk hükmetti. Kutbettin İlgazi 1165'de bölgeye bir sefer yaptı ve yöneticisini değiştirdi ve 1175'te hala Artukluların elindeydi.¹⁵³ Artuklu valisi Melik Adil'e ait minare, bu döneme ait bir eser olarak durmaktadır.

Selahattin, 1186 yılında, oğlu Takiyuddin'e¹⁵⁴ Hama, Menbiç, Maarra, Kefertab, Meyyafarikın, Cebele, Lazkiye ve Çapakçur çevresini ikta etti.¹⁵⁵ Bu dönemde bölgede hakim olan Selahattin'in oğlu Takiyuddin babasına layık olmayan bir şekilde bölgedeki Hristiyanlara yönelik yoğun katliamlar ve zulümler yaptığı belirtilmektedir.¹⁵⁶ 1200 tarihinde Selahattin'in kardeşi Adil, Selahattin'in oğlu Efdal'ı Mısır'da kuşatınca, Efdal ile amcası Adil, Hani, Meyyafarikin ve Çapakçur'un Efdal'da kalması konusunda anlaştılar.¹⁵⁷ Ancak, bu anlaşmaya rağmen Adil'in oğlu Eşref bölgeyi ele geçirdi. Eşref, 1219'da bölgedeki rakipleri kendisine karşı birlik oluşturup savaşa başlayınca, rakiplerinin içinden Amid Emiri'ne birlikten ayrılma karşılığında bölgeyi teslim etti.¹⁵⁸

¹⁵³ İbnü'l-Ezrak, age, 71, 82, 101, 102, 148, 177.

¹⁵⁴ Ramazan Şeşen, *Selahattin Eyyübi ve Devlet*, İstanbul, 1987, 147.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esir, XI, 524.

¹⁵⁶ Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, Çev; Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987, II, 459.

¹⁵⁷ İbnü'l-Esir, XII, 156.

¹⁵⁸ Abu'l-Farac, II, 507.

Moğol ordularının önünden kaçan Harzemşah sultanı Celalettin bölgeyi ele geçirse de¹⁵⁹ daha sonra bölge kısa süreli de olsa Anadolu Selçuklu Devletine bağlı ve yerel amirler tarafından yönetilmeye başlandı ve bölgedeki Atak (Lice) Meyafarikin, Amid kaleleri bu durumlarını 1390'lı yıllara kadar böyle devam etti.

1380-1468 arası hüküm süren Karakoyunlular, bölgeye hâkim idiler. Timur Anadolu seferi sırasında bölgede¹⁶⁰ 1387'de karargâh kurdu.¹⁶¹ Ancak o dönemde Karakoyunlu Kara Mehmet, Timur ordusuna geçitleri kapadığı için,¹⁶² Timur Muş'a çekilmek zorunda kaldı.¹⁶³ Bölge, Karakoyunlular ile Diyarbakır merkezli büyüyen Akkoyunlular arası rekabetlerin alanı olmuştu ve final niteliği diyebileceğimiz çarpışma bölgede gerçekleşti ve bu savaş sonucu Karakoyunlular tarihe karıştı.

Uzun Hasan, Karakoyunluları ortadan kaldırdıktan sonra Osmanlılarla mücadeleye başladı.¹⁶⁴ Otlukbeli savaşından sonra Akkoyunluların bölgeden çekilmesiyle mahalli beylerin elinde kalan bölge, daha sonra Şah İsmail tarafından ele geçirildi. Şah İsmail Diyarbakır'ı Osmanlılardan alabilmek için bölgeye Muş üzerinden Çapakçur yoluyla Lice üzerinden Kara Han komutasında¹⁶⁵ asker sevk etmişti.¹⁶⁶

¹⁵⁹ İbnü'l-Esir, XII, 481.

¹⁶⁰ Yücel, 6.

¹⁶¹ Tuncel, VI, 183.

¹⁶² Aka, 14.

¹⁶³ Sümer, 50-51.

¹⁶⁴ Hunz, 50.

¹⁶⁵ Emirî, 63.

Osmanlılar Dönemi

Şah İsmail, Lice bölgesini Şîî Kaçar Türkmen aşiretlerine vermiş ve buralara bu Türkmen aşiretini yerleştirmişti. Bu durum, 1517 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeye hâkim olmasına kadar devam etti. Osmanlılar ise Şîî Kaçar Türkmenleri yerine, Sünni Kürt aşiretleri ile işbirliğine gitti. Sonuçta Çaldıran savaşını müteakip Şîî Türkmen grupları buradan İran'a sürüldü ve yerine Sünni Kürt aşiretleri yerleştirildi.¹⁶⁷ Bu işbirliği konusundaki detaylar Şerefhan Bitlisi'nin Şerefnamesi'nde detaylıca görülebilir.¹⁶⁸ Yavuz Sultan Selim Doğu seferi dönüşü bölgedeki beyler, İdris-i Bitlisi ve Bıyıklı Mehmet Paşa'ya itaatlerini arz ettiler. Bu bağlamda Eğil, Palu, Çermik, Siverek, Hazro, Hani, Lice, Meyyafarikin, Hazzo (Kozluk), Azizan, Cezire, Savur beyleri anlaştılar ve kendilerine yurtluk ocaklık verildi.¹⁶⁹ Hepsi yerlerinde bıraktılar ve bu tarihten itibaren bölge, Osmanlıya bağlı olarak yönetildi.¹⁷⁰ Çeper Köyü'ndeki IV. Murat Kervansarayı, bu döneme ait bir eserdir.

Böylece 1517 yılında Osmanlı egemenliğine giren Lice bu dönemde önemli bir yerleşim yeri olup mamur Atak sancığına bağlıydı.¹⁷¹ Son dönemlerde geçen yüzyılda ise demografik olarak nüfusu, 14.290 Müslim, 6.398 Gayrimüslim.

¹⁶⁶ İdris-i Bitlisi, *Selimsahname*, Çev; Hicabi Kırılancı, Ankara, 2001, 239.

¹⁶⁷ Bunlar, İran'da 1796-1925 yılları arasında yaklaşık 1.5 asır hüküm sürmüş olan bir Türkmen boyudur.

¹⁶⁸ Şerefhan, 186.

¹⁶⁹ Bulduk, 99.

¹⁷⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz; Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, 1999, III, 139.

¹⁷¹ Bulduk, 29.

Toplam 20 bin civarında nüfusu vardı. Müslümanlar üçe ayrılıyor, 10.777 Kürt, 2.500 Türk, 1.013 Çerkez. Gayrimüslimler, 1.487 Süryani, Kusuri(?), Yakubi ve Ermeni idi.¹⁷²

MARDİN¹⁷³

Burada Mardin şehrinin ismi üzerinde bazı bilgiler verdikten sonra, İslam fethi öncesi Mardin'in durumundan kısaca bahsedip Mardin'in Müslümanlar tarafından fethinden sonraki dönemde Hulefa-i Raşidin, Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler ve Selçuklular dönemindeki siyasi olaylar ve bu devletlerin Mardin'e hakimiyetleri sürecindeki gelişmeler, İslam tarihi kaynaklarına dayanılarak anlatılacaktır. Mardin tarihinin bu dönemdeki tarihi ile ilgili bilgilerin oldukça sınırlı olduğunu, bundan sonraki dönemdeki bilgilerin daha çok yoğunlaştığını da bu arada belirtelim.

Mardin'in İsmi ve Fetihler Öncesi Durumu

Mardin kelimesinin kaynağı konusunda muhtelif fikirler bulunmaktadır. Kaynaklar, Mardin kelimesinin en eski isminin Ardobe olduğunu¹⁷⁴ veya Marde kelimesinden türediği ve bu kelimenin cemisi olup¹⁷⁵ Süryanice ve Aram-

¹⁷² Şemsettin Sami, *Kamus-u A'lam*, lise maddesi.

¹⁷³ Bu çalışma daha önce sempozyum bildirisi olarak yayınlanmıştı. Bkz. Mehmet Azimli, "Klasik İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihten Artuklulara Mardin", *1. Uluslar Arası Mardin Sempozyumu*, 27-28 Mayıs 2006, Mardin.

¹⁷⁴ Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin*, İstanbul, 1972, 16.

¹⁷⁵ Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldan*, Beyrut, 1990, V, 41.

ca'da¹⁷⁶ kale anlamına geldiğini belirtirler.¹⁷⁷ Bazıları ise kelimenin savaşçı bir kavim olan ve İran hükümdarı Erdeşir tarafından buraya yerleştirilen Mardeler'den türediğı konusunda bazı bilgiler verir.¹⁷⁸ İslam kaynaklarından Vakıdî'de "Din" ismindeki bir şahsın öldürölmesi üzerine bu isimle isimlendirildiğı¹⁷⁹ veya İran hükümdarlarından birinin Mardin isimli hasta oğlunu buraya yerleştirmesi sonucu bu isimle isimlendirildiğı gibi bilgiler yer almaktadır.¹⁸⁰

Bir ucu Akdeniz de başlayıp diğeri ucu Basra körfezine uzanan Bereketli Hilal'in tepe noktasını oluşturan Mardin bölgesine, İslam öncesi dönemde sırasıyla Subariler, Sami veya Turani kökende oldukları konusunda tartışmalar bulunan Sümerler, Sami ırkından Akadlar ve yine Babilliler, Hititler, Asuriler, Urartular hakim olmuştur. Bizans ile İran bölgesindeki sülalelerin kurduğı devletler ve nihayet bunların sonuncusu olan Sasaniler döneminde Mardin'in önemi artmıştır.

Mardin, daha önceki dönemde ikinci derecede bir şehir konumundayken, bu dönemde Bizanslılar ve Sasaniler arasındaki savaşların zemini olmuştur. Mardin yakınlarındaki Dara askeri garnizonu bunun en büyük göstergesidir. Bu dönemde Nesturiler gibi doğu kökenli kiliseler bölgede manastırlar kurmuşlardır.¹⁸¹ Bu sebeple Kalkaşendî'nin ifade-

¹⁷⁶ Hasen Şemisani, *Medinet-u Mardin*, Beyrut, 1987, 12.

¹⁷⁷ İbn Şeddad, III, 542; V. Minorski, "Mardin", *İA*, VII, 322.

¹⁷⁸ Mehmet Taşdemir, "Mardin", *DİA*, XXVIII, 43.

¹⁷⁹ Bkz. Vâkidî, 78.

¹⁸⁰ Latif Öztürkatalay, *Mardin ve Mardinliler*, İstanbul, 1995, 37.

¹⁸¹ Abu'l-Farac, I, 56.

siyle: “içinde, soktuğu zaman insanı derhal öldüren yılanların olduğu¹⁸² Mardin’in tepesindeki büyük kale”, İbn Cübeyr’in ifadesiyle: “dünyanın en ünlü kalelerinden biri” olma vasfını da taşımaktadır.¹⁸³

Hulefa-i Raşidin ve Emeviler Dönemi

Müslümanlar Mardin bölgesine geldikleri sırada, Mardin Bizanslıların elinde bulunuyordu. Belazuri’nin belirttiğine göre; İyaz b. Ğanm komutasındaki Müslüman orduları, 19/640¹⁸⁴ tarihinde Mardin’i fethettiler.¹⁸⁵ Mardin’in fethi, Turabdin, Meyyafarikin, Musul, Nusaybin gibi bölgedeki birçok yerde genel olarak uygulanan Ruha anlaşmasına göre gerçekleşti.¹⁸⁶ Bölge ele geçirildikten sonra buradaki Romalı-lara ait olan askerler kaçmıştı. Bunlar daha sonra geri dönmek isteyince, şehirdeki Araplarla Süryaniler bunlara karşı birleşerek şehre sokmadılar.¹⁸⁷ Bu da İslam fetihlerinin bölgede genel olarak memnuniyetle karşılandığının ve kabul gördüğünün örneklerinden sadece biridir. Vakıdî’de, Mardin’in fethiyle ilgili olarak sayfalar dolusu mübalağalı anlatımlar vardır.¹⁸⁸ Bu anlatımlar diğer İslam tarihçilerimiz tarafından teyit edilmemiştir. Bu anlatımların mübalağa içerdi-

¹⁸² Kalkaşendi, *Subhu’l-Aşa*, Beyrut, 1987, IV, 31.

¹⁸³ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev; İsmail Güler, İstanbul, 2003, 176.

¹⁸⁴ Yakut, V, 41.

¹⁸⁵ Belazuri, 252.

¹⁸⁶ İbnü’l-Esir, II, 534.

¹⁸⁷ Dolapönü, 33.

¹⁸⁸ Vakıdî, 78 vd.

ğini kanaatinde olduğumuzdan dolayı bunların aktarımını zait bulmaktayız.

İyaz, Mardin'in yönetimini şehirde meskun ileri gelen bir aile olan Şehriyaz oğullarına bıraktı.¹⁸⁹ Zaten Müslümanların bölgede genelde uyguladıkları idari yapı eskinin bir devamı niteliğinde idi. Yerli halk, hiçbir dini dönüşüm için zorlanmadı. Kiliseler, Havralar olduğu gibi devam etti. Müslümanlar sadece onları korumaları gereği cüzi bir vergi aldılar ve Ruha Antlaşması gereği halkın Müslümanların aleyhine düşmanlarla işbirliğine girmesini istemediler.

Şehirde yüz sene kadar İyaz b. Çanm'ın bıraktığı ailenin hakimiyeti devam etti. Bundan sonra şehrin önemi azaldı.¹⁹⁰ Bu dönemde daha çok Nusaybin ön plana çıkmıştı.¹⁹¹ Yaklaşık olarak bir yüz yıl bu şekilde harap olarak devam edecektir.¹⁹² Bu durgunluk Hamdaniler dönemine kadar sürecektir.

Hulefa-i Raşidin döneminde bölgeyi bir dönem Hz. Ali'nin valisi Malik el-Eşter ele geçirmeye çalışsa da daha sonra Emevilerin elinde kaldı. Emeviler bölgeyi Cezire eyaletine tabi bir yer olarak yönettiler.¹⁹³ Bu bağlamda 747 senesinde Muhammed b. Avn el-Havlani Mardin'de Emeviler adına görev yapmıştı.¹⁹⁴ Bu dönemde merkezden kaçıp uç bölgelerde tutunmaya çalışan Haricilerin özellikle Dara baş-

¹⁸⁹ Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, Ankara, 1999, 21.

¹⁹⁰ Şemisani, 54.

¹⁹¹ Mardin, 76.

¹⁹² Abdulgani Efendi, 20.

¹⁹³ Şemisani, 54.

¹⁹⁴ Şemisani, 55.

ta olmak üzere Mardin bölgesinde etkileri önemliydi.¹⁹⁵ O dönemde 746'da son Emevi halifesi Mervan b. Hakem, bu bölgelerde Haricilerin önde gelen liderlerinden Dahhak ile Mardin civarında karşılaşmıştı.¹⁹⁶ Taberî'nin belirttiğine göre; buradaki savaşta Mervan galip gelmiş, Haricilerin Cezire bölgesini ele geçirmesine engel olmuş ve¹⁹⁷ Nusaybin'de gerçekleşen savaşta Dahhak öldürülmüştü.¹⁹⁸ Mardin de doğal olarak bu dönemde bu tür hareketlerin etkisi altındaydı.¹⁹⁹

Abbassiler ve Hamdaniler Dönemi

Bu iki devletin Mardin'deki hakimiyetini birlikte işlememizin sebebi, genelde iç içe aynı anda Mardin'e hakim olmalarından dolayıdır. Emevilerin yıkılışı ile birlikte Cezire bölgesi halkı, bir müddet Abbassilerin hakimiyetini tanımayarak onlara karşı direndi ve 750'de Cezire bölgesinin merkezi durumundaki Harran kalesini son Emevî halifesi Mervan'ın naibi olan İshak b. Müslim el-Ukayli kuşattı. İbn Miskeveyh'in belirttiğine göre; bunlara karşı Abbasi valisi Musa b. Kab, Harran'ı teslim etmeyerek direndi. Bu durum bölgeden sorumlu Abbasi halifesinin kardeşi olan Ebu Cafer Mansur'un, bölge valisi Musa b. Kab'a yardım göndermesine kadar sürdü. İsyanlılar, son halife Mervan'ın öldürüldü-

¹⁹⁵ *Mardin, Aşiret-Cemaat-Devlet*, Haz: Heyet, İstanbul, 2001, 72.

¹⁹⁶ İbnü'l-Esir, V, 349.

¹⁹⁷ Taberî, IV, 301.

¹⁹⁸ İbn Kesir, X, 29.

¹⁹⁹ Taberî, IV, 359.

günü duyunca dağıldılar.²⁰⁰ Bir kısmı kargaşalıklar sırasında Mardin ve Dara bölgesine hakim olan Harici Bureyke isimli şahsa sığınsa da Ebu Cafer bunları yenip Bureyke'yi öldürdü.²⁰¹ Böylece Mardin Abbasiler'de kaldı.

Mardin bölgesi 754 tarihinde yine hareketli günler yaşadı. Abbasi ihtilalinin önemli şahsiyeti Ebu Müslim Horasanî, Abbasilere karşı ayaklanan Ebu Cafer Mansur'un amcası Abdullah b. Ali ile bu bölgede karşılaşmıştı.²⁰² Mutasım'ın 837'de Bizans seferleri yolunda buraya uğradığını ve dönemin ünlü komutanı Uceyf b. Anbese'yi burada²⁰³ saf dışı bıraktığını biliyoruz.²⁰⁴ Mardin, bundan sonraki dönemde Abbasilere bağlı olarak kaldı.

Mardin'deki Abbasi hâkimiyeti, 862-866 yıllarında halifelik yapan Halife Mustain döneminde sarsıldı. Bu dönemde Bizans bölgeyi yağmaladı. Ayrıca Tolonilerin yarı-bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmalarıyla Abbasilerin buradaki hakimiyeti iyice zayıfladı. Bundan sonraki dönemde bölge, etkileri yükselmeye başlayan bölgesel Arap kabilelerinin tehdidi altına girdi. Bunlardan biri de Hamdaniler olacaktır.²⁰⁵

Bu dönemde 879 senesinde gerçekleşen bir Bizans saldırısında Mardin bölgesinde çok sayıda Müslüman'ın katle-

²⁰⁰ İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l-Ümem*, Beyrut, 2003, III, 20.

²⁰¹ Taberi, IV, 359.

²⁰² Taberi, IV, 378.

²⁰³ Yakubi, II, 437.

²⁰⁴ Taberi, V, 246.

²⁰⁵ *Mardin*, 77.

dilmişti. Ancak Mardin ele geçirilememiştir.²⁰⁶ Bu arada bölgedeki Şeyban kabilesi lideri ve Diyarbakır valisi olan İsa b. Şeyh Rabia, Tağlib, Bekr, Yemeni kabileleriyle birleşip bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladı. Bunun üzerine bölgedeki ayaklanmaları bastırmak ve başıbozukluğu gidermek üzere 886 tarihinde halife Mutemet tarafından Musul bölgesinde valilik yapan İshak b. Kundacık bölgeye görevlendirdi. İshak, İsa'yı Nusaybin civarında yendiyse de Arap topluluklarının isyanını tam olarak bastıramayınca Mardin'i ele geçirip oraya sığındı²⁰⁷ ve Mardin'e hakim oldu.²⁰⁸ Böylece Mardin tekrar Abbasilere bağlanmış oldu. Bu arada İshak ile mücadele eden Azerbaycan bölgesinden sorumlu olup Toloniler'den Humareveyh ile ittifak kuran Muhammed b. Afşin, şehri kuşatsa da ele geçiremedi.²⁰⁹ Bu dönemde Mardin bir ara İshak'ın elinden çıksa da daha sonra Tolonilerle ittifak kuran İshak, tekrar Mardin'i ele geçirdi.²¹⁰ Ancak 892 tarihinde İsa b. Şeyh'in yerine geçen oğlu Ahmet, babasından sonra Mardin'e hakim olan²¹¹ Muhammed b. İshak b. Kundacık'ın Mısır üzerine sefer yapmasından istifade ile Mardin'i ele geçirdi.²¹²

Bu dönemde bölgedeki boşluktan istifade ile gittikçe etkisi artan bir Arap kabilesi olan Hamdanilerin lideri Ham-

²⁰⁶ Taberi, V, 523.

²⁰⁷ İbnü'l-Esir, IV, 423.

²⁰⁸ Taberi, V, 605.

²⁰⁹ H. D. Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1991, VI,

²¹⁰ Şemisanî, 86.

²¹¹ İbn Şeddâd, III, 545.

²¹² İbnü'l-Esir, IV, 460.

dan b. Hamdun et-Tağlibi, bölgedeki Harici lider Harun eş-Şarî ile ittifak ederek Mardin kalesini aldı.²¹³ Ancak bu hakimiyet fazla sürmedi. Bölgeyi tekrar ele geçirmek isteyen Abbasi halifesi Mutazıt ilkinde olmasa bile 894 tarihinde Türk komutanlarla birlikte gerçekleştirdiği ikinci seferinde Sumeysat, Amid ile birlikte Mardin'i de ele geçirdi.²¹⁴ Bu saldırı sırasında kaleyi oğlu Hüseyin'e bırakan Hamdan kaçtı. İbn Şeddad'ın belirttiğine göre; Hüseyin kaleyi Deyru'z-Zeyferan kapısını açarak Mutezıt'a teslim etti. Mutezıt kaleyi yerle bir etti,²¹⁵ halkını sürdü ve Hüseyin'i serbest bıraktı. Bir müddet sonra Hamdan yakalanarak Bağdat'ta hapsedildi. Hüseyin, 896 yılında eski müttefikleri olan Harici Harun eş-Şarî'yi yenince babası Hamdan affedildi.²¹⁶ Bundan sonraki dönemde Mardin'i elinde tutan Hüseyin halifenin hizmetine girdi ve oğulları da aynen babaları gibi halifeye muî davrandılar. Halife onların bu tavrına karşılık onlara önemli destek ve iktalar verdi. Zaten hilafet merkezi bu tarihlerden sonra Karmati isyanlarıyla meşgul olacağından dolayı bölgeyle ilgilenemeyecektir.²¹⁷ Bu arada Hamdaniler, Abbasilere karşı itaatkâr gibi gözüüküp istediklerini yapıyorlardı. Ancak halife onların tavırlarını ve kendine karşı yapmak istedikleri tuzakları haber alarak

²¹³ İbn Şeddad, III, 545; Minorski, VII, 322.

²¹⁴ Ahmet Çelebi, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1991, III, 282.

²¹⁵ İbn Şeddad, III, 546.

²¹⁶ M. Sobernheim, "Hamdaniler", *İA*, V-1, 179.

²¹⁷ Şemisani, 81.

Hamdanilerin hâkimiyetine son vermek üzere Hüseyin'i öldürttü, diğerlerini de görevlerinden azletti.

İbnü'l-Esir'in belirttiğine göre; Mardin bölgesi 905'te Hüseyin'in kardeşi olan Ebu'l-Heyca'nın Musul'a vali tayin edilmesiyle Musul Hamdanilerine bağlı olarak yönetildi. Ebu'l-Heyca'nın kardeşleri de bazı bölgelere tayin edildi.²¹⁸ Ebu'l-Heyca ile Hamdanilerin yükselişi başladı denilebilir. Ebu'l-Heyca'dan sonra oğlu Nasıru'd-Devle Hasan vali olunca Mardin ve çevresinin yönetimini oğlu Hamdan'a bıraktı.²¹⁹ "*El-Bazü'l-Eşheb*" denilen (*Boz şahin*) Mardin kale-sinin Hamdan b. Hamdun b. Haris döneminde inşa edildiği aktarılır.²²⁰

Hamdaniler'den Nasıru'd-Devle lakabını alan²²¹ Hasan'ın 969'da ölümü üzerine taht kavgaları başladı ve 972'de Nasıru'd-Devle'nin oğlu Ebu Tağlib Fadlullah Mardin'i ele geçirdi.²²² Ebu Tağlib, Mardin'i kardeşi Hamdan'ın naibine verip kendisi ele geçirdiği silah ve eşyaları Musul'a taşıdı.²²³ 974 tarihinde Bağdat'a hakimiyet kuran Şîî Büveyhilerin liderlerinden İzzu'd-Devle Bahtiyar, Mardin hakimi Ebu Tağlib ile barış anlaşması yaptı. Bu antlaşmaya göre; Hamdanilerin diğer toprakları Hamdan'a geri verildi ise de Mardin Ebu Tağlib'de kaldı.²²⁴ Hamdaniler dönemi Mardin hükümdarların despotça mal toplamalarından, bölgedeki

²¹⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 283.

²¹⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 593.

²²⁰ İbn Şeddad, III, 545; Taşdemir, XXVIII, 43.

²²¹ Sobernheim, V-1, 182.

²²² İbn Şeddad, III, 550.

²²³ İbnü'l-Esir, VIII, 626.

²²⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 633.

hâkimiyet savaşlarından, Harici ve Karmati savaşlarından dolayı Mardin çok iyi bir noktaya gelemedi.²²⁵

Buveyhiler Dönemi

Bağdat'ı işgal ederek Abbasi halifelerini etkileri altına alan Buveyhiler, güçlerini zaman zaman Mardin'e kadar uzatsalar da çok kalıcı olamamışlardır. Adudu'd-Devle, 979'da Mardin, Diyarbakır ve Meyyafarikîn'i ele geçirdi.²²⁶ Buveyhilerin burayı imar ettiklerini ve dağılan halkı buraya halk yerleştirdikleri belirtilir. Buveyhilerin hakimiyeti şehirde 982 yıllarına kadar devam etti. Hamdanilerin zayıflaması ile Artukluların Mardin'i ele geçirmesi arasında dönemde Mardin genel olarak Mervaniler ve yerel bir güç olup Musul'da hakim olan Ukayliler arası el değiştirdi.²²⁷

Mervaniler Dönemi

Buveyhiler iç kargaşaya düşünce Mardin bölgesinde valileri olan Emir Baz, bölgeyi ele geçirdi ve Abbasiler tarafından üzerine gönderilen iki orduyu da yendikten sonra Abbasiler ile anlaşarak bütün bölgenin hakimi oldu.²²⁸ Ancak 990 yılında Hamdanilerle yaptığı bir savaş sırasında ölümü üzerine yeğeni Ebu Ali geçti ve bölgeyi tamamen ele geçirdi.²²⁹ Mervaniler, Abbasilerin bölgede etkinliğinin kalması ve Selçukluların da bölgeye daha ulaşmadığı bu

²²⁵ Şemisani, 98.

²²⁶ Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar fî Ahbarî'l-Beşer*, Beyrut, 1997, I, 464.

²²⁷ Şemisani, 123; Taşdemir, XXVIII, 43.

²²⁸ İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtler Tarihi*, Çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul, 1990, 72.

²²⁹ Abdulgani Efendi, 25.

dönemde bölgede hakim oldular. Mardin bu sükûn döneminde gelişti. Yaklaşık yüz yıllık bir dönem boyunca Mardin onların elinde kaldı ve Meyyafarikın ve Diyarbakır'a bağlı olarak yönetildi.²³⁰

Selçuklular Dönemi

Selçukluların bölgeye akınları XI. Yüzyılın ortalarında başlamıştır ve bu çerçevede Mardin'e de 1042 tarihinde Türkmen akınları başlamıştı.²³¹ Ancak Malazgirt ile beraber artık Anadolu'nun yeni sahibinin kim olacağı kesinleşince bu akınlar daha yoğun bir şekilde bu dönemde artmıştır. Bu minvalde Mardin bölgesi Sultan Alparslan tarafından maiyetindeki komutanlardan damadı Artuk bey'e iktâ edilmişti.²³²

Eski Mervani veziri ve şimdi Selçukluların emrinde çalışan Fahu'd-Devle Muhammed b. Cuhayr'e bağlı içlerinde Artuk Bey'in²³³ ve Emir Moncuk Böri'nin bulunduğu²³⁴ kuvvetler, İbn Erzak'ın belirttiğine göre; 1086 yılında Sultan Melikşah döneminde Mardin'i kuşattılar ve ele geçirdiler.²³⁵ Bu dönemden itibaren Mardin'e ve çevresine Türkmenlerin iskanı başladı.²³⁶ Melikşah'ın ölümünden sonra Suriye bölgesinden sorumlu Tutuş, kardeşler arası savaşlar sebebiyle

²³⁰ Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri*, Çev; Hande Canlı, İstanbul, 2005, 138.

²³¹ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Devleti Tarihi*, Ankara, 1989, 2.

²³² *Mardin*, 85.

²³³ İbn Şeddad, III, 552.

²³⁴ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, Ankara, 1993, 112.

²³⁵ İbnü'l-Ezrak, 191.

²³⁶ Sevim, 96.

bir ara ele bölgeyi ele geçirse de, bölge zayıf da olsa Sultan Berkyaruk'a bağlı olarak kaldı. Berkyaruk buraya görevli olarak 1092'de eski şarkıcısı el-Çalisteri'yi²³⁷ görevlendirdi.²³⁸

Mardin, Berkyaruk'a bağlı olarak devam ederken Berkyaruk'a bağlı komutanlar tarafından esir edilen isyancılardan Artuk Bey'in torunu Yakut Mardin'de hapsedilmişti. Ancak 1101'de nenesinin, vali Muğanni'den rica etmesiyle serbest bırakılınca bir hile ile Mardin'i ele geçirdi. Ancak Nusaybin'i almak için yaptığı savaşta ölünce kardeşi Ali b. Hasan b. Artuk geçti ise de 1102'de Hasankeyf hakimi olan amcaları Sökmen b. Artuk Artuklulara ait en önemli merkez olan Mardin'in ellerinden çıkacağı endişesiyle gelerek Mardin'i ele geçirdi. Ali'ye Çapakçur'u ikta olarak verdi.²³⁹ Sökmen'in 1104'te ölmesi üzerine yerine oğlu İbrahim geçti. Mardin bu arada kısa bir süre Emir Şems isimli bir şahsın elinde yönetildi. Bunun ardından İbrahim b. Sökmen'in tekrar eline geçse de 1108'da amcası Bağdat Şihnesi²⁴⁰ Necmettin İlgazi Bağdat'tan gelerek Mardin'e yerleşti ve Hasankeyf'i İbrahim'e bıraktı. 1108'ten itibaren artık Mardin'de Mardin Artukluları dönemi başlamış oldu.²⁴¹

Mardin'in Artuklular dönemine kadarki zaman dilimi içerisinde günümüzde kayda değer olarak Hamdaniler'den

²³⁷ Şemisani, 133.

²³⁸ İbnü'l-Esir, X, 391.

²³⁹ İbn Şeddad, III, 554.

²⁴⁰ Şemisani, 149.

²⁴¹ İbn Ezrak'ta tarih olarak 508/1114 olarak verilmektedir. Bkz. İbnü'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*(Artuklular Kısım), Çev; Ahmet Savran, Erzurum, 1992, 31.

Hamdan b. Hamdun döneminde yapılan²⁴² yeryüzünün en sağlam kalesi olarak vasıflandırılıp, ondaki güzelliğin hiçbir kalede olmadığı belirtilen, Duneysir, Dara ve Nusaybin adlı kapılarından bahsedilen²⁴³kaleyi söyleyebiliriz.²⁴⁴ Daha sonra bu kapılar altıya kadar çoğalmıştır.²⁴⁵ Halen ayakta duran yapıların ise ağırlığı Artuklu olmak üzere, onlardan sonraki dönemde burada hakimiyet kurmuş olan hanedanlara aittir. Bu minvalde o zamana kadar karışıklıklar sebebiyle harap olan Mardin'in Artuklular ile birlikte tekrar tesis olunduğu ve Hristiyanların dahi şehre toplandığı belirtilir.²⁴⁶ Mardin tarihindeki önemli ilim adamlarının da çoğunluğu bu dönemden sonra gelmektedir.²⁴⁷ (Artukluların kuruluşu ile ilgili olarak bu kitaptaki bkz. Ek-2)

NUSAYBİN²⁴⁸

Burada İslam fethi öncesi Nusaybin'in coğrafi ve siyasi durumunu, Nusaybin'in Müslümanlarca fethedilmesi olayını, fetih sonrası Nusaybin'de meydana gelen bazı olayları aktarmak istiyoruz.

²⁴² İbn Şeddad, III, 543.

²⁴³ Kazvini, *Asaru'l-Bilat ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut, 1998, 259.

²⁴⁴ Taşdemir, XXVIII, 43.

²⁴⁵ İbn Şeddad, III, 543.

²⁴⁶ Ali Emiri, *Osmanlı Vilayeti Şarkıyyesi*, Ankara, 2005, 92.

²⁴⁷ Şemisani, 398.

²⁴⁸ Bu çalışma daha önce sempozyum bildirisi olarak yayınlanmıştı. Bkz. Mehmet Azimli, "İslam'ın İlk Fetih Yıllarında Nusaybin Ve Klasik İslam Kaynaklarına Göre Nusaybin'in Fethi", *"Geçmişten Günümüze Nusaybin" Sempozyumu*, 27-28 Mayıs 2004, Nusaybin.

Nusaybin'in Müslümanlarca Fethi Öncesi Konumu

Nusaybin, tarih kitaplarında; "o günkü dünyada aktif olarak kullanılan ticari kavşak yolları üzerinde,²⁴⁹ Şam ve Musul arasında, mamur ve öldürücü akrepleri ile²⁵⁰ meşhur, yeryüzündeki şehirlerin en güzeli ve en temiz" olarak zikredilmiştir.²⁵¹

Asurlular zamanında "Nasıbına" şeklinde ifade edilen Nusaybin şehri, tarihin çeşitli dönemlerinde Nisibis, Nasibin, Nisibin adlarıyla anılıyordu. Eski çağın önemli ticari yolları üzerinde bulunduğu için önem verilen Nusaybin, o zamanlar Aramiler, Asuriler ve Babiller arasında savaşılar sahne oluyordu.²⁵² Sasanilerin bir dönem hakim olduğu Nusaybin şehri Bizanslılar ile Sasaniler arasında geçen uzun savaşların yaşandığı alan üzerinde idi. Nusaybin yakınındaki tarihi Dâra askeri garnizonu bunun en önemli göstergelerindendir.²⁵³

Nusaybin, o dönemlerde doğudan gelen Sasani akınlara direnmiştir. Sasani kralı II. Şapur, Anadolu'ya girdiğinde Mezopotamya ve Anadolu'nun doğu kısmını Bizans'tan geri almış, ancak Amida ve Nusaybin kalelerindeki kuvvetler teslim olmamışlardır. Bunun üzerine II. Şapur kuşatmayı bırakarak ülkesine dönmek zorunda kalmış, daha sonraki seferinde Nusaybin'i şehre giren gizli bir tünel vasıtasıyla

²⁴⁹ Kalkaşendi, *Subhu'l-Aşa*, Beyrut, 1984, IV, 401.

²⁵⁰ Yakut, V, 233; Kalkaşendi, IV, 325.

²⁵¹ Hemedani, *el-Buldan*, Beyrut, 1996, 179.

²⁵² Honigmann, *Nasibin*, İA, İstanbul, 1988, IX, 100.

²⁵³ Honigmann, 7-8.

ele geçirebilmiştir.²⁵⁴ Bizans'ın tekrar eline geçtiğinde ise şehir, talan edilmiş, katliamlar yapılmış, ağaçlar yakılmıştır.

255

Bizanslılar, bölgede Sasaniler ile mücadele eden birlikleri için, Amid ve Tell Mevzen (Viranşehir) ordugâhlarının yeterli olamadığından Nusaybin'e önem verdikleri ve yığınak yaptıkları, fakat Sasani kralı Anuşirvan'ın öldürücü akreplerini kullanarak Nusaybin'i fethettiği belirtilir.²⁵⁶ İslam öncesinde Nusaybin bir ara Nesturi Hristiyanlarının merkezi oldu.²⁵⁷ Aynı zamanda İslam kaynaklarına göre; Nusaybin Süryani okulu ve kültürüyle meşhur bir kent idi²⁵⁸ ve buradan ünlü Süryani tarih ve dil bilginleri çıktı.²⁵⁹

Nusaybin'in Müslümanlar Tarafından Fethi

Müslümanların Nusaybin'e ilgisi İslam'ın ilk yıllarına kadar dayanır. Kur'an'da Cin Suresi'ndeki Hz. Peygamber'e gelen cinlerin Nusaybin cinleri olduğu,²⁶⁰ Nusaybin'li bir Hristiyan bilginin Selman-ı Farisi'ye son peygamberin gelmesiyle ilgili bazı sözler söylediği, ayrıca Kur'an'da (Bakara-259)'de geçen Üzeyr Peygamberin başından geçen hayvanının ölüp tekrar dirilmesi olayının burada geçtiği,²⁶¹ Hz. Sü-

²⁵⁴ Taberi, I, 394.

²⁵⁵ Taberi, I, 401.

²⁵⁶ Yakut, V, 333.

²⁵⁷ Honigsmann, *Nasıbin*, IX, 101; İşıltan, 27.

²⁵⁸ Dineveri, *Ahbaru't-Tıval*, Beyrut, trz. 49.

²⁵⁹ Dineveri, 76.

²⁶⁰ Taberi, I, 555.

²⁶¹ Vakıdi, 160.

leyman'ın burayı fethettiğine dair²⁶² aslı olsun olmasın tarihsel ve kültürel bilgiler, fetih öncesi Müslümanların buraya olan ilgisinin göstergelerinden sayılabilir.

Bazı kaynaklar Nusaybin'in fethinin Ebu Muse'l-Eşari komutasındaki Musul üzerinden gelen Irak ordusunca gerçekleştirildiğini, bazıları da Halid b. Velid'in fethettiğini²⁶³ belirtirlerse de ²⁶⁴daha ağırlıklı görüşe göre İyaz b. Ğanm komutasındaki Şam ordusu tarafından 19/640'da fethedildiği kaynaklarda aktarılmaktadır.²⁶⁵ İbn Asem'in Fütuh'unda geçen mancınıklarla şehrin içine akreplerin atılmasıyla gerçekleşen fetih olayı,²⁶⁶ İslam öncesi İran kralı Anuşirvan'ın Nusaybin'i ele geçirme hikayesine benzemektedir ve büyük ihtimalle bir aktarma yapılmıştır. İyaz b. Ğanm, Cezire'yi fethetme memur edilince²⁶⁷ askeriyle yola çıkmış ve Ruha'da (Urfa) karargâh kurup şehir ahalisi ile cizye vermeleri şartıyla sulh yapmıştı. İyaz, daha sonra bölgeyi genellikle şehirleri sulhen, toprakları ise anveten (savaşla) ele geçirmişti.²⁶⁸

İyaz, Cezire'yi fethederken Nusaybin'i de kuşattı. Ancak fethetmekte aciz kalınca yanında bulunan Malik b. Eşter'i bin atlı ile Amid ve Meyyafarikîn taraflarına gönderdi.²⁶⁹ Nusaybin kuşatması sürdüğü sırada Taryatus isimli

²⁶² Kalkaşendi, IV, 164.

²⁶³ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, Çev; Abdülhalık Bakır, Ankara, 2001, 171.

²⁶⁴ Bkz. İbn Kesir, VII, 76.

²⁶⁵ Belazuri, 178.

²⁶⁶ İbn Asem, *el-Futuh*, Beyrut, trz, I, 259.

²⁶⁷ Işıltañ, 61.

²⁶⁸ Belazuri, 178.

²⁶⁹ İbn Asem, I, 258.

hakimi şehrin önde gelen şahsiyetlerini ve halk liderlerini Meryem kilisesinde toplayarak, onlara gelen Arapların Urfa civarındaki fethettikleri diğer şehirlerde, uyguladıkları adilane uygulamaları anlattı ve teslim olmanın en güzel yol olduğunu belirterek onları ikna etti. Nusaybinliler de aralarında tartışarak sonuçta ona uymaya karar verdiler.²⁷⁰

Taryatus, elli kişilik şehrin önde gelenleriyle birlikte İyaz'a gidip durumu anlattı ve Müslümanların adalet ve insafla davrandıkları haberlerini işittiklerini, aynı adaleti kendileri için de beklediklerini, daha önceki beldelerde ne uygulandıysa, aynısının kendilerine de uygulanmasını, kendilerinden din değiştirmek isteyenler için bir engel olmadığını belirtti. İyaz, ona ikramlarda bulundu ve kendisine çok önem verdi. Ona diğer beldelerdeki şartlar altında sulh yapacağını Müslümanların adalette bulunacağını ve taşkınlıkta bulunmayacağını belirtti. Böylece aralarında cizye vermeleri, hıyanet etmemeleri, köprü ve yolları tamir etmeleri, Müslümanlara iyi niyet beslemeleri, yollarını şaşırınlara yol göstermeleri karşılığında can ve mallarının emniyette olacağı antlaşma şeklinde bir gerçekleşti.²⁷¹

Daha sonra şehrin hazinesi İyaz'a verildi, İyaz da halkın elindeki mallara dokunmadı. İyaz, bundan sonra yanına Ensar ve muhacirinden kırk kişi alarak Nusaybin'e girdi ve Meryem kilisesi yakınına konakladı ve buraya bir cami inşa etti. Bu arada Müslümanlardan gördükleri hoş muamele, yıllardır işgal orduları tarafından katledilen, yağmalanan

²⁷⁰ Vakıdi, 160.

²⁷¹ Vakıdi, 161.

Nusaybinlilere tesir etti ve şehrin çoğunluğu ile birlikte yakın bir kısım köyler de Müslüman oldu. İyaz, burada bir ay kaldıktan sonra, buranın eski hakimi olup Müslümanların güzel muamelesinden etkilenerek Müslüman olan Taryatus'u, Nusaybin'de yönetici olarak bıraktı ve bu şahıs Hz. Osman zamanındaki ölümüne kadar Nusaybin'de yöneticiliğe devam etti.²⁷²

Fetih Sonrası Nusaybin

Nusaybin, Müslümanlar tarafından fethedilen Cezire bölgesindeki coğrafya içinde en fazla önem verilen merkezlerden biriydi. O dönemde Müslümanlarca esir edilen Rodos isimli bölgede etkili olan bir kişinin, İyaz b. Ğanm'e kendisine Nusaybin verilmesi karşılığında, Harran'la beraber bazı kale halklarını Müslümanlara teslim olmaya ikna edebileceğini ve cizyesini de ödeyeceğini söylemişti. Bunun üzerine İyaz, Rodos'u süvari birlikleriyle Harran'a göndermişti.²⁷³ Bu durum o dönemdeki Nusaybin'in önemini gösteren olaylardandır.²⁷⁴

Fetihten sonra şehrin önde gelenlerden oluşan bir Nusaybin heyetinin halife Hz. Ömer'e giderek üzerlerindeki cizyenin kaldırılması için teklifte bulunduğu, ancak Hz. Ömer'in bunu kabul etmediği belirtilir.²⁷⁵ Sonraki yıllarda Nusaybin Cezire'ye bağlı olmakla birlikte merkezle irtibatı Şam üzerinden sağlanıyordu. Buna bir örnek verirsek; Hz.

²⁷² Vakıdi, 162.

²⁷³ Vakıdi, 104

²⁷⁴ Vakıdi, 100.

²⁷⁵ İbn Kesir, VII, 76

Osman döneminde Nusaybin valisi kendisine yapılan akrep sokma şikâyetlerini Şam valisi Muaviye'ye aktardığı belirtilir.²⁷⁶

İslam fetihleri sonrası Müslüman ulemasının çokluğu ile meşhur olan²⁷⁷ Nusaybin, ilk zamanlar Müslümanların kendi aralarında mücadelelere sahne olmuş, sonraki yıllarda Müslümanlarla sınır Suğur bölgesi olduğundan dolayı Bizans ile Müslümanlar arasında, ardından da Müslümanlarla Haçlılar arasındaki mücadelelere sahne olmuştur.²⁷⁸

Emevi halifesi Abdülmelik döneminde iç karışıklıkların Nusaybin'e de sıçradığını görüyoruz. Muhtar es-Sekafi'nin emri altındaki Yezit b. Enes Nusaybin önlerinde Abdülmelik'in ordusu ile savaşmış ve mağlup olmuştur.²⁷⁹ Ayrıca Muhtar'ın önemli komutanı ve bu devrin önemli liderlerinden İbrahim Eşter'in burada ikamet ettiğini görüyoruz.²⁸⁰

Haricilerin önde gelen liderlerinden Dahhak, 746'da 120 bin kişi ile Nusaybin'i kuşatınca, son Emevi halifesi Mervan o günlerde Harran emiri olan oğlu Abdullah'ı Nusaybin'e göndererek Haricilerin burayı ele geçirmesine engel olmuş ve²⁸¹ Nusaybin'de gerçekleşen savaşta Dahhak öldürülmüştü.²⁸²

²⁷⁶ Belazuri, 256.

²⁷⁷ Kalkaşendi, VIII, 350.

²⁷⁸ Honigmann, 97.

²⁷⁹ Dineveri, 268

²⁸⁰ Dineveri, 272.

²⁸¹ Taberi, IV, 301.

²⁸² İbn Kesir, X, 29.

Abbasi ihtilalinin önemli şahsiyeti Ebu Müslim Horasanî, 754'de Abbasilere karşı ayaklanan Ebû Cafer Mansur'un amcası Abdullah b. Ali ile Nusaybin'de karşılaşmış,²⁸³ Abdullah b. Ali Nusaybin'de hendek kazarak kendini Ebu Müslim Horasanî'ye karşı korumuştur.²⁸⁴

Mutasım'ın 837'de Bizans seferleri yolunda buraya uğradığı ve dönemin ünlü komutanı Uceyf b. Anbese'yi burada²⁸⁵ saf dışı bıraktığını biliyoruz.²⁸⁶ Mısır'daki Toloniler devletinin emiri Ahmet b. Tolun'un 879'da Nusaybin ve etrafına sefer düzenlediği nakledilir. Yine bu dönemde bölgedeki komutanlarla mücadeleler yoğunlaşır.²⁸⁷

Ayrıca 879'da gerçekleşen bir Bizans saldırısında çok sayıda Müslüman'ın katledildiği, 250 tanesinin esir edildiği, bunun üzerine Nusaybin halkının Bizans ordusuna karşı çok direnç göstermesi sonucu Bizans ordusunun geri dönmek zorunda kaldığı,²⁸⁸ 927'de İslam tarihinde ilk sosyalist içerikli devlet kuran ve o dönem estirdikleri terör ve yağma ile bölgedeki herkese korku yaşatan Karmatiler'in Nusaybin'i işgal ettikleri,²⁸⁹ bir dönem Seyfud-Devle el-Hamdani'nin 940'da Nusaybin'i ele geçirdiği belirtilir. Nusaybin sonraki

²⁸³ İşıltan, 114.

²⁸⁴ Taberi, IV, 378.

²⁸⁵ Yakubi, II, 437.

²⁸⁶ Taberi, V, 246.

²⁸⁷ Taberi, V, 525.

²⁸⁸ Taberi, V, 523.

²⁸⁹ Honigmann, *Nasibin*, IX, 101

yıllarda Eyyubiler²⁹⁰ve büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey tarafından ele geçirilmiştir.²⁹¹

HARRAN²⁹²

Burada Emevilerin Şam'dan sonra son başkenti olan Harran'ın başkentlik sürecinde meydana gelen olayları anlatmak istiyoruz. Harran'ın Müslümanlarca fethedilmesinden kısaca bahsettikten sonra, Emeviler dönemindeki Harran'ın siyasi yapılanması ve özellikle son Emevi halifesi olan Mervan b. Muhammet'in burada valilik yaptıktan sonra kurduğu ordu ile Emevilerin idaresini ele geçirmesi ve ilk Arap imparatorluğunun başkentini Harran'a taşıması ve bu süreçle birlikte Harran'da gelişen siyasi olaylar ve bunların sonuçlarına değinilecektir.

İslam Öncesi Harran

Klasik İslam coğrafyacıları Harran'dan bahsederlerken burayı suyu ve ağacı az olan²⁹³ ve Sabiîlerin kenti olarak tanıtırılar.²⁹⁴ Şehrin isminin Arapça'daki sıcaklık anlamındaki Harre kelimesinden mülhem olduğu belirtilir.²⁹⁵ Bazı araştırmacılara göre Harran'ın doğudan batıya uzanan önemli bir

²⁹⁰ Makrizi, *es-Suluk*, Beyrut, 1997, I, 289.

²⁹¹ Makrizi, I, 140.

²⁹² Bu çalışma daha önce sempozyum bildirisi olarak yayınlanmıştı. Bkz. Mehmet Azimli, "Bir Emevi Başkenti; Harran", *I. Uluslar Arası Harran Okulu Sempozyumu*, 28-30 Nisan 2006, Şanlıurfa.

²⁹³ İstahrî, 76.

²⁹⁴ İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, Beyrut, 1928, 226.

²⁹⁵ İbn Cübeyr, 179.

ticari bir yol üstünde olması²⁹⁶ ve dolayısıyla ticaretin gelişkinliği sebebiyle olsa gerektir ki, bu kelime eski Kalde dilinde “yol” anlamında kullanılmıştır.²⁹⁷ Bir diğer görüşe göre buranın Hz. İbrahim’in amcası ve Hz. Lut’un babası “Harran” tarafından inşa edildiğinden dolayı ona nispetle “Harran” denildiği de aktarılır.²⁹⁸

Sabiîlerin kenti olan Harran’ın tufandan sonraki dönemde²⁹⁹ Babil şehrinden sonra yapılan ilk şehir olduğu,³⁰⁰ yine Urfa bölgesinin en eski iki şehrinden biri olduğu belirtilir.³⁰¹ Kültebe tabletlerinde MÖ. 2000’lerde ve Hitit vesikalarında Harran’dan bahsedilmektedir.³⁰² Asıl şöhretini burada bulunan Sin mabedindeki ay tanrısından alan Harran’daki bu putperest/pagan kültürü, İslam’dan sonra da halk din konusunda serbest bırakıldığı için devam edecektir. Harran MÖ. 1000 yıllarında ise bölgede hakim olan Aramiler’in önemli merkezlerinden biri olmuştur.³⁰³

Klasik İslam tarihi kaynakları Hz. İbrahim’in Harran’lı olduğunu³⁰⁴ ve burada doğduğunu,³⁰⁵ hanımı Sare’nin buranın meliki olan Nahur’un kızı olduğunu³⁰⁶ ve Hz. Lut ile

²⁹⁶ Bkz. Kalkaşendi, IV, 322.

²⁹⁷ T. H. Weir, “Harran”, *İA*, 5/I, 300.

²⁹⁸ Taberi, I, 188.

²⁹⁹ Yakut, II, 271.

³⁰⁰ İbn Fakih, *Kitabu’l-Buldan*, Beyrut, 1996, 457.

³⁰¹ Işiltan, 7.

³⁰² Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara, 1993, 4.

³⁰³ Şevki Ebu Halil, *İslam Ve Dünya Medeniyetleri Tarihi*, Çev; Atik Aydın, Abdulhadi Timurtaş, İstanbul, 2005, 146.

³⁰⁴ İbnu’l-Esir, I, 94.

³⁰⁵ Taberi, I, 142.

³⁰⁶ Makdisi, *Kitabu’l-Bed ve’t-Tarih*, Beyrut, 1899, III, 51.

birlikte üçünün buradan ayrılıp Şam'a gittiklerini belirtirler.³⁰⁷

Urfa, Rakka, Suruç gibi şehirlerden oluşan Diyar-ı Mudar'ın merkezi olan Harran'da³⁰⁸ İslam öncesi bölgedeki Hristiyanlık diğer kentlere göre fazla yayılamamıştır. Urfa'da Hristiyanlık güçlenirken, Harran'da putperestlik hakimiyeti devam etmiştir. Bundan sonraki dönemde Harran, Bizans ile Sasaniler arasında el değiştirmiş³⁰⁹ ancak ticari yol üzerinde bulunduğundan dolayı önemini hiçbir zaman kaybetmemiştir.³¹⁰ Harran, İslam fethinden hemen önce 627 yılında Bizans kralı Heraklius tarafından Sasanilerin elinden alınmıştır.³¹¹

Harran'ın Fethedilmesi

Harran, Hz. Ömer döneminde Cezire bölgesine görevlendirilen İyaz b. Ğanm tarafından 18/639 veya 19/640 tarihinde fethedilmiştir.³¹² Harran halkı, bölgeyi sulhen fethetmeye başlayan İyaz'a cizye teklif etti.³¹³ İyaz da Harran'ı Ruha/Urfa anlaşması şartlarına göre fethetti.³¹⁴ Harran'ın Rodos isimli bir papaz vasıtasıyla, Nusaybin ve Suveyda'nın verilmesi karşılığında sulhen ele geçirildiği hakkında İslam

³⁰⁷ Taberi, I, 148, 175.

³⁰⁸ Dineveri, 271.

³⁰⁹ Honigmann, 21.

³¹⁰ Işılta, 3, 10.

³¹¹ İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2006, 31.

³¹² Taberi, I, 509.

³¹³ İbnü'l-Esir, II, 533.

³¹⁴ Belazuri, 180.

tarihi kaynaklarında bazı bilgiler de vardır.³¹⁵ Diyar-ı Mudar'ın merkezi olan Harran bundan sonraki dönemde Cezire bölgesine bağlı olarak yönetilmiştir.

Emeviler Dönemi'nde Harran

Dört halife dönemi sırasında Şam'dan gönderilen ordu vasıtasıyla fethedilen Harran, bundan böyle Şam'a bağlı olarak yönetilmeye devam etti. Emevilerin kurulmasıyla birlikte de Şam'dan gönderilen Cezire valileri ile yönetildi.

Emeviler, Harran'ın da bağlı bulunduğu Cezire eyaletini, önemli ve güçlü valiler ile yönetmeye çalıştılar. Bunlar arasında, Muaviye'nin tayin ettiği Habib b. Mesleme ve Abdurrahman b. Halid'in³¹⁶ yanı sıra, son Emevi halifesi II. Mervan'ın babası Muhammed, Mesleme b. Abdülmelik,³¹⁷ ileride halife olacak olan Hişam b. Abdülmelik³¹⁸ ve son Emevi halifesi Mervan b. Muhammed bulunuyordu. Bu valilerden Mesleme, I. Velit tarafından 709'da bölgenin yönetimine atanmış, eyalet merkezini Kinnısrin'den Harran'a taşımış ve bir saray yaptırmıştı.³¹⁹ Bu olay Harran'ın başkentlik süreci yolunda atılan en önemli adım oldu. 732'de ise halife Hişam b. Abdülmelik buraya son Emevi halifesi olacak olan Mervan'ı atayarak adeta başşehirlik sürecinin alt

³¹⁵ Vâkidî, 100, 104.

³¹⁶ Taberi, I, 636.

³¹⁷ Bkz. Mehmet Azimli, "Mesleme b. Abdülmelik ve Futuhâtı", *Dicle Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı, II, 2000.

³¹⁸ İbn Fakih, 457.

³¹⁹ Bkz. Selahattin E. Güler, "Edessa Krallığı Döneminden Günümüze Kadar Urfa Bölgesi Vali Ve Yöneticileri", *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Haz; Heyet, Ankara, 2002, 45.

yapısının kurulmasını sağladı. Bu güçlü valiler sayesinde Azerbaycan, Kafkasya, Doğu Anadolu ve Cezire bölgesini içine alan eyalet, bu dönemde merkeze en fazla vergi veren bir konuma gelmişti.³²⁰ Zaten Harran'ın tarihindeki en parlak dönemlerini Emeviler döneminde başkent olma sürecinde ve başkent olduğu beş yıllık süreçte yaşadığını söyleyebiliriz.

Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz döneminde buraya Ömer b. Hubeyre vali olarak gönderilmişti. Bu dönemde İskenderiye ve Antakya felsefe okulları kapanınca bu akademilerin hocaları 718 tarihinde Harran'a taşındılar.³²¹

Antakya'dan ve İskenderiye'den göç eden bilginler ve aforoz edilen Nesturiler, Harranlı Sabîler denilen grupla birleşince, artık felsefe okulunun merkezi Harran oldu. Bu karışımın oluşturduğu bilgi birikimi, Bağdat'ta kurulan Beytu'l-Hikme bir çekim merkezi haline gelinceye kadar parlak dönemini burada yaşadı. Burada toplanan hocalar adeta Beytu'l-Hikme'nin bir nüvesini oluşturmuşlar ve Grekçeden çeviriler yapmışlardı.

Emeviler döneminde gelişen bu faaliyetlerin semeresi, Abbasiler dönemine yansıyacak ve Harran felsefe okulunda yetişenler Abbasi dönemi tercüme faaliyetlerinde önemli katkılar sağlayacaklardır. Bu önemli bilginlerden Sabit b. Kurra (v.907), oğlu Sinan b. Sabit b. Kurra (v.954) ve el-Bettanî'nin (v.929) adını vermemiz yeterlidir. Son bilgin astronomi konusunda Batlamyus'un imkansız dediği halka

³²⁰ Fikret Işıltan, "Harran", *İA*, VII, 780.

³²¹ İbn Useybia, *Uyunu'l-Enba*, Beyrut, 1998, 153.

şeklinde güneş tutulmasının mümkün olduğunu ortaya koymuş ve ayın tutulması derecesinin hesabı için çok sağlam bir metot geliştirmiştir.³²² Bu anlamda Harran, İskenderiye, Antakya felsefesinin Bağdat'a taşınmasında bir köprü vazifesi gördü ve bunun temeli de Emeviler döneminde atıldı diyebiliriz.

Harran'ın Başkentlik Dönemi

Harran'dan sorumlu Emevî valisi Mervan, III. Yezit'in halife seçilmesini kabullenmeyerek isyan etti ve 744 tarihinde halifeliğe seçildi.³²³ Şam'daki işlerini düzene koyup bölge valilerini tayin ettikten sonra, yaklaşık 85 yıldır Şam'da bulunan imparatorluk merkezini terk ederek daha önce valilik yaptığı Cezîre bölgesine, Harran'a döndü. Mervan, böylelikle yıllardır devlete başkentlik yapmış olan Şam'ı terk ederek hükümet merkezini bütün kurumlarıyla Şam'dan Harran'a taşımış oldu.³²⁴ Gerçi Mervan'dan önce bazı halifeler de başkentte bulunmamışlardı. Örneğin Süleyman b. Abdülmelik, Filistin'in Remle şehrinde, Hişâm b. Abdülmelik Rûsâfe'de bulunurlarken, Velid b. Yezid de Şam'ın dışında bir sahrada iktidarları süresince kalmıştı. Ancak onlar, Mervan'ın yaptığı gibi devleti tamamen bütün kurumlarıyla bulundukları yere taşımamışlardı. Mervan, bu uygulamayı yapan ilk ve son Emevî halifesi olmuştu.³²⁵

³²² Ahmet Turan Yüksel, *İslam'da Bilim Tarihi*, Konya, 2002, 68.

³²³ İbnü'l-Esir, V, 309.

³²⁴ İbnü'l-Esir, V, 324.

³²⁵ Ali Aksu, *Mervan b. Muhammed ve Emevi Devleti'nin Yıkılışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1999, 40.

Tarihin garip bir cilvesidir ki Hz. İbrahim'in doğduğu ve ayrılmak zorunda bırakıldığı bu şehirde torunu Mervan, beş yıl boyunca halifelik yapacak ve İslam tarihinin en büyük coğrafyaya sahip devletini buradan yönetecektir. Mervan ailesinin Harran ile ilgileri, dedesi Mervan b. Hakem'in babası Muhammed b. Mervan'ı 679 yılında buraya atamasıyla başlamış, Abdülmelik döneminde 693 tarihinde tekrar bu göreve atanmıştı.³²⁶

Mervan'ı, Harran şehrini başkent yapmaya sevk eden en önemli sebepler arasında bölge halkının Mervan'ı destekleyen Kaysîlerden oluşması³²⁷ ve Mervan'ın artık Suriye halkının çoğunluğunu oluşturan Yemanîlere olan güvensizliği ve hayatının önemli bir bölümünü Cezîre bölgesinde geçirmesini de unutmamak gerekir. Bu tasarrufu, Şam halkının kendisinden uzaklaşmasını da beraberinde getirmiştir. Ayrıca çoğunluğunu Yemanîlerin oluşturduğu Şamlıların, Kaysîlere karşı düşmanlıklarını daha da artırmıştır. Devletin merkezini, resmi dairelerini, beytü'l-malini doğduğu, alıştığı ve tanıdığı aynı zamanda Kaysîlerin merkezi olan Harran'a taşıması, Şamlıların kabulleneceği bir şey değildi. Bu yüzden Şamlılar, Mervan'a karşı düşmanlık duyduklar. Mervan, Harran'a döndükten sadece üç ay sonra Şam bölgesinde kendisine biat etmiş olan Hims, Ürdün, Filistin halkı isyan ettiler.³²⁸ Mervan, Kaysîlerin yanında yer alması sonucu meydana gelen bu isyanlara karşı ataklığı ve cesareti ile karşı

³²⁶ İbnü'l-Esir, IV, 28.

³²⁷ Işılta, "Harran", İA, VII, 780.

³²⁸ İbnü'l-Esir, V, 324.

durmaya çalıştı.³²⁹ Mervan'ın Harran'daki beş yıllık halifeliği dönemi bu anlamda acıların ve ızdırabların dönemi olarak adlandırılabilir.³³⁰

Harran'daki beş yıllık halifeliği boyunca daha ziyade Haricî ve Ehl-i Beyt isyanlarıyla³³¹ uğraşmak zorunda kalan Mervan, çok sevmesine rağmen Harran'da îmar faaliyetlerine yeterli imkan bulamadı. Çünkü onun halifelik dönemi tamamen isyanlarla mücadele etmekle geçti.³³² Dolayısıyla kaynaklar, Mervan'ın Harran'daki siyâsî faaliyetleri dışındaki saray hayatı, imarı ile ilgili fazla bir malumât vermemektedirler.

Mervan, Harran'da on milyon dirhem harcamada bulunarak bir saray inşa ettirdi.³³³ Genelde Emevi saraylarını çevreleyen sur, I. veya II. kata yerleştirilmiş bir salon ve odalara açılan bir avlu özelliği burada da kullanıldı.³³⁴

Mervan, ayrıca Harran şehrinin fethinden beri var olan ve buradaki Sin mabedi üzerine yapılmış Ulu Cami'yi (Camî'ül-Firdevs) restore ettirdi. Bunu günümüz araştırmacıları da teyit etmektedirler.³³⁵ Bu caminin harabeleri, bugün halen mevcuttur. İbn Cübeyr, daha sonra yenilenen bu caminin özelliklerini bize çok güzel anlatmıştır. Buna göre; "*caminin büyük avlusunda mermer sütunlar üzerinde üç yüksek*

³²⁹ İbnü'l-Esir, V, 328.

³³⁰ Sağdı Ebu Ceyb, *Mervan b. Muhammed*, Dimeşk, 1982, 35.

³³¹ Bkz. Sağdı, 42-58.

³³² Aksu, 40.

³³³ Yakubi, II, 269.

³³⁴ Şevki, 455.

³³⁵ Şeşen, 41.

kubbesi ve her kubbenin altında tatlı suyu olan kuyu olduğunu, dördüncü kubbe olan ve Rumlar tarafından yapılan ve muhtemelen savaş malzemelerinin konulduğu depo olan büyük kubbenin on mermer sütun üzerinde durduğunu, bu sütunların her birinin çevresinin dokuz karış olduğunu, kubbenin ortasındaki büyük sütunun ise çevresinin on beş karış olduğunu, caminin on dokuz kapısının olduğunu, bu kapıların dokuzunun bir tarafta diğer dokuzunun da diğer tarafta yapıldığını, on dokuzuncu kapının ise daha büyük olup tam ortada olduğunu, bu kapıların çok güzel işlemeli ağaç kilitlerinin olduğunu, caminin düzeninin pek az kentte bulunabilecek şekilde güzel olduğunu” belirtir.³³⁶

Burası bir İslam kenti olarak inşa edilmemesine rağmen, İyaz b. Çanm ile başlayan ve Mervan ile devam eden bir süreçte İslamî bir kimlik kazanmaya çalışmıştır. Bunun en önemli ögesi olan cami, onu bir anlamda bu hale getirmenin bir ürünüdür. Emeviler döneminde Mervan dönemine ait bu bölgedeki diğer bir cami ise Soğmatar harabelerinin olduğu yerdedir.³³⁷

Harran, 750 döneminde Cezîre bölgesinin en parlak dönemini ve ticaretin altın çağını yaşadı.³³⁸ Mervan, bölgede kanallar açtırarak ziraat ve ticaretin gelişmesini sağladı. Mervan'ın maliye bakanı Ziyad b. Ebi'l-Verd, iki limanı tamir ettirerek kullanılır hale getirdi.³³⁹ Bu yıllarda suçlular

³³⁶ İbn Cübeyr, 181.

³³⁷ Cihat Kürküoğlu, “Anadolu’nun En Önemli Turizm Güzergâhlarından Biri”, *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Haz; Heyet, Ankara, 2002, 158.

³³⁸ Ramazan Şeşen, “Harran” *DİA*, XVI, 238.

³³⁹ Aksu, 40.

için zindan,³⁴⁰ hastalar için hastane, eğitim için medreseler yapılarak şehir için gereken önemli ihtiyaçlar giderildi.³⁴¹ Başkent olmanın gerektirdiği para basımı için darphane yapılmış ve burada para da basılmıştı.³⁴² Bu dönemde bölge, devletin en fazla vergi veren eyaleti konumuna gelmişti.³⁴³ O dönemlerle ilgili vergi kayıtları kıyaslamalı olarak kaynaklarda verilmektedir.³⁴⁴

Bu dönemde Harran önemli bir merkez haline geldi. Bu önemi Abbasiler döneminde bile bir müddet devam edecektir.³⁴⁵ Makdisi, (v.980) Harran'ı tanıtırken kendi memleketi olan Kudüs ile kıyaslayarak *"güzel bir kalesi olduğunu, şehrin ekinlerinin kuyulardan gelen sularla sulandığını, yetiştirilen pamukların makbuliyetini, tartı aletlerinin meşhurluğunu"* anlatır.³⁴⁶ Harran'da imal edilen bu hassas teraziler, madenlerin ter kibini ayırabiliyordu ve adına *"su terazileri"* deniyordu.³⁴⁷ İbn Cübeyr'de; *"Harran kalesinin sağlam ve sıkıca dizilmiş yontma taştan yapıldığını kalenin çevresinde hendek olduğunu"* aktarır.³⁴⁸

Mervan b. Muhammed dönemindeki beş yıllık başkentlik süreci sonunda Mervan ne kadar uğraşsa da isyanları önleyemedi. Abbasilerin yükselişi sürüyordu. Bundan dola-

³⁴⁰ Makdisi, VI, 66.

³⁴¹ İbn Cübeyr, 181.

³⁴² Sağdî, 111.

³⁴³ Şeşen, 11.

³⁴⁴ İbn Fakih, 182.

³⁴⁵ Belazuri, 190.

³⁴⁶ Makdisi, *Ahsenu't-Tekasim*, Beyrut, 1906, 131.

³⁴⁷ Yüksel, 81.

³⁴⁸ İbn Cübeyr, 181.

yı liderleri olan İmam İbrahim'i yakalatıp Harran'da önce zindana attı, daha sonra da Abbasilerin lideri olduğu öğrenilince, 749 tarihinde Harran'daki zindanda İbrahim'in kafası içi kireç dolu torbaya sokulup³⁴⁹ nefessiz bırakılarak çarpına çarpına öldürüldü.³⁵⁰

Mervan, Harran'daki beş yıllık halifeliği döneminde hep isyanları bastırmakla uğraştı ve bu isyanlara karşı azmi ve sabrı yüzünden "Hımar" lakabını aldığı belirtilir.³⁵¹ Bütün isyanları bastırdığını düşündüğü sırada, doğudan Abbasiler çok güçlü bir şekilde saldırıya geçtiler³⁵² ve Zap Suyu yanında yapılan Zap Savaşı'nda³⁵³ Emevilerin en talihsiz hükümdarı kabul edilen³⁵⁴ Mervan yenildi.³⁵⁵ Bu malubiyetinin en büyük sebeplerinden biri de ordusunu sadece Harran ve Cezire'den oluşturup, ülkesinin diğer coğrafyalarındaki unsurlardan faydalanamamış olmasıdır diyebiliriz.

Mervan, savaştan dönüşte Harran'a geldiğinde Harran'da kendi yerine vekil olarak bıraktığı hem damadı, hem de kardeşinin çocuğu olan Ebân b. Yezid b. Muhammed bile çoktan Abbâsîlerin tarafına geçmişti. Dolayısıyla o da Mervan'a saldırdı. Mervan, daha şehre girmeden giriştiği mücadelede yenildi.³⁵⁶ Bunun üzerine Harran'dan ayrıldı. Abdullah b. Ali, Mervan'ı takip amacıyla Harran'a geldiğin-

³⁴⁹ Yakut, II, 271.

³⁵⁰ Mesudî, *Mürûcu'z-Zeheb*, Beyrut, 1997, III, 256.

³⁵¹ Bu lakabın zem için verildiğini söyleyenler de vardır. Sağdî, 70.

³⁵² İbn Cevzî, *el-Muntazam*, Beyrut, 1992, VII, 301.

³⁵³ Mesudi, III, 257.

³⁵⁴ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1995, III, 139.

³⁵⁵ Taberi, IV, 352.

³⁵⁶ Geniş bilgi için bkz. Aksu, 166.

de Mervan'ın valisi Ebân, Abdullah'a biat etti. Abdullah b. Ali, Ebân'a ve Harran halkına eman verdikten sonra, Mervan'ın yaptırmak için on milyon dirhem harcadığı sarayı yerle bir etti.³⁵⁷ Emevilerin mezarları tahrip edildi. Bunun ardından hapistekiler salınıp³⁵⁸ İmam İbrahim'in öldürüldüğü zindanı yıktırıldı.³⁵⁹ Böylece Mervan döneminde hilafet merkezi olan Harran da düşmüş oldu.

Emeviler Sonrası Harran

Harran, beş yıllık bir başkentlik serüveninden sonra Abbasilerin eline geçmiştir. Abbasiler, buraya vali olarak Musa b. Kab görevlendirdiler. Bölgeden sorumlu kişi ise halifenin kardeşi Ebu Cafer Mansur idi.³⁶⁰ Ancak Emeviler döneminde en parlak yıllarını yaşayan Harranlılar, belki de bir vefa örneği olarak burayı teslim alan Abdullah b. Ali'nin ayrılmasından sonra Abbasilere tabi olmak istemediler.³⁶¹ Nitekim onlar Emevilerin genel politikalarına sıkı bir şekilde sarılmışlardı. Bunun örneği olarak Hz. Ali ve nesline minberlerden yapılan lanet olayı kaldırılrsa da burada Harran'da devam ettirildiğini görüyoruz.³⁶² Cezire halkı ve Harranlılar Mervan'ın naibi İshak b. Müslim el-Ukayli başkanlığında Harran kalesini kuşattılar. Abbasi valisi Musa b. Kab'da buna karşı direndi. Bu durum bölgeden sorumlu Ebu Cafer

³⁵⁷ Mesûdî, III, 257.

³⁵⁸ Taberi, IV, 353.

³⁵⁹ İbn Miskeveyh, III, 15.

³⁶⁰ Ramazan Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, 238.

³⁶¹ İbnü'l-Esir, V, 434.

³⁶² Mesudi, III, 257.

Mansur'un valiye yardım göndermesine kadar devam etti. Nihayet Abbasi kuvvetleri gelerek valiyi kurtardı.³⁶³ İsyancılar Mervan'ın öldürüldüğünü duyunca dağıldılar.

Bu karışıklıkları fırsat bilen Bizans Kayseri Konstantin, 750'de Malatya'ya saldırdı. Malatyalılar bölge valisi olup Harran'da oturan Musa b. Kab'dan yardım isteseler de Harran'da kuşatılmış olan vali yardım edemedi. Bunun üzerine Bizanslılar Malatya'yı ele geçirdiler.³⁶⁴

Musul-Şam ticarî yolu üzerinde³⁶⁵ bulunan Harran, devletin merkezinin Bağdat'a taşınmasıyla bir anda önemini kaybetmedi. Tam tersine felsefenin Bağdat'ta zemin bulması için bir köprü görevini devam ettirdi.³⁶⁶ İskenderiye ve Antakya'dan gelen felsefe kültürü önce Harran'a yerleşmişti. Sonra da buradan Bağdat'a geçti.³⁶⁷ Bu akademi hocalarının Harran'ı tercih etmelerinin en büyük sebebi, Harran ilk fet-hedildiğinden beri diğer İslam kentlerine göre daha özgür bir kent olma özelliğindeydi. İslam öncesinde de baskıcı Hristiyan kültürü, diğer şehirlere göre burada fazla yayılamamıştı.³⁶⁸ Buradaki güçlü bir felsefik birikime sahip Pagan bir kültür vardı.³⁶⁹ İlk İslam fethi sırasında şehirdeki Hristiyanlar, Müslüman orduya direnmek isterken, Hristiyanlar ile aralarında genelde bir anlaşmazlık bulunan Pagan

³⁶³ İbn Miskeveyh, III, 20.

³⁶⁴ Belazuri, 190.

³⁶⁵ Yakut, II, 271.

³⁶⁶ Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara, 2003, 46.

³⁶⁷ Casim Avcı, *İslam Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003, 187, 189.

³⁶⁸ Marshall, G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, Çev; Heyet, İstanbul, 1993, I, 253.

³⁶⁹ İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut, 1997, Beyrut, 1997, 388.

Harranîler,³⁷⁰ Müslümanların ordu komutanı İyaz b. Ğanm ile anlaşma yollarını aramışlardı.³⁷¹

İşte bundan dolayı bu şehirdeki insanlar, gerek Hulefa-i Raşidin Dönemi gerek Emeviler döneminde serbestçe dinlerini yaşamanın yanında her türlü tartışmayı rahatlıkla yapıyorlardı. Bu sebeple İslam'ın ilk yıllarında ortaya çıkan ve daha çok akılcı ve hürriyetçi söylemlerde bulunan ve bu yüzden takibata uğrayan mutezile mezhebi mensupları Harran'a gelerek bu rahatlık ortamında tartışmalara katılıyorlardı.³⁷² Emeviler döneminin ünlü Mutezilî bilgini Cad b. Dirhem'in Harran'lı olması da tesadüf değildir.³⁷³ Son Emevi halifesi Mervan'ın muhtemelen Harran'daki bu ortamda yetiştiğinden olsa gerek Mutezilî fikirleri benimsediği, bundan dolayı da Cad b. Dirhem'e nispeten Cağdî lakabı ile anıldığı belirtilir.³⁷⁴ Ancak o bu tür bir mezhebi yönü ile değil dönemin konjoktürel şartları gereği, daha çok askeri yönü ile ortaya çıkmış bir şahsiyettir.

Emeviler döneminin en önemli merkezi konumuna yükselen Harran'da felsefi tartışmalar, buradan önceki felsefe merkezleri olan İskenderiye ve Antakya'dan daha ileri boyuttaydı.³⁷⁵ Harran'daki "*Harraniyye*" denilen³⁷⁶ Helenistik

³⁷⁰ Makdisi, IV, 42.

³⁷¹ Belazuri, 179.

³⁷² Melhem Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar, Çev; Ayşe Meral, İstanbul, 2002, 404.*

³⁷³ İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam, Ankara, 2001, 129.*

³⁷⁴ Onun Kaderiye veya Cebriye mezhebinde olup olmadığı konusunda bkz. Sağdî, 76.

³⁷⁵ Hodgson, I, 253.

paganlar, dini gelenekler dahilinde devrin tartışmalarına katıldılar. Antakya ve İskenderun'dan gelen Helenistik kültür burada uzun süre yaşadı.³⁷⁷ Emeviler ve Abbasilerin ilk döneminde bu farklı unsurların oluşturduğu bu ilginç çok kültürlü ortam, İslam dünyasında değişik fikir akımlarının mayalanmasına ve nihayet Mutezilenin bu merkezden beslenerek güçlenip iktidar olmasına da yardım edecektir.

Harran'daki bu çok kültürlü ve özgür tartışma ortamı, Abbasiler'de Emin döneminde son parlak yıllarını yaşadı. Bu döneme kadar Harraniler, bürokraside de önemli yerlere gelebiliyorlardı.³⁷⁸ Memun'un huzurunda özgürce yapılan dini ve felsefik saray tartışmalarına Harran piskoposu Theodores Ebu Kurra'nın katıldığını ve Memun'un himayesi altında İslam Dini'nin çelişkileri de dahil bir çok tartışmayı rahatlıkla yapabildiğini görüyoruz.³⁷⁹

Daha sonraki dönemlerde putperest/pagan kültürüne mensup bu insanlara baskı yapılarak bir din seçmeleri istendiği, onların da Kur'an'da geçtiği için serbest bırakılan, Süryanice konuşan³⁸⁰ ve Hz. İdris'in oğlunun neslinden oldukları söylenen³⁸¹ Sabiîlik dininde olduklarını söyleyerek kurtuldukları aktarılır.³⁸² Bir anlamda Harrandaki Paganlık,

³⁷⁶ Chokr, 398.

³⁷⁷ Hodgson, I, 182.

³⁷⁸ Adam Mez, *Onuncu yy'da İslam Medeniyeti*, Çev; Salih Şaban, İstanbul, 2000, 52, 243.

³⁷⁹ Avcı, 144.

³⁸⁰ Cura de Vaux, *Sabiîler*, İA, X, 10.

³⁸¹ İbn Useybia, 270.

³⁸² Weir, "Harran", İA, 5/I, 300.

Sabîlik formatına sokulup bir anlamda Ehl-i Kitap kategorisinde değerlendirildi.³⁸³

Son sözü İbn Cübeyr'e bırakalım:

*"Gün boyu gölgeliğe hasret kalınan, suyu soğuk nedir bilmeyen, her köşesi öğle güneşinin kavurucu sıcaklığıyla kaynayan, sıcaktan dolayı zor nefes alınan, dinlenecek bir yerin bulunmadığı, çölün ortasına atılmış, canlılık ve tazeliğin bulunmadığı bir kent Harran. Aman Allah'ım! Ben neler söylüyorum? Hz. İbrahim'in adıyla anılan eski bir kent olması buraya şeref ve fazilet olarak yetmez mi?"*³⁸⁴

SİVEREK³⁸⁵

Siverek'in tarihi üzerinde yapılmış derli-toplu bilimsel bir çalışma pek bulunmamaktadır.³⁸⁶ Klasik tarih kitaplarımızda da Siverek konusunda detaylı bilgi çok azdır. Biz burada klasik kaynaklardaki kırıntı bilgileri kullanarak Siverek konusunda bazı aktarımlarda bulunacağız.

³⁸³ İbn Nedim, 388; Hodgson, I, 381.

³⁸⁴ İbn Cübeyr, 179.

³⁸⁵ Bu çalışma daha önce sempozyum bildirisi olarak sunulmuştu. Bkz. Mehmet Azimli, "İslam'ın İlk Yıllarında Siverek'in Fethi Ve Bazı Yanlış Anlamaları Tashih", "*Tarihte Siverek*" Sempozyumu, 13-14-Ekim 2001, Siverek.

³⁸⁶ *Dünden Bugüne Siverek* adlı çalışma İslam'dan önceki ve sonraki dönemleri çok kısa geçerek daha çok Cumhuriyet dönemi üzerinde yapılmış bir çalışmadır. Eserdeki birkaç sayfalık tarihî bilgi ise Viranşehir kadısı Abdülcelilzade Zühdü Efendinin *Keşkül* adlı eserinden aktarmadır. Bkz. Age, Heyet, Konya, trz, 36.

Siverek'in İsmi

İslam'ın geldiği dönemlerde Siverek'in kullanılan ismi konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. Bazı tarihçiler Süryanice bir kullanım olan Sebaberek-Severak kelimesini kullanmışlardır. Süryani tarihçi Grogory Abu'l-Ferec tarihinde, Alparslan'ın yaptığı seferi anlatırken, Siverek'ten bahsederek Sababarok şeklinde kullanmıştır.³⁸⁷

Ayrıca Ermenice'den gelen Seaverak şeklinde kullanımı da görüyoruz. Zaten tarihçiler de Ermenice Seav =siyah, averak = harabeler (siyah harabeler) anlamında iki kelimenin birleşimi olan Seaverak şeklinde olduğunu belirtirler.³⁸⁸ Bu kullanım fetihten sonra Arapça'ya çevrilerek “*es-Süveyda=siyah taşlık*” anlamında kullanılmıştır.³⁸⁹ Bu isim, o dönemlerde fethedilen ve aynı ismi taşıyan Antakya yakınlarındaki başka bir yerleşim yeri ile karıştırılmamalıdır.³⁹⁰ Yâkût el-Hâmevî; Siverek'i anlatırken halkın çoğunlukla Ermeniler'den oluştuğunu belirtmektedir.³⁹¹ Bu bilgi de Siverek isminin Ermenice olabileceği fikrini desteklemektedir. Ayrıca Vakidi; Siverek'ten bahsederken, burayı “*Yürük el-Ermeni*” isimli bir kişinin bina ettiğinden bahsetmektedir.³⁹² Bu şahıs o dönemde yaşamış ve Siverek kalesini tamir eden birisi olabilir. Yürük, kelimesini (يورك) düşündüğümüzde Siverek kelimesiyle (سيورك) benzer şekilde yazıldığını, sadece baştaki “S” (س) harfinin düştüğünü (س + يورك)

³⁸⁷ Abu'l-Ferec, II, 320.

³⁸⁸ Honigman, 135.

³⁸⁹ Yakût, I,325.

³⁹⁰ *Urfulu Meteos Vekayinamesi*, Çev; Hrant D.Ardresyan, Ankara, 1987, 172.

³⁹¹ Yakut, I, 325.

³⁹² Vâkidî, ,50.

ce baştaki "S" (س) harfinin düştüğünü (س + يورك) görüyoruz. Bu da bizi şehrin isminin Ermeni mimarına nispetle bu adın verilmiş olabileceği şeklinde kanaati de aklımıza getirmektedir.

Siverek'in tarihte kullanılan isimleri sıralanırken, Arapların Anadolu fetihlerinin anahtarı olan Hısnı-Mansur yolunda önlerinde bir diğ gibi engel olan Siverek'e Arapça'daki diğ anlamında Senn veya Sinn şeklinde bir isminin verildiği belirtilmektedir.³⁹³ Kanaatimizce bu bilgi bir karıştırma sonucu ortaya çıkmıştır. Zira Senn veya Sinn şehri Dicle'nin batısında değil, Dicle'nin doğusundadır. Yâkût el-Hamevî'ye göre; bu şehir bugünkü Irak sınırları içerisinde olan Tikrit'in kuzeyinde ve küçük Zap suyunun içinden geçtiği bir yer olarak verilmektedir.³⁹⁴ İstahri; Sinn şehrini Tikrit eyaletinin sınırı olarak vermektedir.³⁹⁵ İbn Havkal; aynı bilgiyi verdikten sonra Sinn'in Dicle'nin doğusunda ve Tikrit'in sınırında olduğunu özellikle belirtir.³⁹⁶ Belâzurî; Sinn'in Kuzey Irak bölgesinde olduğunu ve bir ara Emevilerin meşhur valisi Haccac'ın buraya yerleşmeyi düşündüğünü belirtir.³⁹⁷ Ayrıca Taberi'de verilen bilgilere göre Abbasi döneminde hapishane olarak kullanılan³⁹⁸ ve bir ara Abbasi döneminde Türklerden kurulan Hassa ordusunun ünlü Türk komutanı Boğa el-Kebir'in sığındığı ve Haricilerin

³⁹³ Bkz. *Dünden Bugüne Siverek*, 53.

³⁹⁴ Yakut, VI, 305.

³⁹⁵ İstahri, 73.

³⁹⁶ İbn Havkal, 209-225.

³⁹⁷ Belazuri, 216.

³⁹⁸ Taberi, V, 214.

bir dönem ele geçirip Abbasilerle savaştıkları dağlık bir bölge olduğunu görüyoruz.³⁹⁹

Siverek'in Yerleşim Yeri

İslam'dan önceki dönemde Bizans kralı Konstantin'in MS. 35 yılında birçok ilçeyle beraber Siverek'i Urfa'ya bağladığı aktarılır.⁴⁰⁰ İslam sonrası dönemleri anlatan kaynaklarda ise Siverek'in yerleşim yeri şu şekilde aktarılmaktadır: Yâkût el-Hamevî, Siverek'i (Süveyda) Bilad'ı-Rum (Anadolu) ile Harran'a yakın bir bölgede çoğunluğu Ermeni olmak üzere Hıristiyan ahalinin yaşadığı, Mudarlılar'a ait bir şehir olarak ifade etmektedir.⁴⁰¹ O dönemi anlatan eserlerde Siverek'in Fırat'ın sol sahilinde Hısnı -Mansur (Adıyaman) yolu üzerinde yer aldığı belirtilir.⁴⁰²

Siverek ile Samsat'ın aynı yer olduğu şeklindeki karıştırma sebebiyle olsa gerek; Honigmann, Siverek'in şu anda baraj altında kalan Sümeysat'la (Samsat) aynı yer olmadığını birçok yönlerden izah etmiş, ayrıca İbn Ezrak'ın *Târîhu Meyyâfarikîn* de Samsat'ı "Malatya yakınında" şeklinde tarif etmesini örnek vermiştir.⁴⁰³ Bu durum, büyük ihtimalle Siverek ile Samsat'ın aynı dönemde aynı komutan tarafından fethedilmesinden dolayı karıştırılmış olmalıdır.⁴⁰⁴ Çünkü

³⁹⁹ Taberi, IV, 304.

⁴⁰⁰ Halil Refet Tanışık, *Urfa Yıllığı*, Ankara, 1974, 166.

⁴⁰¹ Yakut, IV, 325.

⁴⁰² Honigman, 135.

⁴⁰³ Honigmann, 135.

⁴⁰⁴ Işın Demirkent, "Sümeysat", *İA*, XI, 233.

Samsat'ı da Siverek gibi İyaz b. Ğanm'ın birlikleri fethetmiştir.⁴⁰⁵

Siverek yerleşim yeri olarak yakın zamanlara kadar: Doğusunda Diyarbekir, kuzeyinde Ergani, kuzeybatısında Mamuratü'l-Aziz (Elazığ), güneydoğusunda Halep vilayeti sınırları olan yer olarak tarif edilmekteydi.⁴⁰⁶

Fetih Sonrası Siverek

Halife Hz. Ömer tarafından Cezire bölgesine görevlendirilen İyaz b. Ğanm komutasındaki İslam ordularının Hilat'dan (Ahlat) Malatya'ya kadarki bölgeyi fethettikleri 19/640 yıllarında,⁴⁰⁷ Amid'in (Diyarbakır) fethi sırasında Balu (Palu), Hana (Hani), Meyyafarikin (Silvan) ve Süveyda (Siverek) gibi yerlere akınlarda bulunmuşlardır.⁴⁰⁸ Kanaatimizce Siverek bu dönemde fethedilmiş ve Seaverak şeklinde Ermenice kullanılan eski adı, anlamı itibarıyla Arapça karşılığı olan Süveyda'ya (siyah taşlık) dönüştürülmüştür.

Siverek'in Halife Ömer döneminde fethedildiğini başka bir rivayetten de anlıyoruz. Vakidi'de verilen bilgiye göre; Bu dönemde esir edilen Rodos isimli bir papaz o sıralar Harran'ı fethetmeyi düşünen İyaz b. Ğanm'e kendisini serbest bıraktığı takdirde Harran'ı sulhen teslim edebileceğini, yöre halkının kendisine değer verdiğini, kendisinin de onlara iyiliklerde bulunduğunu, eğer Süveyda (Siverek) ve Nasibin'e (Nusaybin) kendisini vali tayin ederse, Harran'ı ona

⁴⁰⁵ İbnü'l-Esi, II, 532.

⁴⁰⁶ Şemsettin Sami, IV, 2800.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Esir, II, 532.

⁴⁰⁸ Vakidi, 170.

teslim edebileceğini ve cizyesini de ödeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine İyaz, Rodos'u süvari birlikleriyle Harran'a göndermiştir.⁴⁰⁹ Buradan da anlıyoruz ki; Siverek bu olaydan önce fethedilmiştir ve o dönemdeki önemine binaen Rodos Siverek'e vali olmak istemektedir.

Burada Siverek'i fetheden kişinin sahabeden Ebu Ubeyde b. Ğanm olduğu şeklindeki⁴¹⁰ yanlış bir aktarımı düzeltmek istiyoruz. Bu isimde bir sahabi yoktur. Buradaki yanlışlık o dönemde Halife Ömer tarafından Şam bölgesinin genel komutanı olarak görevlendirilen Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın ilk ismiyle, ona bağlı olarak çalışan ve Hz. Ömer'in Cezire'ye görevlendirdiği komutanı İyaz b. Ğanm'ın⁴¹¹ ikinci isminin birleştirilerek, Ebu Ubeyde b. Ğanm denilmiş olmasıdır. Oysaki tarihî verilere göre Ebu Ubeyde b. Cerrah bu bölgeye hiç gelmemiş ve bu bölgelerin fethini İyaz b. Ğanem gerçekleştirmiştir.⁴¹² Bu bölgelerin fethine yardımcı olan Halid b. Velit ise Halife Ömer tarafından tenzil-i rütbe ile başkomutanlıktan alınmış ve İyaz b. Ğanm'e bağlı bir komutandır ve Amid'in (Diyarbakır) fethinde özellikle büyük katkısı olmuştur.⁴¹³

Sonraki yıllarda Haçlı seferleri sırasında Bizans'ın eline geçen Siverek, 1062'deki Müslüman kuvvetlere karşı ücretli Frenk askerleri tarafından savunulmuştur.⁴¹⁴ 1071'de Alpars-

⁴⁰⁹ Vakidi, 100, 104.

⁴¹⁰ Bkz. *Dünden Bugüne Siverek*, 55.

⁴¹¹ İbnü'l-Esir, II, 532.

⁴¹² İbn A'sem, 251vd.

⁴¹³ İbnü'l-Esir, II, 532.

⁴¹⁴ Honigman, 138.

lan Amid'den sonra Siverek'e yönelmiş ve buranın halkından bir miktar para alarak yoluna devam etmiştir.⁴¹⁵ Sonra da Siverek'in 23 km. güney batısındaki Aslantepe'yi zaptetmiştir.⁴¹⁶

Bundan sonra Siverek'in serüveni sırayla şu şekildedir: 1097'da Urfa Kontluğu'na bağlanmıştır. 1200'de Musul Atabeği Nureddin Zengi Haçlıların elinden geri almıştır. 1256'da Moğolların meşhur komutanı Hülagu tarafından ele geçirilmiştir. 1400'de Timur ele geçirmiş ve tahrip etmiştir. Bir ara Mısır Memlûklülerin eline geçen Siverek, 1425'de Akkoyunlulara geçmiş, 1508'de de Safevilerin eline geçmiştir. Daha sonra ise Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

ADİYAMAN⁴¹⁷

Ridde olaylarının bastırılmasından sonra Müslüman orduları, elçileri ve tüccarları katleden Şam bölgesindeki yönetimlere doğru yönlendirilmişti. Ordunun bir kısmı da Irak cephesinde savaşıyordu. Şam bölgesine gelen Müslüman ordusu ilk başta Bizanslılar tarafından zorlansa da bölge halkı tarafından sevinçle karşılandı. Gelen ordular, bölge halkına insanca davranıyordu. Bu sebeple artık bütün şehirlerin kapıları zorlanmaksızın Müslüman ordulara açılıyordu.

Müslüman ordusu Şam bölgesini fethettikten sonra, kuzeye doğru yöneldi. Ancak Bizanslılar, gelen Müslüman orduları karşısında dayanamayacaklarını anlayınca ince bir

⁴¹⁵ Ebu'l-Ferec, I, 320.

⁴¹⁶ Honigman, 141.

⁴¹⁷ Bu çalışma daha önce yayınlanan kitabımızın bir bölümünden alınmıştır. Bkz. Mehmet Azimli, *Hız. Safvan b. Muattal*, İstanbul, 2008.

taktikle Toros Dağları hattına çekildiler ve günümüzde Toros Dağları hattının güneyinde kalan bölgeyi adeta Müslüman ordusuna terk ettiler. Bu durumda Şam bölgesinden gelen Müslüman orduları bölgeyi ele geçirmeye başlayınca doğal coğrafya gereği batıya doğru değil de doğuya doğru yönelmek zorunda kaldılar. İşte bu bölgeye Müslüman coğrafyacılara Fırat ve Dicle'nin arasında bir ada gibi kaldığı için bu anlamda Cezire bölgesi demişlerdir.

Bu ordu, öncelikle Cezire bölgesinin fethedilmesinde anahtar rol üstlenen Urfa'yı sulhen ele geçirdi. Böylece bundan sonraki fetihlere zemin teşkil edecek olan antlaşma burada gerçekleşti. Bu antlaşmaya Ruha (Urfa) Antlaşması diyoruz. Bu antlaşma bundan sonra bölgede Adıyaman'dan Siirt'e, Hilat'a (Ahlat) kadar her gidilen ve ele geçirilen yerlerde aynen uygulanacaktır. Bundan dolayı Belazuri, Cezire bölgesinin sulhen (savaşılmaksızın) fethedildiğini açıkça belirtir.

Cezire bölgesine giren Müslüman ordusu, Urfa'da ikiye ayrıldı. Bir kısmı doğuya Diyarbakır bölgesine doğru gidip oraları fethetmeye devam ederken, bir kısmı da kuzeye Adıyaman bölgesine doğru yöneldi. 639'da Adıyaman'a doğru yönelen Safvan b. Muattal ve Habib b. Mesleme el-Fihri komutasındaki ordu Sümeysat'a (Samsat) gönderildi. Bu ordu VI. Ermeniye de denilen bu bölgeyi⁴¹⁸ ve civarını fethetti.⁴¹⁹ Safvan b. Muattal burada Sümeysat ve çevresini fethettikten

⁴¹⁸ Taberi, II, 484; Erzurum, Erciş, Samsat ile beraber 4. Armeniyye sayılmaktadır. Bkz. Streck, "Ermeniyye", İA.

⁴¹⁹ Belazuri, 250.

sonra Cezire bölgesi genel komutanı olan İyaz b. Ğanm bölgeye geldi ve yöre halkıyla Ruha Antlaşması'na göre her evden bir dinar vergi ile iki müdd buğday vermeleri karşılığı anlaştı.⁴²⁰ Bu şekilde Adıyaman bölgesi cebren değil, Urfa bölgesi gibi sulhen fethedilmiş oldu.⁴²¹

Adıyaman'da Yerleşim

Bölgenin fethinde komutan olarak önemli işlev gören sahabeden Hz. Safvan b. Muattal, Samsat'ın fethi sonrası bu bölgelerden sorumlu komutan olarak buraya yerleşmeye karar verdi. Bu kararının en önemli sebeplerinden biri bu bölgenin Bizans sınırında bulunup devamlı saldırıya açık bir yer olmasından olsa gerektir. Tarihçiler onun bu bölgede görevlendirilen ilk görevli olduğunu belirtirler.⁴²²

Bizanslılar Toros hattının kuzeyine çekilip Toros hattını tahkim etseler de zaman zaman bu bölgelere saldırılar düzenleyebiliyorlardı. Hz. Safvan b. Muattal, bu şekilde buraya yerleşerek İslam tarihinde *Ribat* denilen sınır karakolu görevini üstlendi. Buradan da zaman zaman gerektiğinde Bizans topraklarına seferler düzenliyordu. Nitekim o dönemin ünlü kalesi Kemah'ı bu düzenlediği seferlerinden birinde 679 tarihinde ele geçirdi. Bu sefer, Müslümanların Bizans'ın tahkim ettiği Toros hattını yardığını ve o dönem Anadolu'nun en müstahkem kalelerinden biri olan Kemah'ı ele geçirebilecek güçte bir orduya sahip olduğunu göstermektedir. Zaten

⁴²⁰ Taberi, II, 484.

⁴²¹ Bkz. Murat Gökhan Dalyan, *Adıyaman Tarihi*, Ankara, 2007, 35.

⁴²² İbn Hazm, *Cevamiu's-Sire*, Mısır, 1900, I, 343.

sınır bölgesinde bu güce sahip olmasalardı, Adıyaman bölgesinde tutunabilmeleri mümkün değildi.

Hız. Safvan b. Muattal'ın sınır bölgesine yerleşip düşmanla devamlı temas halinde bu bölgede sağlam bir şekilde mücadelelere devam etmesi aslında daha doğudaki İslam memleketlerinin güvenliğini sağlıyordu. Çünkü Bizans bu bölgeyi geçmeksizin diğer yerlere ulaşamıyordu. Burası *Suğur* dediğimiz İslam ordusunun sefer için hareket merkezi idi.⁴²³ Hız. Safvan b. Muattal, bölgeye garnizonlar yerleştirdi. Bölgeyi Müslüman Arapların iskânına açtı. Gelen Araplardan oluşturduğu ordularla Bizans topraklarına seferler düzenledi. Bölgede görev yaptığı yıllarda buraya kendi kabilesi olan Suleym kabilesinden yoğun göçler oldu. Bu kabile, Avasım bölgesi dediğimiz Bizans sınır bölgesinde görev yapıp güçlendikçe saldıran Bizans'a karşı ribat görevini üstlendiler ve Adıyaman bölgesinin İslamlaşmasına katkıda bulundular.⁴²⁴

BATMAN⁴²⁵

Burada VII. Asrın ikinci çeyreğinde Müslümanlar tarafından fethedilen Cezire bölgesinin bir bölümüne dahil olan

⁴²³ İbn Hurdazbih, I, 29.

⁴²⁴ Bkz. Mehmet Azimli, "Suleym", *DİA*; Abbasi Halifesi Emin dönemindeki karışıklıklar sırasında Amr b. Abdulaziz es-Sulemi'nin isyanının Adıyaman'da gerçekleşmesi de Hız. Safvan b. Muattal'ın kabilesinin buradaki önemli ve kalabalık yerleşiminin bir önemli bir işaretidir.

⁴²⁵ Bu çalışma, daha önce sempozyum bildirisi olarak yayınlanmıştı. Bkz. Mehmet Azimli, "İlk İslam Fetihleri Döneminde Batman Yöresi Ve Bölgedeki Harici Ayaklanmaları Konusunda Bazı Mülâhazalar", I. *Uluslararası Batman Ve Çevresi Tarih Ve Kültür Sempozyumu*, 15-17 Nisan 2008, Batman.

Batman ve yöresinin ilk Müslüman fetihleri dönemindeki durumunu anlatmaya çalışacağız.

Fetihler Öncesi Batman ve Yöresi

Batman ve yöresi, İslam öncesi doğudan batıya uzanan geçiş yollarında olduğundan dolayı doğal olarak hem medeniyetler merkezi Anadolu'ya hâkim olan toplumların hem de bölgeye yakın medeniyetler inşa eden toplumların etkisi altına girmiştir. Bu bağlamda bir ucu Akdeniz de başlayıp diğer ucu Basra Körfezi'ne doğru uzanan Bereketli Hilal'in bulunduğu bölgedeki Batman ve yöresine, İslam öncesi dönemde değişik milletler hakim olmuştur. Son olarak ise Doğu Roma imparatorluğu olan Bizans ile İran bölgesindeki sülalelerin kurduğu devletler ve nihayet bunların sonuncusu olan Sasaniler döneminde bu bölge adeta bir savaş alanı haline gelmiştir. İki büyük devlet, hakimiyetini artırmak için bölgeye askeri yığınak yanında her türlü ihtimamı göstermiştir. Bölgeye yakın Dara askeri garnizonu bunun en önemli göstergesidir. Bölge, MÖ. 550'de İranlıların, yani Pers İmparatoru I. Darius'un hâkimiyeti altına girdi. Persler bölgede satraplık (vilayet) kurdular ve bölgeyi bu şekilde hâkimiyetlerinde tuttular. Söz konusu satraplık, Pers Krallığı'na belli ve önemli oranda vergi ödüyordu.

Perslerin Doğu Anadolu'ya hakim oldukları bu sırada, Makedonya Kralı II. Filip'in oğlu Büyük İskender, MÖ. 332'de cihan imparatorluğunu kurmak amacıyla çıktığı Asya seferinde bölgeyi ele geçirmiştir. MÖ. 323'de İskender'in ölümünden sonra, satrablar (vali) arasında çıkan anlaşmazlıklar neticesinde, Babil Satrabı komutan Selevkos, batıdaki

satrab komutanı Antigonos'u yenerek MÖ. 312'de bölgede yeni bir yönetimin temelini attı. Selefkosların zayıflamasından sonra İran kökenli Partlar Doğu Anadolu bölgesini egemenlikleri altına aldılar.⁴²⁶

Batman ve çevresine, İslam'ın ortaya çıkışının hemen öncesi dönemde Farslar hakim idi. Bölge Farslardan Anuşirvan'ın babası Kubat bin Firuz tarafından fethedilmişti. Kubat'ın bölgede birçok yerleşim birimi inşa ettiği belirtilir.⁴²⁷ Kubat bin Firuz'dan sonra yerine oğlu Anuşirvan melik oldu. Anuşirvan da babası Kubat gibi bir çok imar ve iskan faaliyetlerinde bulundu. Taberi'de bunlar hakkında geniş bilgiler mevcuttur.

Bundan sonra bölge, Sasaniler ile Doğu Roma arasında güç savaşına sahne olacaktır ve sık sık el değiştirecektir. Bu dönemde genelde sınır çizgisi Batman suyu boyunca uzanıyordu. Capha (Hasankeyf) ve Dara Roma'da kalıyordu.⁴²⁸ Bu durum son olarak Bizans'ın bölgeye hakimiyeti ve Müslümanların bölgeye ulaşmasına kadar devam edecektir.

Batman Ve Çevresinin Fethi

Hız. Peygamber'in vefatından sonra ilk halife dönemindeki irtidat hareketlerinin bastırılmasının akabinde Şam bölgesine doğru fetih harekâtı başlamıştı. Bu bölgeye gelen ordular ikinci halife dönemine tekabül eden dönemde Bizans'ın ince bir taktikle geri çekilmesi ve doğal bir hat oluş-

⁴²⁶ Rahmi Tekin, *Ahlat Tarihi*, İstanbul, 2000, 19.

⁴²⁷ Taberi, I, 419.

⁴²⁸ Honigmann, 3.

turan Toros dağ silsilesini tahkim edip bu dağların önünde yer alan bölgeleri Müslüman fetihlerine açması sonucu, Anadolu yerine kısa sürede günümüzdeki Güneydoğu Anadolu topraklarına tekabül eden bölge fethedildi. Bu bölgele-
rin fatihi İyaz b. Ğanm idi. İşte bu dönemde Batman ve çev-
resi fethedildi.

İlk dönem İslam tarihi kaynaklarının hemen hemen ta-
mamı, bölgenin fethi hakkında detaylı bilgilerden çok, genel
bilgiler verirler. Ancak hemen hepsi Batman ve çevresinin
Hz. Ömer döneminde Cezire fatihi İyaz bin Ğanm'ın asker-
leri tarafından fethedildiği konusunda hem fikirdirler. Böl-
genin İslam orduları tarafından ilk fethi hususunda değişik
tarihler verilmekte ise de Belazuri'nin verdiği 19/640 tarihi
en uygun ve gerçekçi tarihtir. Belazuri, İyaz'ın bu yıl(19)
Erzen'e ve Hilat (Ahlat)'a kadar gittiğini söyler. İyaz, Cezire
bölgesini fethettikten sonra görevinin sona ermesi sonucu
Humus'a dönmüştür.⁴²⁹ Belazuri, bölgedeki Zevezan patri-
ğinin gelerek vergi karşılığı anlaşma yaptığını da bildirir.⁴³⁰

Bölgenin ilk fethi konusunda ilk kaynaklarda verilen
bilgiler bundan ibarettir. Buna rağmen H.II. yüzyılda yaşı-
yan Vakidi'ye nispet edilen "*Fütuhu's-Şam*" adlı bir eserde
ise bölgenin fethi hakkında geniş ve ayrıntılı bilgiler veril-
mektedir.⁴³¹ Bu bağlamda bölgeyle ilgili olarak verilen Hısn-ı
Loğub gibi kalelerin fethinden bahsedilmektedir. Çağdaş
bazı araştırmacılar da buradan hareketle bu kalenin Hasan-

⁴²⁹ Belazuri, 180-181.

⁴³⁰ Belazuri, 252.

⁴³¹ Vakidi, 210 vd.

keyf olduğunu söylerler.⁴³² Burada Vakıdî'nin neden bu kadar ayrıntı verip de diğer müelliflerin vermediğini sorgulamak lazımdır. Vakıdî, bu bilgileri aktarmasına rağmen ondan dört asır sonra yaşayan İbnu'l-Esir gibi tarihçilerin bu bilgileri eserlerine almaması dikkat çekicidir.

Sonuçta Müslümanların, Hz. Ömer döneminde bugünkü Anadolu'daki doğal bir sınır olan Toros sıradağlarının ve Van gölünün güneyini sulhen fethettiklerini biliyoruz.⁴³³ Batman ve yöresinin de muhtemelen bu dönemde bölgedeki birçok belde gibi fethedildiğini söyleyebiliriz.

İyaz b. Ğanm tarafından 640'da hızlı bir şekilde ele geçirilen bölge, Hz. Osman döneminde esaslı bir şekilde fethedilmiştir. Ermeniye bölgesinde üstün başarılar gösteren Habib bin Mesleme komutasında bulunan İslam ordusu bölgenin tamamını feth etmekle görevlendirilmiş ve 645-646 tarihlerindeki bölgeye gelmiş ve köklü bir fetih gerçekleştirmiştir. Habib bu dönemde İyaz b. Ğanm'ın verdiği emanları aynen uygulamış ve bu minvalde bölge halkıyla toprakları ellerinde kalmak ve cizye vermek üzere anlaşma yapılmıştır.⁴³⁴ Habib b. Mesleme, vali olarak atanmış ve bölge bundan sonra merkezden atanan valiler ile yönetilmeye başlanmıştır.⁴³⁵ Bir ara hakimiyetten çıksa da 709'da Abbas b. Velit burayı tekrar ele geçirmiştir.⁴³⁶

⁴³² Bkz. Burhan Zengin, *Hasankeyf Tarihi*, İstanbul, 2001, 30; Demir, 125.

⁴³³ Belazuri, 178.

⁴³⁴ Belazuri, 202.

⁴³⁵ İbnu'l-Esir, II, 532.

⁴³⁶ İbnu'l-Esir, II, 547.

Bu tarihten sonra bölge de İslam yayılmaya halk Müslümanlaşmaya başlamıştır. Müslümanların kendi aralarındaki savaşlar ve iç çekişmeler bölgedeki yönetimin zaman zaman zayıflamasına ve bölgesel isyanlara açık hale gelmesine sebep olmuştur. Bazen isyanlar vuku bulmuş, bazen de Emeviler'den Hişam döneminde 729'da olduğu gibi Kafkaslardan gelen Hazarların istilası sonucu Müslümanların geri çekilmesi ile sonuçlanmıştır.⁴³⁷

Batman ve yöresi, Emeviler döneminde de Cezire eyaletine bağlı olarak yönetilmeye devam etti. Cezire'nin bu dönemdeki merkezi Harran'dır. Cezire bölgesi İslami dönemde Diyarbakır, Diyarrebba, Diyarmudar şeklinde üç bölgeye bölünerek yönetilmiştir. Batman ve yöresi, Müslümanların hâkimiyeti döneminde Diyarbakır ve Hasankeyf'e bağlı olarak yönetildi. Burası Diyarbakır bölgesinin içinde addediliyordu.⁴³⁸

Abbassiler döneminde zaman zaman bölgeye hakimiyet kurma çabaları devam etmiştir. Ancak bir müddet sonra Abbassilerin bölgedeki etkinliğinin azalması ve devletin özellikle bölgeye yakın Babek isyanı gibi isyanlarla uğraşması sonucu Abbassiler, bölgedeki etkinliğini kaybetmiştir. Bu durumdan istifade ile isyan eden Ermenilerin isyanlarına karşı zaman zaman büyük ordularla müdahale edilmek zorunda kalınmıştır. Bunlardan biri Boğa el-Kebir komutasındaki Türklerden oluşan bir ordunun 851'de bölgeye gelip

⁴³⁷ Taberî, IV, 139; Bulduk, 18.

⁴³⁸ İbn Şeddad, III, 249.

düzenlemelerde bulunmasıdır. Boğa faaliyetlerine Erzen'den başlamıştır.⁴³⁹

Abbasilerdeki iç çekişmelerin hızlanması, özellikle ordu ile halife arasındaki problemlerin hat safhaya çıkması, merkezi hilafetin bölge ile tam ilgilenememesi sonucu biraz da yarı-bağımsız Ermenilerin arzusu ve işbirliği ile Bizans, Domestikos komutasındaki ordusu ile ⁴⁴⁰ yaklaşık üç asır önce terk etmek zorunda kaldığı bölgeyi⁴⁴¹ 928'de tekrar işgal etmiştir. Bölgedeki şehirler işgal edilmiş Bitlis'de Ulu Cami'deki minber sökülüp yerine haç dikilmiştir. Bunun üzerine Erzen halkı ve civardaki halk şehirleri boşaltıp Bağdat'taki halifeden yardım isteseler de bu yardım gelememiştir.⁴⁴² 943'te Bizanslılar tarafından gerçekleşen saldırı daha yoğun olsa ve bölgenin önemli kentlerini ele geçirilse de işgal tam olarak gerçekleşmemiştir.⁴⁴³

Bölge, bundan sonraki dönemde bir müddet Hamdanilerin hakimiyetinde bulundu. Hatta Hamdaniler, Erzen'i bir müddet merkez kabullendiler.⁴⁴⁴ Bu sıralarda "Ebu'l-Verd" adında bir Arap bir ara Armenia bölgesine hâkim olmuştu. Ancak Hamdanilerin lideri Seyfuddevle'nin kölesi Necâ, Ebu'l-Verd'i yenip bölgeyi ele geçirdikten sonra Ahlat, Malazgirt, Muş ve diğer çevre şehirlerini ele geçirmiş,

⁴³⁹ İbnu'l-Esir, VII, 59.

⁴⁴⁰ İbnu'l-Esir, VIII, 177.

⁴⁴¹ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev; Fikret Işıltan, Ankara, 1991, 258.

⁴⁴² İbnu'l-Esir, VIII, 198.

⁴⁴³ Ostrogorsky, 259.

⁴⁴⁴ Bkz. Abdulkerim Ünal, "Erzen'den Kutalan'a", *Siirt Sempozyumu*, Siirt, 2007; Çevik, 762.

964'te Ebu'l-Verd'in bütün mallarına ve paralarına el koyarak Seyfüddevle'ye karşı isyan etmiş ve bir müddet buralara hakim olmuştu.⁴⁴⁵

Bizans imparatoru, 968 yılı sonuna doğru bölgeye bir sefer düzenledi. Erzen ve Meyyafarikîn üzerinden Kefertusa'ya vardı.⁴⁴⁶ Bizans'ın bölgedeki hakimiyeti, Ermeniye valisi Bardas'ın isyanı ile 980'lerde çöktü ve artık bölgedeki boşluğu değerlendiren Mervanilerin hakimiyeti başlayacaktır.⁴⁴⁷

Mervaniler Dönemi

Bölgede gücünü ve avantajını kaybeden Bizanslılar, o dönemde güçlenen Mervanilerin lideri Ebu Ali ile bir yıllığına bölgeyi ona bırakmak üzere anlaşma yapıp geri döndüler.⁴⁴⁸ Ebu Ali, ilk başta bir anlamda Bizans'a tabi bir idareci konumunda görülmektedir. Mervanilerin hakim olduğu bölge başlıca iki bölüme ayrılmıştır. Bunlardan birinci merkez, Diyarbakır ve çevresinde bulunan şehirler; diğer bölge ise, Ahlat ve Bitlis bölgesi idi.⁴⁴⁹ Mervaniler, Irak Oğuz Türklerine karşı Selçukluların Hükümdarı Tuğrul Bey'den yardım istemişlerdi ve 1050 tarihine kadar bölgede 50 yıllık bir hakimiyetleri bulunuyordu. Bu tarihten itibaren ise Selçuklulara bağlı vassal bir devlet konumuna geldiler ve Selçuklular adına hutbe okudular.

⁴⁴⁵ İbn Kesir, XI, 431.

⁴⁴⁶ Honigmann, 93.

⁴⁴⁷ Tufantoz, 62.

⁴⁴⁸ Tekin, 35.

⁴⁴⁹ Tekin, 36.

Sonuçta bu tarihten sonra bölgeyi Selçuklulara bağlı bir yer olarak addedebiliriz. Bu dönemde bölgedeki devletlerin hepsi Büyük Selçukluların tabiyetini tanıyan devletlerdi. Sultan Alparslan, Malazgirt zaferinden sonra da bölgeyi Mervanilere vermiş fakat Mervani emiri Fahu'd-Devle'nin bölgenin birçok yerini ele geçirmeye çalışması sonucu ondan geri alınmıştır.

Bölgedeki Harici Faaliyetleri

Bölgenin ilk fetihlerinden sonra Cezire bölgesi merkezi hükümet ile çarpışan Haricilerin sığınağı olmaya başladı. Gerek Emeviler döneminde gerek Abbasiler döneminde savaşlarda mağlup olan bu mezhep mensupları bu yöreye sığınıyor, buradaki kimi Arap kabilelerinden de destek buluyordu. Hatta iş o kadar ilerledi ki Cezire bölgesinin haricilerin merkezi olarak bilinir oldu. Bu durumu o dönemin ünlü şairi Asmai(v. 831) şu sözlerle ifade eder:

"Basra'nın hepsi Osman taraftarı, Kufe'nin hepsi Şii-Alevi, Şam'ın hepsi Emevi, Hicaz'ın hepsi Sünni, Cezire bölgesinin hepsi de Harici'dir."

Yine başka bir sözde şöyle denilir: *"Cezire'nin çoğu Harici'dir. Çünkü onlara destek veren Rebia kabilesinin mesken yeridir. Bu sebeple Cezire ya Hristiyan ya da Harici'dir"*⁴⁵⁰

Burada sırasıyla bölgede gerçekleşen Harici ayaklanmalarını vermek istiyoruz:

1- 76/695'da Dara merkezli olarak Salih b. Muserrih ayaklandı.⁴⁵¹

⁴⁵⁰ İbn Abdirrabbih, *İkdu'l-ferit*, Beyrut, 1988, VI, 264- 265.

2- 127/744'da Dahhak b. Kays bölgeye yakın Kefertusa'da ayaklandı.⁴⁵²

3- 132/750'de bölgede Harici Bureyke isyan etti. Ebu Cafer Mansur ile arasında savaş oldu. ⁴⁵³

4- 137/755'de Mülebbed eş-Şeybani isyanı oldu.⁴⁵⁴

5- 176/792'de Fudayl el-Harici Nusaybin'de başlattığı isyanı Amid, Meyyafarkin, Erzen, Ahlat'a kadar bü-yüttü. Bütün bu bölgeler ona itaat etti.⁴⁵⁵

6- 178/794'te Velit b. Tarif et-Tağlibi, Amid, Meyyafarkin, Erzen, Ahlat'a kadar ele geçirdi. Harun Reşit tarafından gönderilen ordu tarafından öldürüldü.⁴⁵⁶

7- 180/796'te Sevre el-Fasil Dara, Ahlat bölgele-rinde isyan etti. ⁴⁵⁷

8- 187/803'te Abdüsselam isimli Harici Amid'de isyan etti, Yahya b. Said tarafından öldürüldü.⁴⁵⁸

9- 318/930'da el-Ağar b. Matara, Kefertusa, Nu-saybin taraflarında isyan etti ⁴⁵⁹

⁴⁵¹ İbnu'l-Esir, IV, 393 vd.

⁴⁵² İbnu'l-Esir, V, 348.

⁴⁵³ İbnu'l-Esir, V, 435.

⁴⁵⁴ İbnu'l-Esir, V, 482.

⁴⁵⁵ İbnu'l-Esir, VI, 133; Hayyat, 371.

⁴⁵⁶ Yakubi, II, 410; İbnu'l-Esir, VI, 141; Hayyat, 370.

⁴⁵⁷ Muhammed Yusuf Çandur, *Ceziretu İbn Ömer*, Beyrut, 1990, 39 vd.

⁴⁵⁸ İsamuddin Abdurrauf, *Biladu'l-Cezire*, trz. byy. İbnu'l-Esir, VI, 189; Adnan Demircan, "Diyarbakır'da Harici İsyancıları" *Oğuzlar Osmanlıya Diyarbakır*, 165.

⁴⁵⁹ İbnu'l-Esir, VIII, 216.

Bu ayaklanmalardan 1,2,4 numaralı ayaklanmalarda Şeyban Kabilesi'nin etken olduğunu görüyoruz. Esasen İslam'ın ilk yıllarında Müsenna b. Harise liderliğinde Irak bölgesinin fethinde yararlılık gösteren bu kabile, saltanat dönemiyle birlikte hak ettiği değeri bulamayınca Haricî hareketlere destek vermişti. Daha sonra Şeybanilerin desteğini yitiren Hariciler zarar gördüler.⁴⁶⁰ 870'da İsa b. Şeyh isyan etse de Şeybaniler lideri destek ona vermedi ve bu şahıs ele geçirildi.⁴⁶¹ Çünkü bölgenin hakimiyetini halife Mutemid 870'de Şeybanilere vermişti. 899'da ise 30 yıllık bir hakimiyetten sonra bizzat Abbasi halifesi Mutezit üzerlerine yürüdü ve bölgede zayıfladılar, ortadan kalktılar. Hamdanilerin de bölgede Harici hareketlere karşı sert tutumları oldu.

BİNGÖL⁴⁶²

Burada öncelikle Bingöl'ün ismi konusunda bazı değerlendirmeleri aktardıktan sonra İslam'ın geldiği yıllara kadar ki dönemde Bingöl'e hâkimiyet kurmuş olan devletlerden kısaca bahsedeceğiz. Daha sonra İslam tarihi boyunca sırasıyla Bingöl'ü ele geçirmiş olan devletler ve beyliklerin Bingöl'e hâkimiyetinden ve bu dönemdeki siyasi olaylardan bahsetmek istiyoruz.

⁴⁶⁰ Demircan, 166.

⁴⁶¹ İbnu'l-Esir, VII, 491; Zengin, 33.

⁴⁶² Bu çalışma daha önce sempozyum bildirisi olarak yayınlanmıştı. Bkz. Mehmet Azimli, "Abbasilerden Osmanlılara Bingöl'ün Siyasi Tarihi", *I. Bingöl Sempozyumu*, 10-11 Haziran 2006, Bingöl.

Bingöl'ün İsmi

Bingöl'ün 1935'ten önce kullanılan ismi olan Çapakçur'un kökeni konusunda Evliya Çelebi: "Ünlü Grek komutanı İskender'in, bu bölgeden geçerken buradaki sudan içtiğini ve çok hoşlandığı için Yunanca "Ab-ı Hayat" yani "Cennet suyu" anlamına gelen Çapakçur şeklinde isimlendirdiğini" anlatır.⁴⁶³

Bazı araştırmacılar, Çapakçur'u bu bölgeye yerleşen Çabaklı adlı Türk boyu ile irtibatlandırmaktadırlar.⁴⁶⁴ Bu ismin Türk boyları arasından Bulgar Türklerinde yer adları olarak bunun kullanıldığı, Hunların soyundan gelen Macaristan'da da bu tip yer isimlerinin görüldüğü, bu ismin Peçenek Türklerinde asalet, diğer bazı Türk boylarında totem olan şahıslar anlamında kullanıldığı aktarılmaktadır. Yine Türkiye'nin değişik yerlerinde bu isme rastlandığı, Denizli, Salihli yöresinde bu isme benzer köy adları bulunduğu aktarılmaktadır. Bitlis vilayet salnamesinde Kuman Türklerinde, bu isim "suyun aktığı yatak" anlamında kullanıldığı belirtilmiştir.⁴⁶⁵ Bizans'ın son devresinden itibaren Bingöl bölgesinde görülen Türkmenlerin bu ismi kullandığı belirtilmektedir.⁴⁶⁶ İslam tarihi kaynakları Çapakçur ismini -dağlık bir bölge olmasının da etkisiyle- muhtemelen Arap fonetiğine uydurulmuş hali olan Cebelicur şeklinde vermektedirler.

⁴⁶³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz; Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, 1999, III, 139.

⁴⁶⁴ Enver Konukçu, *Köroğluna Kadar Bingöl*, Ankara, 1987, 9.

⁴⁶⁵ Muhammet Beşir Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde İskân İzleri*, XI-XIII yy, Ankara, 1992, 100.

⁴⁶⁶ Konukçu, 9

Bingöl ismi ise, geçmiş efsanelerde, anlatılan susuzluk çeken ordunun bir neferinin, su aramak için dağa çıkıp birçok göl görünce: “*Burası bir değil, bin gv.*” demesi üzerine bunun coğrafi bir tabir olarak kullanıldığı belirtilir.⁴⁶⁷ Orta Asya’da bu isme benzer bir şekilde “mink köl” olarak kullanımlarına rastlanılmaktadır. 1935’e kadar Çapakçur olarak kullanılan Bingöl, bu tarihte ismi değiştirilmiştir.⁴⁶⁸

Fetih Dönemine Kadar Bingöl’ün Kısa Tarihi

Bingöl, tarih boyunca önemli ticaret yollarının geçtiği bir konumda idi. Batıdan gelip doğuya devam eden önemli ticaret yollarından biri buradan Van’a ulaşmaktaydı.⁴⁶⁹ Bundan dolayı tarih boyunca bu bölge birçok devletin hâkimiyetine girdi. Anadolu’da önemli bir medeniyet kurmuş olan Hititlerin bölgeyi ele geçirdiği, Hititlerin MÖ. 1200’lerde yıkılmasıyla, bölgenin Urartuların elinde kaldığı, Urartulara ait kale kalıntılarının bunu gösterdiği aktarılmaktadır.⁴⁷⁰ Urartulardan sonra bölgenin sahibi Urartuları yenen Asurlular olmuştur. İngiliz araştırmacı Lynch, 1878’de bu bölgede gezerken Asurlulara ait çivi kitabeye yazılarına rastlamıştır. Bingöl bölgesi önce MÖ. 612’de Asurları ortadan kaldıran ve İran bölgesinde hâkim olan Medlerin, sonra da Perslere eline geçmiştir. Genç ilçesindeki kral kızı Dara-Heni kalesi Perslere ait bir yapıdır.⁴⁷¹ Bölge Büyük İskender’in burayı ele ge-

⁴⁶⁷ Saim Sakaoğlu, *101 Anadolu Efsanesi*, İstanbul, 1976, 235.

⁴⁶⁸ Konukçu, 7

⁴⁶⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. yy Harput Sancağı*, Ankara, 1989, 32.

⁴⁷⁰ Okan Alay, *Kültür Dünyamızda Bingöl*, Ankara, 1996, 39.

⁴⁷¹ Alay, 39.

çirmesinden sonra Bizans ve Sasaniler arası savaşlarda devamlı el değıştirdi ve bu savaşların zemini oldu.⁴⁷²

Abbasiler Döneminde Bingöl

Bingöl, Müslümanlar tarafından Diyarbekir üzerinden gelen ordu vasıtasıyla fethedildi. Fakat bölge devamlı bir şekilde Müslümanların elinde kalamadı. Abbasiler döneminde zaman zaman elden çıkıp Bizanslıların eline geçti. Abbasilerin iktidara gelmesiyle birlikte Cezire bölgesinden sorumlu olan halifenin kardeşı ve veliaht Ebu Cafer Mansur, valiliğı döneminde bölgeyle ilgisinden dolayı bölgeye önem veriyordu. Bu sebeple Bizans'ın elindeki bölgenin ilk ele geçirilme girişimi 755 tarihinde Mansur'un kardeşı Abbas ile yapılsa da gerçekleşemedi.⁴⁷³ Ancak bir yıl sonra 756 yılında Ebu Cafer Mansur'un iktidarı döneminde bölge tekrar ele geçirildi.⁴⁷⁴ Ayrıca Erzurum'u güçlü bir sınır şehri yapmak için Cezire bölgesinden buraya asker yerleştirilmesi ile daha beride olan Bingöl de koruma altına alınmış oldu.⁴⁷⁵ Bingöl bölgesi bundan sonraki dönemde genel olarak Abbasilerin elinde kaldı.

Ancak, o dönemde Bingöl "*Suğur*" diye ifade edilen Bizans ile Müslümanlar arası sınır bölgesinde olması dolayısıyla, Bizans ve Müslümanlar arası savaşların zemini olmaya başladı. Bizans bu dönemde gelen İslam akınlarını durdurabilmek için, Balkanlardan getirttiğı savaşçı Peçenek ve Ku-

⁴⁷² Konukçu, 14.

⁴⁷³ Süryanî Tell Mehre'den naklen, Halil İnalçık, "*Erzurum*", *İA*, IV, 347.

⁴⁷⁴ İbnü'l-Esir, V, 488.

⁴⁷⁵ Belazuri, 202.

man Türklerini -Anadolu'da doğal bir sınır görevi yapan- Toroslar civarına yerleştirerek gelen İslam akınlarını engellemek istedi. Bu uygulama ile sadece Balkanlardan kavimler getirtmekle kalınmadı, sonraki yıllarda Selçuklu akınlarını durdurmak için Ermeniye bölgesindeki Ermeniler de getirtilerek Anadolu'ya ve Kilikya civarına yerleştirildi.⁴⁷⁶ Bu yüzden o dönemde bölgede, Hristiyan Ermenilerin yaşadığı kale ve şehirlerin bulunmaktaydı.⁴⁷⁷

Bizans bu siyasetinde Selçukluların Anadolu'yu ele geçirdiği tarihe -takriben dört asır- kadar başarılı olmuş ve Anadolu'nun İslamlaşmasına engel olmuştur denilebilir. Bu göçler ile o dönemde bölge, yerleşik gayrimüslim unsurun kendi aralarında da çarpışma alanı olmuştu. Nitekim Urfalı Mateos, 1073 yılında Sason senyörü Tornig ile Bizans komutanı Failartos'un Çapakçur bölgesinde savaşa tutuştuğu bilgisini vermektedir.⁴⁷⁸

Ermeni isyanları sebebiyle bölgeye zaman zaman seferler -772'de olduğu gibi- düzenlendi.⁴⁷⁹ Bundan sonraki dönemde Abbasilerin güçlerinin azalması üzerine bölgenin Bizans ve Ermenilere karşı korunmasını Anadolu'ya yakın ve buradan sorumlu olan Hamdaniler gibi değişik devletler üstlenmeye başladı. Nitekim 922 Bizanslıların baskısı üzerine Musul hakimi Nasr b. Hacıb'in oğlu Muhammet b. Nasr hızla buraya doğru sefere çıktı.⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ Konukçu 14

⁴⁷⁷ Yakut, II, 119.

⁴⁷⁸ Urfalı Mateos, *Vekayiname*, Çev; Hrant Andresyan, Ankara, 1987, 148.

⁴⁷⁹ Yakubi, II, 310.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 138.

Bizans'ın 934 tarihinde bölgeye saldırıp yağmaladığını görüyoruz.⁴⁸¹ Bu arada 948'de Hamdaniler'in meşhur reisi Seyfu'd-Devle'nin kölesi Necahil el-Haseki, bölgeye tekrar sefere çıksa da, bölge bir yıl sonra tekrar Bizans'ın eline geçtiği için 949'da Seyfu'd-Devle tekrar sefere çıkmıştı.⁴⁸² Bu tarihten sonra ise bölge Selçukluların eline geçinceye kadar Bizans'ın elinde kaldı.⁴⁸³

Selçuklular Dönemi

Selçukluların doğudan batıya yürüyüşü sonucu, bu yürüyüşü durdurmak isteyen Bizans'la aralarındaki nihaî savaş Malazgirt oldu. Malazgirt savaşından galip ayrılan Selçuklular ile mağlup olan Bizans arasında doğal sınır, Kızılırmak olmuştu. Kızılırmak'ın doğu bölgeleri tamamen Selçukluların eline geçince,⁴⁸⁴ Çapakçur'da Selçukluların topraklarına katılmıştı.⁴⁸⁵

Selçuklular, bu dönemde Anadolu'yu kendilerine bağlı vassal konumdaki bölgesel devletler ile idare ediyorlardı. O dönemde Danişmentler, Saltukoğulları, Mengüçükler, gibi devletler, Doğu Anadolu bölgesine hâkimiyet kurmuş Selçuklulara bağlı devletlerdi. İşte bu devletlerden biri olan Erzincan merkezli Mengüçüklüler, Çapakçur bölgesini elinde tutuyordu. Çapakçur, bir müddet Mengüçüklerin idaresinde kaldıktan sonra, 1080 yılında Saltuklular, Erzurum,

⁴⁸¹ İbnü'l-Esir, VIII, 295.

⁴⁸² İbnü'l-Esir, VIII, 480.

⁴⁸³ Çelik, 29.

⁴⁸⁴ Konukçu, 14.

⁴⁸⁵ Yılmaz Akbulut, *Bingöl Tarihi*, Ankara, 1995, 69.

Kığı ve Çapakçur'u ele geçirdiler. Bu arada, Çapakçur zaman zaman Bitlis merkezli Dilmaçoğulları ve Sivas-Divriği merkezli Danişmentlilerin de eline geçti. Bu dönemde Bingöl ve çevresi, Anadolu'da kurulan Selçuklulara bağlı devletlerin birinin elinden diğerine geçmektedir.

Doğu Anadolu ve özellikle Güney Doğu Anadolu'da hâkimiyet kurmuş olan Selçuklulara bağlı Artuklular da zaman zaman Çapakçur'u hâkimiyetlerine almışlardı. 1104 yılında Artuklulardan Sökmen Bey, Artuklulara ait en önemli merkez olan Mardin'in ellerinden çıkacağı endişesiyle Mardin'i ele geçirince, karşılığında Mardin'in eski hakimi olan kardeşinin oğlu Ali'ye Çapakçur'u ikta⁴⁸⁶ olarak vermişti.⁴⁸⁷ Bu da gösteriyor ki bu tarihlerde bölge Artukluların elinde idi. Bu dönemde Artukluların değişik kolları bölgeye hakim oldu. Nitekim 1112'de Artuklulardan Belek, amcası İlgazi'nin yardımı ile Çapakçur'u ele geçirmişti.⁴⁸⁸

Bu tarihten yaklaşık 25 yıl sonra Musul merkezli Zengilerin lideri Nurettin Zengi, Çapakçur'u ele geçirdi. Nurettin Zengi, Urfa Haçlı Kontluğu'nun başındaki Joscelin'i habersiz ve tedbirsiz yakalayıp Haçlıların elindeki Urfa'yı ele geçirmek istiyordu.⁴⁸⁹ Bu sebeple Urfa'yı fethetme niyetini hissettirmemek için, 1139'da Artuklular'dan Emir Aslan b. Abdülcebbar b. Artuk'un hâkimiyetindeki Dara,

⁴⁸⁶ İbn Şeddad, III, 554.

⁴⁸⁷ İbnü'l-Esir, X, 392.

⁴⁸⁸ Aşan, 84.

⁴⁸⁹ Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, II, 141.

Rasuluayn ve Çapakçur'u ele geçirdi⁴⁹⁰ ve Çapakçur bir müddet onların elinde kaldı.⁴⁹¹

Zengilerden sonra bir ara 1141 tarihinde Emir Davut b. Sökmen tarafından Hısnıkeyfa Artuklularına, sonra Hüsa-mettin Timurtaş tarafından 1146'da Mardin Artuklularına bağlandı ve bir müddet buraya Emir Ali b. Alpyaruk b. Artuk ile Emir Aslan b. Abdulcebbar b. Artuk hükmetti. Kutbettin İlgazi 1165'de buraya bir sefer yaptı ve yöneticisini değiştirdi ve 1175'te hala Artukluların elindeydi.⁴⁹² Daha sonra bölgenin hâkimi olan Mısır merkezli Eyyübiler, Mar-din'e bağlı idare edilen Çapakçur'un hâkimi oldular. 1186 yılında Selahattin, oğlu Takiyüddin'e Hama, Menbiç, Maarra, Kefertab, Meyyafarikin, Cebele, Lazkiye ve Çapak-çur çevresini ikta etti.⁴⁹³ Selahattin'in oğlu Takiyüddin'in bölgedeki Hıristiyanlara yönelik katliamlar ve zulümler yap-tığı belirtilmektedir.⁴⁹⁴

Bingöl ve çevresi Selahattin'in ölümünde 1186'da iki oğlundan Efdal'in hissesine düştü ve ona verildi. 1191'de bölge Eyyubiler'den Selahattin'in oğlu Takiyüddin, tarafın-dan tekrar ele geçirildi. ⁴⁹⁵ Dokuz yıl sonra 1200 tarihinde Selahattin'in kardeşi Adil, Selahattin'in oğlu Efdal'ı Mısır'da kuşatınca, Efdal ile amcası Adil Hani, Meyyafarikin ve Ça-

⁴⁹⁰ İbnu'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*(Artuklular Kısımı), Çev; Ahmet Savran, Erzurum, 1992, 62, 73.

⁴⁹¹ Demirkent, II, 134.

⁴⁹² İbnu'l-Ezrak, 71, 82, 101, 102, 148, 177.

⁴⁹³ İbnü'l-Esir, XI, 524.

⁴⁹⁴ Abu'l-Farac, II, 459.

⁴⁹⁵ Ramazan Şeşen, *Selahattin Eyyübi ve Devlet*, İstanbul, 1987, 147.

pakçur'un Efdal'da kalması konusunda anlaştılar.⁴⁹⁶ Ancak, bu anlaşmaya rağmen Adil'in oğlu Eşref bölgeyi ele geçirdi. Eşref, 1219'da bölgedeki rakipleri düşmanları kendisine karşı birlik oluşturup savaşa başlayınca, rakiplerinin içinden Amid Emiri'ne birlikten ayrılma karşılığında Hani ile Çapakçur'u teslim etti, Dara'yı da vermeyi taahhüt etti.⁴⁹⁷ Amid Emiri de Eyyübilere karşı oluşan birlikten ayrıldı.⁴⁹⁸ Çapakçur, 1223'ün sonlarına kadar Eşref'in kardeşi Şehabeddin Gazi'nin elinde kaldı. Fakat Şehabeddin isyan edince abisi Eşref, etraftan kuvvet toplayıp bölgeyi yeniden ele geçirdi.⁴⁹⁹ Fakat bu da çok sürmedi beş yıl sonra 1228'de, Moğol ordularının önünden kaçan Harzemşah sultanı Celalettin bölgeyi ele geçirdi.⁵⁰⁰

Bu tarihten yaklaşık yirmi beş yıl sonra Moğollar, Selçukluları 1243'de Köseadağ Savaşı'nda yenince, bölge Moğolların Anadolu ile görevlendirdikleri komutanları Baycu Noyan'ın eline geçti ve İlhanlılara bağlandı. Yirmi üç yıl sonra 1266'da Selçuklu sultanının kızı, Moğollara gelin gidine, mehir karşılığı olarak Çapakçur vilayeti nahiyeleriyle birlikte Ermen diyarına kadar Selçuklulara hediye edildi.⁵⁰¹ Bölgede Selçuklulardan kalma eser olarak, Kığı'da Peltembey cami ve Solhan'a 25 km. uzaklıktaki Kale Kö-

⁴⁹⁶ İbnü'l-Esir, XII, 156.

⁴⁹⁷ Abu'l-Farac, II, 507.

⁴⁹⁸ İbnü'l-Esir, XII, 342.

⁴⁹⁹ İbnü'l-Esir, XII, 421.

⁵⁰⁰ İbnü'l-Esir, XII, 481.

⁵⁰¹ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Alaiyye Fi'l-Umuri'l-Alaiyye*, *Selçukname*, Çev; Mürsel Öztürk, Ankara, 1996, 183.

yü'nde bir cami ve külliye bulunmaktadır.⁵⁰² Sonraki yıllarda Irak bölgesindeki Moğollara bağlı Celayirliler, zaman zaman bölgeye kadar geldiler. Nitekim Celayirli liderlerden Uveys buraya uğradı.⁵⁰³ Bu tarihten itibaren bölge, yerel kuvvetlerin elinde kaldı.

Akkoyunlu ve Karakoyunlular Dönemi

1380-1468 arası Doğu Anadolu'da hüküm süren Karakoyunlular, Çapakçur'a hâkim idiler. Karakoyunlulara ait bir aşiret olan "*Baranlar*" Çapakçur'da yaşadı. Timur Anadolu seferi sırasında burada⁵⁰⁴ 1387'de karargâh kurdu.⁵⁰⁵ Ancak o dönemde Çapakçur'a çekilen Karakoyunlu Kara Mehmet, Timur ordusuna geçitleri kapadığı için,⁵⁰⁶ Timur Muş'a çekilmek zorunda kaldı.⁵⁰⁷ Bu dönemde Timur'un oğlu Şahruh ile anlaşamayarak Baysungur önünden kaçan İskender Mirza Çapakçur'a geldi.⁵⁰⁸ Burası o dönemde bir uğrak yeri idi. Bölge Karakoyunlular ile Diyarbakır merkezli büyüyen Akkoyunlular arası rekabetlerin alanı olmuştu ve final niteliği diyebileceğimiz çarpışma Çapakçur'da gerçekleşti ve bu savaş sonucu Karakoyunlular tarihe karıştı.

Karakoyunluların hükümdarı Cihanşah bölgedeki rakibi Akkoyunlular'dan Diyarbakır'ı almak için, 15 Mayıs

⁵⁰² Alay, 44.

⁵⁰³ Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara, 1984, 42.

⁵⁰⁴ Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu Seferleri ve Sonuçları*, Ankara, 1989, 6.

⁵⁰⁵ Metin Tuncel, "*Bingöl*" *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 183.

⁵⁰⁶ İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, Ankara, 1994, 14.

⁵⁰⁷ Sümer, 50-51.

⁵⁰⁸ Sümer, 116.

1467'de Akkoyunlulara karşı yola çıkarken,⁵⁰⁹ o günlerdeki Osmanlıların kudretli sultanı Fatih'ten izin ve yardım istemişti. Cihanşah, Muş üzerinden Çapakçur'a vardı.⁵¹⁰ Rakibi Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan da Osmanlılardan çekindiğinden dolayı Osmanlı sultanı Fatih'e gönderdiği mektupta, Cihanşah'ın kendisine ait topraklara girdiğinden ve Çapakçur'a geldiğinden bahsetmektedir. Uzun Hasan, 30 Ekim 1467'de Murat suyu üzerinde Çapakçur'da yapılan savaşta Cihanşah'ı yendi.⁵¹¹ Cihanşah etrafındakilerle Kığı'ya çekildi. Savaştan yaklaşık on gün sonra, 11 Kasım 1467'de Uzun Hasan'ın birlikleri Cihanşah'ı habersiz bir şekilde karargâhında bastılar. Cihanşah kaçsa da Uzun Hasan'ın askerlerinden İskender isimli bir Türkmen tarafından yakalandı ve öldürüldü.⁵¹² Şahın elbiselerini ve silahlarını alan bu Türkmen ordugâha döndü.⁵¹³

Bu savaşla Uzun Hasan, Karakoyunluları ortadan kaldırdı ve sıra Osmanlılarla mücadeleye geldi.⁵¹⁴ Karakoyunlular, Çapakçur'un kuzey batısında Aşağı Karavelyun Köyü civarındaki Baran Köyü'nde para bastırmışlardır. Aynı yerde İlhanlılar, Celayirliler, Eretnalılar da para bastırmıştır.⁵¹⁵

⁵⁰⁹ Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt*, Çev; Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1992, 44.

⁵¹⁰ Ebubekir Tihrani, *Kitab-u Diyarbekriyye*, Çev Mehmet Demirdağ, İstanbul, 1992, 230.

⁵¹¹ Devletşah Semerkandî, *Tezkire-i Devletşah*, Çev; Necati Lugal, İstanbul, 1977, IV, 537.

⁵¹² Seyfettin Erşahin, *Akkoyunlular*, Ankara, 2002, 73.

⁵¹³ Hinz, 44.

⁵¹⁴ Hinz, 50.

⁵¹⁵ Sümer, 18.

Akkoyunluların Çapakçur'da eserleri bulunmaktadır. Kığı'daki Kığı Cami 1401'de Uzun Hasan'ın da dahil olduğu Bayındırlı boyundan Fahrettin Kutluk oğlu Pir Hasan tarafından yapılmıştır.⁵¹⁶ Yine Uzun Hasan, Trabzon Rum imparatorunun kızı olan eşi Despina için Genç'te saray yaptı. Genç ilçesi Diyarbug köyü yakınında Akkoyunlu dönemine ait kümbet tipi harabeler bulunmaktadır.⁵¹⁷

Akkoyunlular Sonrası Bingöl

Otlukbeli savaşıdan sonra Akkoyunluların bölgeden çekilmesiyle mahalli beylerin elinde kalan Çapakçur, Şah İsmail tarafından ele geçirildi. Şah İsmail Diyarbakır'ı Osmanlılardan alabilmek için Muş üzerinden Çapakçur yoluyla Kara Han komutasında⁵¹⁸ asker sevk etmişti.⁵¹⁹ Yavuz Sultan Selim Doğu seferi dönüşü Çapakçur bölgesindeki beyler, İdris-i Bitlisi ve Bıyıklı Mehmet Paşa'ya itaatlerini arz ettiler. Bunun karşılığı olarak hepsi yerlerinde bırakıldılar ve bu tarihten itibaren Çapakçur Osmanlıya bağlı olarak yönetildi.⁵²⁰

⁵¹⁶ Aşan, 90; Alay, 40.

⁵¹⁷ Alay, 45.

⁵¹⁸ Ali Emirî, *Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyyesi*, Yay. Haz; Heyet, Ankara, 2005,

⁵¹⁹ İdris-i Bitlisi, *Selimşahname*, Çev; Hicabi Kırılancık, Ankara, 2001, 239.

⁵²⁰ Evliya Çelebi, III, 139.

SIİRT⁵²¹

Burada öncelikle Siirt şehrinin ismi konusuna değindik-
ten sonra Müslümanların Siirt'e gelişinden önceki durumuna,
Siirt'le birlikte bölgenin İslam öncesi dönemde Bizans ve
Sasanî savaşlarının gerçekleştiği bir bölge olduğuna temas
edip bölgenin fethedilmesi ve fetihten sonra Siirt'e hakim
olan sırasıyla Emevîler, Abbasîler, Hamdanîler, Mervanîler,
Artuklular, İlhanlılar, Eyyubîler gibi hanedanlıklar dönemi-
mindeki Siirt'in siyasi durumuna değineceğiz.

Siirt'in İsmi

Siirt'in ismi konusunda değişik kullanımlar bulunmaktadır.
“*Sairt*” ve ya elif ekleyerek “*Esart*, *İsirt*” şeklinde kullanımlar
bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar bu kelimenin Keldaniler'de şehir
anlamında kullanılan “*Keert*” kelimesinden geldiğini belirtirler.⁵²²

İslam kaynakları genelde *Esart*, *İsirt* veya bugünkü kullanımı-
mız olan *Siirt* şeklinde kullanmışlardır. İbn Şeddad, iki defa yıkıldığı ve üç defa yeniden bina edildiği için bu
adın verildiğini belirtir.⁵²³

Fetih Öncesi Siirt

Siirt bölgesi, İslam öncesi doğudan batıya uzanan geçiş yollarında olduğundan dolayı doğal olarak medeniyetler

⁵²¹ Bu çalışma daha önce sempozyum bildirisi olarak yayınlanmıştı. Bkz. Mehmet Azimli, “İlk Fethinden Osmanlı'ya Siirt'in Siyasi Tarihi”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, 19-20 Eylül 2006, Siirt.

⁵²² Besim Darkot, “Siirt”, *İA*, X, 620.

⁵²³ İbn Şeddad, III, 755.

merkezi Anadolu'ya hâkim olan toplumların etkisinde kalmıştır. Bölge, gerek doğudan gerek batıdan gelen toplumların etkisi altına girmiştir. Bu bağlamda, Persler ve İskender'in hükmü altında kalan Siirt, İskender'in bölgeden sorumlu komutanı Selevkos'un kurduğu yönetim altında da bir müddet yaşamıştır. M. 300'lerde Hristiyanlığın yayıldığı bölgede, Romalılar, İran kökenli Partlar ve Sasaniler hüküm sürmüştür.

Siirt'in Fethi ve Sonrası

Müslümanların, Hz. Ömer döneminde bugünkü Anadolu'daki doğal bir sınır olan Toros sıradağlarının ve Van gölünün güneyini sulhen fethettiklerini biliyoruz.⁵²⁴ Siirt'in de muhtemelen bu dönemde bölgedeki birçok belde gibi fethedildiğini söyleyebiliriz. Ancak Siirt, o dönemde tahkim edilmemiş bir kent olduğu için fethiyle ilgili bilgiler kitaplarımıza yansımamıştır. Çünkü kalesi olmayan bu kentin ele geçirilme serüveni de olmayacaktır. Siirt, eğer o dönemde tahkim edilmiş çok önemli konumda bir kent olsaydı, fethinden o dönemden sonraki tarihçilerimizin buna değinmesi gerekirdi. Misal olarak verirse en ücra kentlerin fethinden bahseden en sağlam kaynaklarımızdan Belazuri bu konuya değinmemiştir. Siirt'in ilk İslam fethi dönemiyle ilgili klasik kaynaklarda hemen hemen hiç atıf göremiyoruz. Sadece Vakıdi, isimli tarihçimize atfedilen "*Futuhu's-Şam*" adlı eserinde Siirt'in fethinden bahsedilmektedir.⁵²⁵

⁵²⁴ Belazuri, 178.

⁵²⁵ Bkz. Vâkidî, *Tarihü Futûhi'l- Cezire ve'l-Hâbûr ve Diyarbekr ve'l-İrâk*, Dimeşk, 1996.

Siirt, Müslümanların hâkimiyeti döneminde eskiden beri tahkimi zayıf olduğu için Diyarbakır ve Hasankeyf'e bağlı olarak yönetildi. Burası Diyarbekir bölgesinin sınırını teşkil ediyordu. Nitekim bölgenin coğrafyasına hâkim tarihçimiz İbn Şeddad, Siirt'i Diyarbekir bölgesinin doğudaki son kalesi olarak sayar.⁵²⁶

Siirt, Emeviler döneminde Cezire eyaletine bağlı olarak yönetilmeye devam etti. Cezire'nin bu dönemdeki merkezi Harran idi. Bir dönem Emevilerin Hazarlara karşı yaptıkları savaşta ağır yenilgi almaları Emevilerin Cezire valisi olan komutan Cerrah b. Abdullah'ın öldürülmesi üzerine 729'da Hazarların Diyarbekir ve Siirt bölgesine kadar indikleri belirtilir.⁵²⁷

Cezire bölgesi İslami dönemde Diyarbekir, Diyarrebia, Diyarmudar şeklinde üç bölgeye bölünerek yönetilmiştir. Bazı kaynaklar Siirt'i Diyarrebia'dan sayıyalar da⁵²⁸ Diyarbekir'e bağlı yönetildiği kesindir.⁵²⁹ Çünkü dönemin tarihçisi olup bu bölgelerde gezmiş ve devlet adına görevlerde bulunmuş olan İbn Şeddad, Diyarbekir'i anlatırken buraya bağlı kaleleri anlatır ve bunları sayarken dört büyük şehir olarak Amid, Meyyafarikin, Erzen ve Mardin'i sayar. Ayrıca 60 adet kaleden bahsetmekle birlikte Duneysir ve Siirt olmak üzere iki şehirden de bahseder. Bunların bir kısmının İslami dönemde inşa edildiğini de ekler.⁵³⁰

⁵²⁶ İbn Şeddad, III, 249.

⁵²⁷ Bulduk, 18.

⁵²⁸ Kalkaşendi, IV, 327.

⁵²⁹ Sevim, 105.

⁵³⁰ İbn Şeddad, III, 249.

Anlaşılan şudur ki, İslami dönemden sonra Siirt'in önemi artmaya başlamıştır. Artık yolların üzerinde olan bir şehir konumundadır. Önemli bir merkez olmaya başlamıştır. Nitekim Kalkaşendi, Halep Tebriz arası yol güzergâhlarını anlatırken; sırasıyla Halep, Mardin, Hasankeyf, Siirt, Van, Vestan, Selmas ve Tebriz şeklinde seyreden Tebriz yolunun 13 gün sürdüğünü belirtir.⁵³¹

Mervaniler Dönemi

Abbasilerin son dönemine doğru Cezire bölgesini ele geçirip Mardin ve Musul merkezli yönetmeye başlayan Hamdaniler, Siirt'i ele geçirseler de, araştırmacılar onların döneminde Siirt'in hiçbir rolünün olmamasını iyi bir şekilde tahkim edilmemesiyle açıklarlar.⁵³²

Mervaniler döneminde Mumehhedu'd-Devle Ebu Mansur, merkezden uzaklaştırmak için kardeşi Ebu Nasr'ı Siirt valisi yapmıştır. Olay şu şekilde olmuştur; Ebu Mansur, rüyasında güneşin sanki kucağına indiğini kardeşi Ebu Nasr'ın ise onu almaya çalıştığını görüp bu rüya sebebiyle kardeşini merkezden uzaklaştırmak düşüncesiyle onu Siirt emiri yapmıştır.⁵³³ Bu ayrılışlarından sonra Siirt'e emir olan Ebu Nasr, kardeşini bir daha görmemiştir. O, Siirt'te adeta bir sürgün yaşamış ve abisi tarafından burada sıkıştırılıp tazyik edilmiştir. Ancak abisinin gördüğü rüya adeta gerçekleşektir. Ebu Mansur, yakını Şerve tarafından öldürölüp dev-

⁵³¹ Kalkaşendi, IV, 403.

⁵³² Çevik, 129.

⁵³³ İbn Şeddad, III, 340.

letin merkezi olan Meyyafarıkın ele geçirilince, Siirt emiri olan Ebu Nasr, Erzen emiri ile birleşerek harekete geçer. Bu arada yakalanması için Siirt'e asker gönderilse de o, İbnü'l-Esir'in belirttiği gibi Erzen'den karşı harekâtı başlatır.⁵³⁴ Netice de Mervanilerin merkezi düştüğünde, Siirt emiri Ebu Nasr, Siirt'ten yola çıkarak devleti tekrar toplamıştır. Mervanilerin başına geçip elli iki yıllık iktidarı ile Mervanilerin yükseliş dönemini başlatmıştır.⁵³⁵

Bu dönemde Siirt'te önemli kişiler kadı olmuştur. Bunlardan biri olan ve İslam âleminde meşhur olup kadılıktan ayrıldıktan sonra Bağdat'a oradan Mısır'a gidip 1031 tarihinde orada vefat eden "Zahire" isimli eserin sahibi⁵³⁶ Ali b. Nasr, bunlardan biridir.⁵³⁷ 1076'da merkez Meyyafarıkın'deki kadı Ebu Nasr b. Curcur aniden vefat edince yerine Siirt ehlinden Muhammet b. Ali isminde birisi atanmıştır.⁵³⁸

Selçuklular Dönemi

Selçukluların bölgeye gelmesi sırasında Mervanilerle değişik vesilelerle ilişkileri oldu. Bu dönemde bölge üzerinde birçok hâkimiyet çabaları vardı. Selçukluların tam olarak hâkimiyet kuramadıkları bu dönemde 1074'te Bizanslı komutan Failartos'un⁵³⁹ Siirt, Muş ve Harput'un dağlık bölge-

⁵³⁴ İbnü'l-Esir, IX, 74.

⁵³⁵ İbn Şeddad, III, 340.

⁵³⁶ İbn Hallikan, *Vefeyatu'l-Ayan*, Beyrut, 1978, III, 222.

⁵³⁷ Yakut, I, 548.

⁵³⁸ İbn Şeddad, III, 378.

⁵³⁹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, trz, 68.

sinde Sason ermeni senyörü Tornig ile mücadele ettiğini görüyoruz.⁵⁴⁰

Mervaniler, yaklaşık olarak 40 yıllık bir süreçte Selçuklulara bağlı denebilecek vassal bir devlet konumunda idiler. Mervanilerin veziri Fahu'devle'nin Selçuklular tarafına geçmesi ve komutan olarak bölgedeki kaleleri ele geçirmesi sonucu Siirt Selçukluların eline geçti. Böylece Siirt, Mardin ve Erzen'le beraber 1083 tarihinde eski Mervani veziri Fahrudevle ibn Cuhayr ve Türk Komutanlar tarafından Selçuklular namına ele geçirilmiş oldu.⁵⁴¹ İbn Cuhayr'ın kışı burada geçirmesinden ve Siirt'i karargâh olarak kullanmasından anlaşılıyor ki Mervanilerin son dönemlerine doğru burası tahkim edilmişti.⁵⁴²

Melikşah'ın ölümü üzerine bölge, Suriye Selçuklu emiri olan Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un elinde kaldı. Tutuş, bölgeyi oğlu Dukak'a ve ona atabek olarak atadığı Tuğtekin'e bıraktı. Ancak Tutuş'un 1095'de kardeşinin oğlu Berkyaruk'la yaptığı Rey Savaşı'nı kaybedip öldürülmesi üzerine, Suriye bölgesine hâkim olmaya başlayan kardeşi Rıdvan'a karşı hareket eden Dukak, Haleb'e oradan Suriye'ye gidince bölge boş kaldı ve bölgede "Türkmen Beylikleri Dönemi" diyebileceğimiz bir dönem başladı.⁵⁴³ Atabek Tuğtekin, Şemsuddevle Emir İltaş'ı Meyyafarikin'de görevlendirmişti. Emir İltaş, etraftaki bölge emirlerini etkisi altına aldı. Böylece Mardin ve Hasankeyf'te Sökmen b. Artuk, Si-

⁵⁴⁰ Urfalı Mateos, 148.

⁵⁴¹ Sevim, 109.

⁵⁴² Çevik, 129.

⁵⁴³ Tufantoz, 123.

irt'te Kızılaslan, Bitlis ve Erzen'de Husamuddevle Tümtekin, Amid'de Yinal Oğullarından Emir İbrahim, Hani'de Emir Şahruh, Harput'ta Çubuk Oğullarının hâkimiyet dönemi başlamış oldu.⁵⁴⁴

Melikşah'ın oğulları arasındaki savaşlarda bölgedeki Türkmen liderleri Berkayaruk'a karşı Muhammet Tapar'ı desteklediler. Tapar'ın malubiyeti sonucu geri çekildiler. Siirt emiri Kızılaslan da bunların içindeydi.⁵⁴⁵ İşte bu dönemden sonra 1095-1144 tarihleri arasında bölgede oluşan idari boşluk sırasında Emir Kızılaslan Siirt'e hâkim oldu.⁵⁴⁶ Bu toplam olarak 50 yıllık bir dönemi kapsamaktadır.

Kızılaslan'ın 1107 tarihinde Anadolu Selçuklularının başkanlığında Anadolu birliği oluşturmak amacıyla bölgeyi ele geçirmek üzere Meyyafarikin'a gelen⁵⁴⁷ I. Kılıçaslan'a bölgedeki diğer emirlerle birlikte bağlılıklarını bildirerek tabi olduğunu görüyoruz.⁵⁴⁸ Bölge bu 50 yıllık süreçte genelde Kızılaslan'ın elinde olsa da, zaman zaman onun elinden çıktığı oldu. Ancak bunlar kısa süreli idi. Nitekim Hısn-ı Keyfa sahibi Sökmen oğlu Ruknettin Davut, 1131'de Siirt'i ele geçirdi.⁵⁴⁹ Siirt Ulu Camii'nin 1129'da Selçuklular tarafından tamir edildiğini de burada kaydetmemiz gerekir.⁵⁵⁰

⁵⁴⁴ İbn Şeddad, III, 415.

⁵⁴⁵ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, Beyrut, 1992, IX, 134.

⁵⁴⁶ Sevim, 133.

⁵⁴⁷ İbnu'l-Erzak, *Mervani Kürtleri Tarihi*, 232.

⁵⁴⁸ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2004, 106.

⁵⁴⁹ İbnu'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*(Artuklular Kısım), 47.

⁵⁵⁰ Nesimi Yazıcı, *İlk Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 2004, 343.

İbnu'l-Ezrak'ın verdiği bilgiye göre, Musul hâkimi Nurettin Zengi, 1143 tarihinde Hizan, Cebelicur, Bilkarneyne beraber⁵⁵¹ Ergani ve Siirt'i ele geçirdi,⁵⁵² Diyarbakır ve Hani'yi kuşattı.⁵⁵³ Nurettin Zengi, 1146'de ölünce Artuklulardan Fahrettin Karaaslan, Siirt'e sahip oldu.⁵⁵⁴ Böylece Siirt, babası Ruknettin Davut'un kısa süreli egemenliğinden sonra Fahrettin ile tekrar Artukluların eline geçmiş oldu. Fahrettin, Siirt bölgesinde imar faaliyetlerinde bulundu, Siirt alt bölgesinde Banaris'te ve bu şehirle Erzen arasında Ecum Şebuh'ta köprüler yaptırdı.⁵⁵⁵ Bu dönemde 1148'de Hısn-ı Keyfa Artuklularının elindeki Siirt'i almak için Mardin Artuklular emiri Said Timurtaş, Siirt'i günlerce kuşattı ve ele geçirdi. Bir müddet sonra yine Hısn-ı Keyfa Artuklularının lideri Fahrettin Karaaslan'a geri verdi.⁵⁵⁶

Bu dönemde artık önemli bir yer olan Siirt, bilginlerce de tercih ediyordu. Nitekim 1145'de Şeyh Nuru'l-Huda Süleyman b. Ömer el-Alevi Siirt'ten Meyyafarıkın'a geldi. Ancak buranın hakimi Timurtaş Husamettin ile anlaşamayınca Suriye'ye gitti, Suriye'de İsmaililer ile anlaşamayınca tekrar Siirt'e döndü. Kimya konusunda çalışmalar yapıyordu. 1151'de İsmaililer tarafından öldürüldü. Siirt'te Mescidu'l-Hızır'a defnedildi.⁵⁵⁷ Yine Ahlatşahların veziri Bahattin bu-

⁵⁵¹ İbnu'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*(Artuklular Kısımı), 73.

⁵⁵² İbnu'l-Esir, XI, 94.

⁵⁵³ Bulduk, 39.

⁵⁵⁴ İbnu'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*(Artuklular Kısımı), 82.

⁵⁵⁵ İbnu'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*(Artuklular Kısımı), 110.

⁵⁵⁶ İbnu'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*(Artuklular Kısımı), 83.

⁵⁵⁷ İbnu'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*(Artuklular Kısımı), 78.

raya sığındı.⁵⁵⁸ Ayrıca dönemin âlimlerinden Şeyh Halef, 1166 yılında burada öldü.⁵⁵⁹

Moğollar Dönemi

İslam Dünyasını baştan sona Türkistan'dan itibaren kana bulayan Moğollar, bölgeye yaklaşıyorlardı. Yıkılmış oldukları Müslüman Türk Harzemşahlar Devletinin son sultanı Celalettin ise önlerinden kaçıp önce Azerbaycan'a sonra bölgeye ulaşmıştı. Celalettin'ten sonra bölgeye Moğollar ulaştı. 15 bin kişilik bir kuvvetle 1231'de Siirt'i muhasara ettiler. Moğollar geldikleri bölgelerde halkı öyle korkutmuşlardı ki halk hiç onlara mukavemet edemiyordu.⁵⁶⁰ Siirt'i 5 gün muhasaradan sonra halkın eman istemesi üzerine Moğollar, kimsenin canına dokunulmayacağı konusunda eman verdiler. Ancak şehri ele geçirdikten sonra, sözlerinde durmayarak halkı çok azı dışında katlettiler.⁵⁶¹ Şehri tahrip edip 20 bin kişi öldürdüler, kadınları toplayıp Azerbaycan taraflarına götürdüler.⁵⁶² Bu durumdan ancak saklananlar kurtuldu. Diğerleri öldürüldü. ⁵⁶³

Moğollar döneminde burası Moğollar açısından bir merkez olarak kullanıldı ve İlhanlılara bağlı olarak yönetildi.⁵⁶⁴ 1290 tarihinde Siirt'te Hristiyanların taşkınlığını hima-

⁵⁵⁸ İbnü'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*(Artuklular Kısım),115.

⁵⁵⁹ İbnü'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*(Artuklular Kısım),150.

⁵⁶⁰ Turan age, 375.

⁵⁶¹ Zehebi, *Siyeri Alamu'n-Nübelâ*, Beyrut, 1996, XXIII, 162.

⁵⁶² İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-Zeheb*, byy. Trz, VII, 222.

⁵⁶³ İbnü'l-Esir, XII, 499.

⁵⁶⁴ Abu'l-Farac, II, 635.

ye eden Moğol komutan öldürülünce buna karşın şehrin ileri gelenleri öldürüldü. Halk da on binlerce altın ödemek üzere cezaya çarptırıldılar. Bu dönemde bölgede Türkmenler ve Kürt aşiretleri birleşip Sason Ermenilerinin Müslüman halka karşı yaptıkları zulme karşı birlikte mücadele ettiler.⁵⁶⁵

Siirt'in bu dönemde de geliştiğini görüyoruz. Mervaniler ile başlayan şehrin tahkim edilmesi Artukluların imarı ile devam etmiş, Moğol işgali ile bir müddet duraklasa da gelişme devam etmiştir. Dönemin tarihçileri, Siirt'in geniş bir şehir olduğunu, bakır işlemeleriyle ün saldığını⁵⁶⁶, burada üretilen içme kaplarının en uzak beldelere gönderildiğini, Siirt'te yapılan ipeklerle⁵⁶⁷ methedilen kumaşlar üretildiği, emsalsiz taşlar'dan ev eşyası yapıldığından bahsederler.⁵⁶⁸

Ayrıca meyve ağaçları ve bağlarının ününü anlatıp, buranın incir ve nar ağaçlarıyla ünlü olduğunu söylerler.⁵⁶⁹ Bu gelişkinlikten dolayı o dönemde bölgenin en büyük şehri olması gereken Amid Şehri, 30 bin dinar vergi öderken Siirt, 46.500 dinar vergi ödemektedir.⁵⁷⁰

1336'da İlhanlıların çökmesi ile bölgede ve Siirt'te Artuklu ve Eyyubi mücadelesi hızlandı. Bu mücadelenin gidişatından bıkan Siirtliler, Türkmen Dilmaçoğullarını Siirt'e hâkim olması için davet ettiler. Bunun üzerine 1338'de Dilmaç oğullarından Celalettin kardeşini Siirt'e vali olarak

⁵⁶⁵ Turan, age, 253.

⁵⁶⁶ Hamdullah Mustavfi'den naklen, Çevik, 130.

⁵⁶⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara, 1988, 250.

⁵⁶⁸ Hamdullah Mustavfi'den naklen, Turan, age, 229.

⁵⁶⁹ Kalkaşendi, IV, 327.

⁵⁷⁰ Turan, age, 229.

gönderdi. O da buradaki Kürt aşiret liderlerinden Cemalettin ile anlaştı ve Siirt'i kendisine bağladı.⁵⁷¹ Aynı yıl Celalettin, Eyyubilerden Melik Adil'in kardeşi Eşref ile hemşiresini evlendirdi ve böylece bir müddet sonra Siirt Eyyubilerin eline geçti.⁵⁷²

Yine bu dönemlerde Siirt'te bulunan Ben-i Mukaddem adlı bir Arap aşiretinin şehre hâkim olduğunu ve bölgeye uzanan Hısn-ı Keyfa Eyyubilerinin yayılmacılığına karşın Artuklu Türkmenleri ve Dilmaçoğullarıyla işbirliği içinde olduklarını görüyoruz.⁵⁷³

Akkoyunlular Dönemi

Ebu Bekir Tihrani'nin verdiği bilgilere göre; Moğolların çekilmesi ve bölgede büyük bir devletin henüz ortaya çıkmadığı dönemde yerel devletlerin elinde el değiştiren Siirt'e, Bayındır Türkmenlerinin Diyarbakır merkezli kurdukları ve devrin önemli devletlerinden olan Akkoyunlular'ın hâkim olma çabaları vardır.⁵⁷⁴ Akkoyunlu hâkimiyeti öncesi bölgedeki Kürt emirlerinin Karakoyunlu Türkmenlerinin hâkimiyetini benimsedikleri görülür.⁵⁷⁵ Akkoyunlu Uzun Hasan'ın bölgeye gelmesiyle Siirt bölgesi halkı ve bölgedeki Kürt emirleri şehir ve çevresindeki kalelerin anahtarlarını getirip

⁵⁷¹ Merçil, 267.

⁵⁷² Turan, *age*, 212.

⁵⁷³ Çevik, 131.

⁵⁷⁴ Ebu Bekir Tihrani, *Kitabu Diyarbekriyye*, Çev; Mürsel Öztürk, Ankara, 2001, 151.

⁵⁷⁵ Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt*, Çev; Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1992, 39.

yer öperek itaat arz etmişlerdir.⁵⁷⁶ Bir ara Siirt'in elinden çıkması üzerine Akkoyunlu Uzun Hasan, Siirt'i kuşatmıştır.⁵⁷⁷ Ancak Uzun Hasan, kuşatmasının sürdüğü sırada Osmanlıların kudretli sultanı Fatih'in ordusuyla doğuya yöneldiğini duyunca,⁵⁷⁸ Siirt kuşatmasını kaldırıp, Erzincan yöresine doğru Fatih'i karşılamak üzere yola çıkmıştır.⁵⁷⁹

Uzun Hasan'ın bölgeden ayrılması üzerine Siirt, Hısn-ı Keyfa sahibi Melik Halef'e teslim edilince, Uzun Hasan buna karşın Erzincan'dan haber gönderip: *"Siirt, bizim hakkımız, orayı biz aldık, teslim edin."* şeklindeki emrine karşın, teslim edilmeyince oğlu Halilullah'ı gönderip, Hısn-ı Keyfa'yı kuşatmış ancak bir sonuç elde edememiştir.⁵⁸⁰

Bu dönemde bölgeye gelen Avrupalı bir elçi Barbarossa: Xv. asır Siirt'in garip bir kalesinin olduğunu, büyük kuleleri, yıkılmaya yüz tutan surları, camisi, çeşmesi ve güzel evleri olduğunu, iki taş köprüden geçilerek Bitlis ve Erzen'e gidildiğini, buradaki yetişen keçilerle tiftik yünün-den kumaşlar yapıldığını, pamuk üretildiğini anlatır.⁵⁸¹

Safeviler Dönemi

Akkoyunluların Osmanlılara mağlup olup Diyarbakır bölgesinden çekilmesinden sonra torunu Şah İsmail'in, bölge üzerinde hâkim olma çabaları vardır. İdris-i

⁵⁷⁶ Tihrani, 234.

⁵⁷⁷ Hinz, 119.

⁵⁷⁸ Tihrani, 232.

⁵⁷⁹ Tihrani, 234.

⁵⁸⁰ Tihrani, 237.

⁵⁸¹ Turan, naklen travels, 229.

Bitlisi'nin verdiği bilgilere göre; bu dönemde Hısn-ı Keyfa sahibi Melik Halil kendine miras kalan Siirt'i zapt etmiştir.⁵⁸² Şah İsmail Siirt'i Eyyubi sülalesinden elinden alıp, Hısn-ı Keyfa hâkimi ve kayını Malik'i yakalatıp Tebriz'de hapseder. Siirt bölgesinin kimde kalacağını cevabını Çaldıran Savaşı tayin edecektir. Yavuz, bölge ile birlikte Siirt'i de Osmanlı topraklarına katarken bölge halkı Osmanlılar ile birlikte olmayı tercih etmiştir.⁵⁸³

ERZURUM⁵⁸⁴

Burada Erzurum'un isminin tarihsel süreci konusunda bir takım bilgiler verdikten sonra, İslam öncesi Erzurum'un tarihi üzerinde bazı bilgiler aktarıp, Erzurum'un Müslümanlar tarafından fethedilmesinden Saltukluların hakimiyetlerine kadar ki dönemde meydana gelen siyasi olaylara değinmek ve bu dönemdeki Erzurum'un yönetilişi, zaman zaman Bizans'ın eline geçişi ve tekrar Müslümanlarca zaptı gibi konuları klasik İslam Tarihi kaynaklarından alıntılar yaparak değerlendirmeler yapmak istiyoruz.

Erzurum'un İsmi

Tarihte Erzurum şehrinin birkaç isminin kullanıldığını görüyoruz. Erzurum'un ilk isimlerinden biri Karın'dır. Dede

⁵⁸² İdris-i Bitlisi, 239.

⁵⁸³ Evliya Çelebi, III, 139.

⁵⁸⁴ Bu çalışma daha önce sempozyum bildirisi olarak yayınlanmıştı. Bkz. Mehmet Azimli, "Klâsik İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihten Saltuklulara Erzurum", *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, 26-28 Haziran 2006.

korkut hikayelerinde de bu kullanımın Karun şeklinde olduğundan bahsedilmektedir.⁵⁸⁵ Bir kısım Gürcü ve Ermeni ve tarihleri de bu isim ile Müslümanlar döneminde kullanılan Kalikale ismini birleştirerek, Karn-u Kalak şeklinde kullanmışlardır.⁵⁸⁶

Romalılar da bir dönem şehre Karno-i Kalak demişlerdir. Bazı araştırmalarda Kalikale'nin adı konusunda "*Romalıların Hisarı*"⁵⁸⁷ veya "*Romalıların en yüksek yeri*"⁵⁸⁸ anlamına gelen "*Arx Romanum*" şeklinde kullanımlar olduğu şeklinde bilgiler de aktarılmaktadır. Ancak genel olarak Bizans döneminde, M. 415-422 tarihleri arasında şehri inşa ve imar eden, Bizans Kayseri II. Teodosios'a nispetle "*Theodosiopolis*" denmiştir.⁵⁸⁹

İslam öncesi Bizans ve Sasaniler arasında sık sık el değiştiren Erzurum'un adı Müslümanların hakimiyetiyle "*Kalikala*" olarak değiştirilmiştir. Klasik İslam tarihleri Kalikale isminin menşei konusunda şu bilgiyi aktarırlar: İslam öncesi bölgeye İranlılar hakimdi ve onların ayrılışından sonra bölgeye bölgesel liderler anlamında kullanılan Tavaif-i Müluk hakim oldu. İşte bu dönemde Erzurum'un hakimi olan şahıs, buraya bir kale yaptırdı.⁵⁹⁰ "*Kali*" ismindeki hanımına hediye olarak adını "*Kali'nin Hediyesi*" anlamına gelen "*Kalikale*" adını verip kadının resmini de kale

⁵⁸⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960, 12.

⁵⁸⁶ Gürcüler Tarihi, Çev; Hırant Anderesyan, Ankara, 2003, 147.

⁵⁸⁷ Halil İnalcık, "Erzurum", *İA*, IV, 342.

⁵⁸⁸ Konyalı, 25.

⁵⁸⁹ Cevdet Küçük, "Erzurum", *DİA*, XI, 321.

⁵⁹⁰ Belazuri, 200.

kapılardan birinin üzerine kazıttı. Araplar burayı fethedince “*Kalikale*” ismini “*Kalinin Kalesi*” anlamında yorumlayıp kullanmışlardır.⁵⁹¹ Bazı kaynaklarımız bu bilgiyi biraz farklı şekilde verirler. Buna göre İslam öncesi buraya hakim olan Patrik Ermanokos’un, Kali ismindeki kızı adına burayı inşa ettiği ve “*Kali’nin İhsanı*” anlamında Kalikale ismini koyduğu, bu kızın bir resminin de şehrin kapılarından birine konulduğu⁵⁹² ve Arapların bu ismi “*Kali’nin Kalesi*” anlamında kullandıkları veya burayı Kali isimli birinin yaptığı şeklinde bilgiler aktarılır.⁵⁹³ Ancak Kalikale isminin Karnukarak isminden türemiş olduğunu söyleyenler de vardır.⁵⁹⁴

İslamî dönemde kullanılan bu isimlendirmeden dolayı o dönemlerde bu bölgeden çıkan bilginler için Kalî nisbesi kullanılmıştır.⁵⁹⁵ Nitekim Yakut el-Hamevî’nin bahsettiği bunların en meşhurlarından biri olan ve Kalikale’li olup 1064 Endülüs’te vefat eden Ebu’l Kasım Ali el-Kalî’dir.⁵⁹⁶ Bazı araştırmacılar, Rum ve Ermeni kaynakların İslam’dan önce bu şehir hakkında Kalikale ismini kullanmadıklarından hareketle, halının İslam döneminde Müslümanlarca burada icat ve imal edilmiş olabileceği sonucunu çıkarmışlardır.⁵⁹⁷

Erzurum isminin ise, Anadolu’ya Türklerin göçü sırasında Selçuklular tarafından Bitlis dolaylarındaki Erzen şehri

⁵⁹¹ Yakut, IV, 300.

⁵⁹² İbnü’l-Esir, III, 84.

⁵⁹³ Kazvini, *Asaru’l-Bilat ve Ahbaru’l-İbad*, Beyrut, 1998, 551.

⁵⁹⁴ İnalçık, 341.

⁵⁹⁵ İbnü’l-İmad, V, 206.

⁵⁹⁶ Yakut, IV, 340.

⁵⁹⁷ İnalçık, IV, 347.

ele geçirilince, buradaki halk Kalikale'ye g  m    ve bunun  zerine Türkler, Erzenlilerin sığındığı bu  hrin adını Erzen-i Rum şeklinde kullanmaya ba lamı lar, bu isim de sonuçta bu günkü kullandığımız Erzurum şekline d n   m   t r.⁵⁹⁸

Sonuçta Urfalı Mateus'un da dediğı gibi Erzurum'un tarihte kullanılan değı ik isimleri şunlar oldu: Bunlar sırasıyla Karin, Theodosiopolis, Kalikala ve Erzen-i R m'dur.⁵⁹⁹ Bu noktada  unu da hatırlatmakta fayda vardır. Bazı İslam Tarihi kaynaklarında Erzurum'un ismi ile Anadolu kastedilmektedir. Bu da bir karıştırmaya sebep olabilir. Nitekim bir örnek verirsek, Kalka endi, Memun'un Erzurum'da  ld   n   belirtir.⁶⁰⁰ Ancak buradaki Erzurum ile kastedilen, Rumların yaşadığı beldeler anlamında kullanılan Anadolu'dur. Yoksa Erzurum  hri değıldir. Zira Memun, Adana Pozantı'da  lm   t r.⁶⁰¹ Kabri de Tarsus Ulu Camii haziresindedir.⁶⁰² Bu, Mısır'dan olayı değerlendiren bir tarih inin Anadolu'ya bakışını gösterir. Ona göre Anadolu tamamen Rum diyarıdır yani Erzurum'dur.

İslam  ncesi Erzurum

Erzurum, eskiden beri doğudan İran'dan gelen ticari kervanların uğradığı ve buradan malların Erzurum yoluyla Trabzon'a götürülüp gemilere y klendiğı bir önemli kav ak

⁵⁹⁸ Demir, 199.

⁵⁹⁹ Urfalı Mateos, 117.

⁶⁰⁰ Kalka endi, III, 270.

⁶⁰¹ İbnu'l-Esir, VI, 428.

⁶⁰² Bilgi için bkz. Mehmet Maksuto lu, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 2003, 34.

noktasıydı.⁶⁰³ Batıya giden malların karayolundan Karadeniz üzerinden deniz yoluyla Doğu Avrupa'ya ulaştırıldığı Kafkasya-İran üzerinden devam eden ipek yolunun yegane koluydu. Ticari öneminin yanı sıra aynı zamanda doğudan gelen istilalara karşı adeta Anadolu'nun kaderini belirleyen bir serhat şehri oldu.⁶⁰⁴

Tarihinde müstakil, yarı müstakil bir çok devletin elinde kalmış, sayısız istilalar görmüş olan Erzurum'a bir dönem Doğu Avrupa'ya hâkim olan Hunlar da gelmişti.⁶⁰⁵ İslam öncesi Hurriler, Urartular, Medler, Persler ve Bizanslıların hâkimiyetinde kalmıştı.⁶⁰⁶ Bizanslıların elindeki Erzurum, M. 502'de Sasanilerden Kubat tarafından ele geçirilmiş ve tahkim edilmişti.⁶⁰⁷ M. 504'te Bizanslılar tekrar ele geçirmişse de, M. 554'de tekrar Sasanilerin eline geçti.⁶⁰⁸ Sasaniler bölge halkına merhametli davrandılar.⁶⁰⁹ Müslümanların bölgeyi ele geçirmesinden önce iki devlet arasında kalan şehre bir müddet Ermeni kökenli Kus isimli birisi hakim oldu. Ondan sonra da yukarıda bahsettiğimiz Kali isimli bir kadın tarafından yönetildi.⁶¹⁰ Müslümanların tarih sahnesine çıktığı dönemlere kadar Bizans-Sasani mücadelesine sahne

⁶⁰³ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev; Erol Üye Pazarcı, İstanbul, 2000, 119.

⁶⁰⁴ İnalcık, IV, 347.

⁶⁰⁵ Sevim, 33.

⁶⁰⁶ Muammer Çelik, *Erzurum Kitabı*, İstanbul, 1997, 26.

⁶⁰⁷ Honigmann, 8.

⁶⁰⁸ Ostrogorsky, 65.

⁶⁰⁹ Abu'l-Farac, I, 149.

⁶¹⁰ Yakut, IV, 300.

olan Erzurum bundan sonraki dönemde İslam-Bizans mücadelesine zemin olacaktır.⁶¹¹

Klasik İslam coğrafya kitapları, Kalikale'yi değişik tasnifler ile genelde Armeniyya adı altında Hilat (Ahlat),⁶¹² Samsat,⁶¹³ Erciş ile birlikte aynı bölge olarak sayarlar.⁶¹⁴ Erzurum'u tanıtırken de Fırat nehrinin buradan geçtiğinden ve Erzurum'da içinde içenlere şifalı suların zehir gideren toprağın⁶¹⁵ bulunduğu bir kilisenin olduğu şeklinde bazı efsanevi türde haberlerden bahsederler.⁶¹⁶

Hulefa-i Raşidin Dönemi

Erzurum'un Hz. Ömer Döneminde İyaz b. Ğanm tarafından yoklama niteliği taşıyan bir fethinden bahsediliyorsa da⁶¹⁷ bu bilginin menşei genelde Vakıdî'nin Futuh's-Şam adlı eserine dayanmaktadır. Ancak bu eser Vakıdî'ye nispet edilse de, Vakıdî'den asırlarca sonra yazıldığı veya muhtemelen Vakıdî'nin aynı adı taşıyan eserine ilaveten ona nispet edildiği anlaşılmaktadır. Konumuzla ilgili olması açısından örnek verirse; Vakıdî, Erzurum adını kullanarak fetihten bahseder, ancak o dönemde buranın adı Erzurum değildir, Kalikale'dir. Erzurum ismini alması için Vakıdî'den sonra en az üç asır geçmesi gerekmektedir. Anlaşılan bu dönemlerde-

⁶¹¹ Sevim, 35.

⁶¹² Yakubi, 208.

⁶¹³ İbn Faki, 583.

⁶¹⁴ Belazuri, 197.

⁶¹⁵ İbn Faki, 583.

⁶¹⁶ Kazvini, 421.

⁶¹⁷ Misal için bkz. Şemsaddin Sami, "Erzurum", *Kamusu'l-Alam*, İstanbul, 1894, II, 54.

ki bir müstensih muhtemelen kendi döneminde elde ettiği bu bilgileri esere ilave etmiştir. Meselenin bu boyutuna dikkat etmek gerekmektedir.⁶¹⁸

Ayrıca İslam fetihlerinin o dönemde Toros dağları hattının güneyini takip ettiğini ve genel olarak Torosların kuzeyine geçmediğini belirterek gerçek fethin, Hz. Osman Döneminde 25/645 tarihinde Anadolu yöresinde cihada çok düşkün olduğu için Habibu'r-Rum denilen⁶¹⁹ Habib b. Mesleme⁶²⁰ ile tamamlandığını söyleyebiliriz. İslam tarihçilerinin verdiği kayıtlara göre Hz. Osman, Habib b. Mesleme'yi bizzat atayarak veya Şam valisi Muaviye vasıtasıyla bu bölgelere fethi göndermişti. Habib, Kalikale'yi altı veya sekiz bin kişilik ordusuyla kuşatınca halk teslim olmayı ve cizye vermeyi veya şehri terk etmeyi kabul etti. Bu arada içlerinden bazı kimselerin sürgün edilmesini de rica etti. Bunlar muhtemelen Bizans askerleri idi. Habib de onları Rum illerine sürdü ve burada aylarca kalıp etraftaki bazı bölgeleri de ele geçirdi.⁶²¹ Bundan sonraki dönemde Kalikale Müslüman fatihler için adeta bir atlama taşı oldu. Müslümanların merkezi bir karargâhı oldu.⁶²² Habib buradan gönderdiği ordularla fetihlerine devam etti.⁶²³

⁶¹⁸ Bkz. Vâkidî, 230 vd.

⁶¹⁹ Ezdî, *Fütuhu's-Şam*, Kahire, 1970, 42.

⁶²⁰ Habib, II. Emevi halifesi olan Yezit b. Muaviye'nin kızıyla evliydi. Erzurum seferi sırasında da yanındaydı. Bkz. Belazuri, 202.

⁶²¹ İbnü'l-Esir, III, 84.

⁶²² Bu sefer sırasında gelip Erzurum'da şehit düşen ve burada türbesi olduğu söylenen Abdurrahman Gazi'nin sahabe olup-olmadığı konusunda bkz. Konyalı, 361, vd.

⁶²³ Belazuri, 202.

Bu arada 31/651 tarihinde Kafkas halklarından bir ordu ile Patrik Ermanokusun Erzurum üzerine geldiği haberi ulaşınca, Habib halifeden yardım istedi. Muaviye, bu yardım çağrısına Hz. Osman'ın emriyle iki bin kişi gönderdi. Habib gelen bu kişileri, buraya ikta yolu yerleştirip bölgenin muhafızı yaptı. Bu arada Hz. Osman, Kufe valisi Said b. As'a da Erzurum'a yardım göndermesi konusunda mektup yazmıştı. Bunun üzerine Selmanu'l-Hayl komutasında Kufelilerden oluşan altı bin kişilik bir grup yola çıktı. Ancak bu yardım gelmeden önce düşman ordusu Erzurum'a ulaşmıştı. Bunun üzerine düşman üzerine saldıran Habib, düşmanı Fırat kıyısında bozguna uğrattı. Kufe'den gelen yardım ordusu Erzurum'a ulaştığında Habib ve ordusu zafer kazanmışlardı. Bunun üzerine gelen ordu ganimetten pay istedi. Habib ve çevresindekiler de onların savaşmadıkları gerekçesiyle onlara ganimetten pay vermeyince, aralarında bir tartışma çıktı. Bu tartışma o kadar büyüdü ki, hatta Habib'in emrindeki askerler, yardıma gelen ordu komutanı Selman'ı ölümle tehdit ettiler. Kufeliler de eğer komutanları olan Selman'ı öldürürlerse, kendilerinin de Habib'i öldüreceklerini söylediler. Mesele, Hz. Osman'a yazıldı. O da ganimetin Habib ve ordusuna ait olduğunu belirtip, Selman ve ordusuna da Arran taraflarına sefere gitmelerini emretti.⁶²⁴

⁶²⁴Belazuri, bu haberleri Kalikaleli şeyhlerden öğrendiğini ve buranın kadısı el-Attaf b. Süfyan ebu'l-Asbağ'dan aldığını belirtir. Bkz. Belazuri, 201.

Emeviler Dönemi

Erzurum, Müslümanların elinde yaklaşık otuz yıllık bir dönem kaldıktan sonra İslam dünyasında ikinci iç savaş diyebileceğimiz Abdullah b. Zübeyr ile Emevilerin çatışmaları sırasında Anadolu'daki bazı kentler gibi Müslümanların elinden çıktı. Bizans Kayseri II. Justinianus, 686'da Kalikale'yi ele geçirdi. Bu dönemde halifelere muhalif düşen bazı kişiler bile, Bizans'ın elindeki Kalikale'ye sığınıyorlardı. Nitekim onlardan biri olan Abdülmelik döneminin ünlü şairi Cehh, Abdülmelik ile arasındaki bir meseleden dolayı buraya sığınmış ve bu dönemde 689'da Trabzon ile Kalikale arasında gidip gelmiştir.⁶²⁵

İç karışıklıklar sırasında bu şekilde Müslümanların elinden çıkan Kalikale, Abdülmelik döneminde tekrar ele geçirildi. Abdülmelik, Abdullah b. Zübeyr ile meselesini halledip tekrar İslam Dünyasına hakim olduktan sonra, 700 tarihinde oğlu Ubeydullah b. Abdülmelik'i Kalikale üzerine göndermiş⁶²⁶ ve burayı Bizans'ın elinden almıştır.⁶²⁷

Daha sonraki dönemde Kafkas cephesinde savaşan Cerrah b. Abdullah'ın orduları bölgede savaşırken müthiş bir yenilgiye uğradılar. Komutan Cerrah öldürüldü. Emevi orduları 731'de Erdebil, Diyarbakır, Musul'a kadar geri çekilmek zorunda kaldı. Olayları duyan halife Hişam çok endişelendi ve tekrar kardeşi Mesleme'yi bölgeye gönderdi.⁶²⁸

⁶²⁵ İbnü'l-Esir, IV, 321.

⁶²⁶ Taberi, III, 620.

⁶²⁷ İbnü'l-Esir, IV, 457.

⁶²⁸ Taberî, IV, 139.

Kalikale, Emeviler devletinin yıkılış sürecine girdiği sırada tekrar Bizans'ın eline geçinceye kadar ki dönemde Müslümanların elindeydi. Bizans, 750 yılında bu karışıklık döneminden yararlanıp önce Malatya'yı ele geçirdi. Sonra Bizans Kayseri Konstantin'in gönderdiği Kevsan el-Ermeni komutasındaki ordu Kalikale'yi kuşattı.⁶²⁹ Şehirdeki halkın sayısı azdı ve valisi Ebu Kerime isminde birisiydi. Şehir kuşatmaya dirense de şehirdeki iki ermeni kardeş, surdaki gizli bir delikten Bizanslıları şehre gizlice soktular. Şehri ele geçiren Ermeni ve Bizans kuvvetleri şehirde katliam yaptılar, erkekleri öldürüp kadınları esir ettiler. Ele geçirdikleri esirleri de aralarında paylaştılar.⁶³⁰ Şehir harap edildi.⁶³¹ Halk esir edilip, Trakya'ya bölgesindeki Bulgar hududuna yerleştirildi.⁶³²

Abbassiler Dönemi

Abbassilerin iktidara gelmesiyle birlikte Cezire bölgesinden sorumlu olan halifenin kardeşi ve veliaht Ebu Cafer Mansur, valiliği döneminde bölgeyle ilgisinden dolayı buraya önem verdi. İlk ele geçirme girişimi 755 tarihinde Mansur'un kardeşi Abbas ile denense de soğuktan dolayı Erzurum Bizans'ın elinden alınamadı.⁶³³ Ancak bir yıl sonra 756 yılında Ebu Cafer Mansur'un iktidarı döneminde bölge tekrar ele geçirildi. Mansur bununla da kalmadı Kalikale'li ve o

⁶²⁹ İbnü'l-Esir, V, 447.

⁶³⁰ Belazuri, 202.

⁶³¹ Abu'l-Farac, I, 199.

⁶³² Ostrogorsky, 155.

⁶³³ Süryanî Tell Mehre'den naklen, İnalçak, IV, 347.

zaman sağ olan esirleri kurtarmak için Bizans'a fidye ödedi ve kurtardı. Kurtulan kimseleri Kalikale'ye gönderip yerleştirdi ve burayı yeniden bina edip tamir ettirdi.⁶³⁴ Ayrıca Erzurum'u güçlü bir sınır şehri yapmak için Cezire bölgesinden buraya asker yerleştirdi ve bölgeyi bu şekilde koruma altına almış oldu.⁶³⁵

Kalikale bölgesi bundan sonraki dönemde Abbasilerin elinde kaldı. Ancak zaman zaman yöredeki Hıristiyan ahalinin bölgeyi Müslümanlardan kurtarıp Rumlara vermeye yönelik çabaları devam etti.⁶³⁶ 772'de bölgedeki Ermenilerin vali Hasan b. Kahtabe'ye karşı isyan ettiklerini, Erzurum'u kuşattıklarını, Mansur'un bunlara karşı Amir b. İsmail'i gönderip Erciş dolaylarında bunları mağlup ettiğini görüyoruz.⁶³⁷ Mehdi döneminde bölgeye belki de Hunlardan sonra ilk Türklerin iskan edildiğini,⁶³⁸ ayrıca 778'de bölgeye Yezit b. Useyd es-Sulemî'nin görevlendirildiğini,⁶³⁹ Yezit'in bölgede gazalar tertip edip, üç kale fethettiğini, esirler aldığını görüyoruz.⁶⁴⁰

Mutasım döneminde devleti temelden sarsan Babek isyanı sırasında⁶⁴¹ Anadolu'ya yürüyen Bizans İmparatoru Theophilos, 837'de Malatya bölgesini ele geçirip büyük kat-

⁶³⁴ İbnü'l-Esir, V, 488.

⁶³⁵ Belazuri, 202.

⁶³⁶ Belazuri, 189.

⁶³⁷ Yakubi, II, 310.

⁶³⁸ Küçük, XI, 322.

⁶³⁹ İbnü'l-Esir, VI, 58.

⁶⁴⁰ Taberi, IV, 564.

⁶⁴¹ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Azimli, *Babek İsyanı*, Ankara, 2004.

liamlar yaptıktan⁶⁴² sonra buraya yönelmiş şehri düşürmeye çalışmıştı. Kalikale surları mancınıklarla atılan taşlara rağmen Mansur döneminde sağlamlaştırıldığı için direnmişti. Ancak neredeyse yıkılıyordu. Büyük tahribat oldu. Babek meselesini halleden Mutasım Anadolu'ya yöneldi ve Kalikale surlarını beş yüz bin dirhem harcayarak yeniden sağlamlaştırdı.⁶⁴³

Kalikale'de 840'da deprem oldu. Bu depremin tesiriyle kalenin on sekiz kulesi yıkıldı. Şehirde iki yüz kişi öldü.⁶⁴⁴ Bu dönemlerde zaman zaman Bizans ve Ermenilerin, şehri kuşattıklarını görüyoruz.

Bundan sonraki dönemde Abbasi güçlerinin azalması üzerine Erzurum'un Bizans ve Ermenilere karşı korunmasını Anadolu'ya yakın ve buradan sorumlu olan Hamdaniler gibi değişik devletler üstlenmeye başladı. Nitekim 922'de Bizanslılar tarafından kuşatılan kenti kurtarmak için Musul hakimi Nasr b. Hacib'in oğlu Muhammet b. Nasır hızla buraya doğru sefere çıktı.⁶⁴⁵ 934 tarihinde Bizans'ın bölgeye saldırıp yağmaladığını görüyoruz.⁶⁴⁶ 940'da Hamdanilerin ünlü lideri Seyfu'd-Devle, Kalikale'ye sefer yaptığında Bizanslılar bölgede tahkim faaliyetleriyle meşguldüler ve inşa etmekte oldukları Hafcic kalesinin inşaatını yarım bırakıp kaçtılar.⁶⁴⁷ Bu arada tekrar elden çıkan Kalikale'yi 948'de

⁶⁴² Yakubi, II, 436.

⁶⁴³ Belazuri, 202.

⁶⁴⁴ Abu'l-Farac, I, 299.

⁶⁴⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 138.

⁶⁴⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 295.

⁶⁴⁷ Honigman, 78.

Hamdaniler'in meşhur reisi Seyfu'd-Devle'nin kölesi Necahil el-Haseki'yi göndererek ele geçirse de bir yıl sonra tekrar Bizans'ın eline geçtiği için 949 Seyfu'd-Devle tekrar sefere çıkmıştı.⁶⁴⁸ Bu tarihten sonra ise Selçukluların eline geçinceye kadar Bizans'ın elinde kaldı.⁶⁴⁹

Selçuklular Dönemi

Selçuklular, Anadolu'da görünmeye başlamalarıyla birlikte Anadolu'daki Müslüman-Bizans mücadelesini üstlendiler. Nitekim bu bölgelerin ele geçirilmesiyle ilgili olarak Selçuklular tarafından 1047'de İbrahim Yenal görevlendirildi. Maverau'n-Nehir'den göçüp gelen oğuzları da bu bölgeye doğru yönlendiren⁶⁵⁰ İbrahim Yenal, Kalikale'yi altı gün boyunca kuşattı⁶⁵¹ ve ele geçirdi.⁶⁵² Burası ele geçirilirken atılan mancınıklardan çıkan alevlerle şehir yandı. Erzurum'a Kara Erzen denmesinin sebebi budur.⁶⁵³

Bir ara tekrar elden çıkan Erzurum'u 1054'te Büyük Selçukluların lideri Tuğrul Bey, ⁶⁵⁴ Çağrı Bey'in oğlu Yakuti vasıtasıyla ele geçirdi.⁶⁵⁵ Ancak Selçuklu orduları Anadolu içlerinde fetihle meşgul olduğundan olsa gerek, burada daimi bir birlik ve ordu bulunduramadılar. Bu yüzden bu dönemde sık sık el değiştiren Erzurum ve yöresinde bir boşluk

⁶⁴⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 480.

⁶⁴⁹ Çelik, 29.

⁶⁵⁰ İbnü'l-Esir, IX, 546.

⁶⁵¹ Sevim, 51.

⁶⁵² Azimî, *Azimî Tarihi*, Haz; Ali Sevim, Ankara, 1988, 8.

⁶⁵³ İnalçık, IV, 347.

⁶⁵⁴ Sevim, 54-56.

⁶⁵⁵ Abu'l-Farac, II, 306.

göze çarpıyordu. Hatta bir ara Erzurum, Malazgirt sonrası Gürcü General Gregoris Bakurian tarafından gürcü kralına bağlı olarak yönetildi.⁶⁵⁶ Artık Erzurum'da dahil bütün Doğu Anadolu'nun kimde kalacağı meselesi Malazgirt ile belli olacaktı. Bu başıboşluk Malazgirt ile halledildi ve Alparslan Erzurum'u Selçuklu sülalesinden olan komutan Ebu'l-Kasım'a ikta etti. Bu döneme kadar Erzurum bir müddet Bizans'ın elinde kaldı ve muhtemelen Selçuklular 1071 veya 1080'e kadar sadece aldıkları vergi ile yetindiler. Türkler bu tarihten itibaren buraya yerleştiler. Bazı araştırmacılar bu tarihi 1071 olarak verirken,⁶⁵⁷ bazıları ise Erzurum'un tam olarak bu aileye teslim tarihini 1080'lere kadar uzatanlar vardır.⁶⁵⁸

Erzurum bu noktada coğrafi açıdan önemli bir konumda bulunuyordu.⁶⁵⁹ Selçuklular bu durumu göz önüne alarak buranın idaresine önem veriyorlardı. Bu sebeple Selçuklular dönemi nüfusu Hristiyanların fazla olduğu Erzurum'da, içki ve domuz alenen yenebiliyordu.⁶⁶⁰ Zaten daha sonra da her ne kadar Selçuklulara bağlı olsalar da Saltuklular Erzurum'da sanki bir ayrı bağımsız beylik görünümündeydiler⁶⁶¹ ve Erzurum'da kalıcı İslami eserler artık genellikle bu dönemde yapılmaya başlandı.

⁶⁵⁶ İnalçık, IV, 349.

⁶⁵⁷ Osman Turan, 19 vd.

⁶⁵⁸ İnalçık, IV, 349.

⁶⁵⁹ Şemsettin Sami, II, 832.

⁶⁶⁰ Cahen, 162.

⁶⁶¹ Cahen, 197.

VAN-TATVAN⁶⁶²

Burada XII. yy da Van bölgesine hakim olan Sökmenliler'e kadarki dönemde Van-Tatvan ve çevresine hakim olan unsurların durumunu anlatmaya çalışacağız. Van gölü havzasında Sökmenliler'e kadarki dönemde değişik güçler hakim olmuştur. Bölgeye ilk İslam akınlarıyla hakim olan Müslümanların hakimiyetleri Sökmenliler'e kadar Emeviler, Abbasiler, Selçuklular gibi devletlerin hakimiyeti yanında, bu büyük devletlere tabi vassal emirliklerin hakimiyetleri ile de devam etmiştir. Bu bildiride bunlar incelenecektir.

Van-Tatvan Yöresinin İslam Öncesi Kısa Tarihi

Bölgenin eski çağlara ait tarihi hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Bölgede yapılan arkeoloji kazılarda ilk çağlara ait kalıntılar bulunmuştur. Sübhan ve Nemrut dağlarındaki tabi cam yataklarında bulunan camın yontucu, kesici ve kazıyıcı olarak çevredeki yerleşim yerlerinde kullanıldığı aktarılmaktadır. Bölgede eskiden beri bulunan soda, magnezyum ve bakır yatakları da önem arz etmektedir.⁶⁶³ Günümüzdeki Doğu Anadolu Bölgesi'ni kapsayan geniş bir coğrafi alanda MÖ. 4000 yıllardan itibaren çok kuvvetli bir kültür birliğinin olduğu ortaya çıktığı ve bu kadar geniş bir coğrafi alanı kaplayan kültürü ortaya koyan halkın Asyatik

⁶⁶² Bu çalışma daha önce sempozyum bildirisi olarak yayınlanmıştı. Bkz. Mehmet Azimli, "Sökmenliler Dönemine Kadar Müslümanların Hâkimiyetindeki Tatvan Ve Çevresi'nin Tarihi", *Uluslararası Tatvan Sempozyumu*, 31 Ağustos 2007, Tatvan.

⁶⁶³ Honigmann, 150.

bir millet olup, dilleri Türkçenin de dahil olduğu Ural-Alтай dillerine benzeyen Hurriler olması yüzünden bu kültüre gerek yerli ve gerekse yabancı bilim adamlarınca Erken Hurri Kültürü adı verildiği bunların Kafkasya'dan büyük kabilelerle göç ettikleri aktarılmaktadır.⁶⁶⁴

Urartular, MÖ. XIII. yüzyıldan MÖ. VI. yüzyıl başlarına kadar bölgede görülmüşlerdir. MÖ. 600 yıllarda bölge, Romalıların istilasına uğramış, dolayısıyla burada Urartuların hakimiyetleri kırılmıştır. Daha sonra bölge, MÖ. 550'de de İranlıların, yani Pers İmparatoru I. Darius'un hakimiyeti altına girdi. Persler bölgede Satraplık (vilayet) kurdular ve bölgeyi bu şekilde hakimiyetinde tuttular. Söz konusu Satraplık, Pers Krallığı'na belli ve önemli oranda vergi ödüyordu.

Perslerin Doğu Anadolu'ya hakim oldukları bu sırada, Makedonya Kralı II. Filip'in oğlu Büyük İskender, MÖ. 332'de cihan imparatorluğunu kurmak amacıyla çıktığı Asya seferinde bölgeyi ele geçirmiştir. MÖ. 323'de İskender'in ölümünden sonra, Satrablar (Vali) arasında çıkan anlaşmazlıklar neticesinde, Babil Satrabı komutanı Selevkos, batıdaki Satrab komutanı Antigonos'u yenerek MÖ. 312'de bölgede yeni bir krallığın temelini attı. Selevkosların zayıflamasından sonra İran kökenli Partlar Doğu Anadolu bölgesini egemenlikleri altına aldılar.

Van-Tatvan ve çevresinde, İslam'ın ortaya çıkışının hemen öncesi dönemde Farslar hakim idi. Bölge Farslardan Anuşirvan'ın babası Kubat bin Firuz tarafından fethedilmiş-

⁶⁶⁴ Tekin, 19.

ti. Kubat'ın bölgede birçok yerleşim birimi inşa ettiği belirtilir.⁶⁶⁵ Kubat bin Firuz'dan sonra yerine oğlu Anuşirvan melik oldu. Anuşirvan da babası Kubat gibi bir çok imar ve iskan faaliyetlerinde bulundu. Bundan sonra bölge Sasaniler ile Doğu Roma arasında güç savaşına sahne olacaktır ve sık sık el değiştirecektir. Bu durum Müslümanların bölgeye ulaşmasına kadar devam edecektir.

Van-Tatvan Çevresinin Fethi

Hız. Peygamber'in vefatından sonra ilk halife dönemindeki irtidat hareketlerinin bastırılmasının akabinde Şam bölgesine doğru fetih harekâtı başlamıştı. Bu bölgeye gelen ordular ikinci halife dönemine tekabül eden dönemde Bizans'ın ince bir taktikle geri çekilmesi ve doğal bir hat oluşturan Toros dağ silsilesini tahkim edip bu dağların önünde yer alan bölgeleri Müslüman fetihlerine açması sonucu, Anadolu yerine kısa sürede günümüzdeki Güneydoğu Anadolu topraklarına tekabül eden bölge fethedildi. Bu ordular, Cezire bölgesinin fethini müteakip doğuya ve kuzeye doğru ilerlediler. Bu bölgelerin fatihi İyaz b. Ğanm idi. İşte bu dönemde Tatvan ve Çevresi de fethedildi.

İlk dönem İslam tarihi kaynaklarının hemen hemen tamamı, bölgenin fethi hakkında detaylı bilgilerden çok genel bilgiler verirler. Ancak hemen hepsi Tatvan ve Çevresinin Hız. Ömer döneminde Cezire fatihi İyaz bin Ğanm'ın askerleri tarafından fethedildiği konusunda hem fikirdirler. Bölgenin İslam orduları tarafından ilk fethi hususunda değişik

⁶⁶⁵ Taberi, I, 419.

tarihler verilmekte ise de Belazuri'nin verdiği 19/640 tarihi en uygun ve gerçekçi tarihtir.⁶⁶⁶ İbnu'l-Esir gibi bazı bilginler 17/638 yılını verseler de doğrusu Belazuri'nin verdiği tarih olmalıdır.⁶⁶⁷ Bu arada muahhar müelliflerden Şeref-Han'ın Vakıdı'den naklen verdiği 27/649 tarihi ise hiç bir şekilde uygun değildir.⁶⁶⁸

Belazuri, bu yıl(19) İyaz'ın Hilat(Ahlat) patriği ile anlaşıp bölgenin fethedildiğini, Bitlis meliki ile de anlaştığını ve onu bölgeden mesul tuttuğunu belirtir.⁶⁶⁹ İyaz, hemen hemen bütün Cezire'de uyguladığı Ruha Antlaşması'nı muhtemelen bu bölgede de uygulamıştır. İyaz'ın Cezire bölgesinin hemen hemen hepsini fethettikten sonra görevinin sona ermesi sonucu Humus'a dönmesinden dolayı onun Van-Tatvan bölgesinde yaptığı fetihler Cezire bölgesinde ulaştığı son yerler olmalıdır. Çünkü Belazuri, onun bölgeden dönerken H.20 de Sincar'a ordu gönderdiğinden bahseder ki, bu da ordunun bu bölgelerin fethini tamamladıktan sonra dönüşü geçtiğini gösteren olaylardandır.⁶⁷⁰ Bölgenin ilk fethi konusunda ilk kaynaklarda verilen bilgiler bundan ibarettir. Ancak Vakıdı'de geniş anlatımlar mevcuttur.⁶⁷¹

Konumuza tekrar dönersek 640'da İyaz b. Ğanm tarafından hızlı bir şekilde ele geçirilen bölge, Hz. Osman döneminde esaslı bir şekilde fethedilmiştir. Habib bin Mesleme

⁶⁶⁶ Belazuri, 180.

⁶⁶⁷ İbnu'l-Esir, II, 532.

⁶⁶⁸ Şerefhan, 276.

⁶⁶⁹ Belazuri, 180.

⁶⁷⁰ Belazuri, 181.

⁶⁷¹ Vakıdı, 210 vd.

komutasında bulunan İslam ordusu 645-646 tarihlerindeki bölgeye gelmiş ve köklü bir fetih gerçekleştirmiştir. Habib bu dönemde İyaz b. Ğanm'ın verdiği emanları aynen uygulamıştır.⁶⁷² Bundan önce de bazı seferler gerçekleştirseler de esas olarak bu tarihte esas fethi gerçekleşmiş olmaktadır. Muaviye Suriye'de vali olarak bulunduğu sırada, Ermeniye bölgesinde üstün başarılar gösteren Habib b. Mesleme, bölgenin tamamını feth etmekle görevlendirilmiş ve bu bölgedeki Ahlat, Erciş gibi yerler de İyaz döneminde anlaşma yapıldığı şekilde; toprakları ellerinde kalmak ve cizye vermek üzere bölge halkıyla anlaşmışlardır. Habib b. Mesleme, vali olarak atanmış ve bölge bundan sonra merkezden atanan valiler ile yönetilmeye başlanmıştır.⁶⁷³

Bu tarihten sonra da bölge de İslam yayılmaya halk Müslümanlaşmaya başlamıştır. Müslümanların kendi aralarındaki savaşlar ve iç çekişmeler bölgedeki yönetimin zaman zaman zayıflamasına ve bölgesel isyanlara açık hale gelmesine sebep olmuştur. Bundan sonra zaman zaman Cezire bölgesine, zaman zaman Armeniyye bölgesine bağlı zaman zaman da iki eyalet birleştirilerek yönetilmiştir. Bazen isyanlar vuku bulmuş, bazen de Emeviler'den Hişam döneminde olduğu gibi Kafkaslardan gelen Hazarların istilasını sonucu Müslümanların geri çekilmesi ile sonuçlanmıştır.⁶⁷⁴

⁶⁷² Belazuri, 202.

⁶⁷³ İbnu'l-Esir, II, 532

⁶⁷⁴ Taberî, IV, 139.

Abbasiler döneminde zaman zaman bölgeye hakimiyet kurma çabaları devam etmiştir.⁶⁷⁵ Ancak yine de bu dönemden sonra Abbasilerin bölgedeki etkinliğin azalması ve devletin özellikle bölgeye yakın Babek isyanı gibi isyanlarla uğraşması sonucu bölgedeki etkinliğini kaybetmiştir. Bu durumdan istifade ile isyan eden Ermenilerin isyanlarına karşı zaman zaman büyük ordularla müdahale edilmek zorunda kalınmıştır. Bunlardan biri Boğa el-Kebir komutasındaki Türklerden oluşan bir ordunun 851’de bölgeye gelip düzenlemelerde bulunmasıdır.⁶⁷⁶ Devlet, bu dönemde bölgeyi Saciler gibi yarı-bağımsız Türk devletlerinden komutanlar ile yönetmeye çalışmışsa da tam olarak başarılı olamamıştır. Sacilerin komutanı ve bölge valisi olan Yusuf, burada Ermenilerle etkin mücadele etmiştir. Özellikle bu dönemde Ermenilerin bölgede önemli etkinliğini görüyoruz. Kendi bölgelerini kendilerinin yönettiğini ve başlarındaki M. 862’de atanan ve Abbasilerce de kabullenilen kral Aşot’un Abbasilerle iyi geçindiğini görüyoruz. Onun M. 890’da ölümüyle başa geçen oğlu Simbat da aynı şekilde devam etmiş, aynı zamanda Bizans ile ilişkilerini artırmıştır. M. 914’de başa geçen Aşot II, Bizans ile ilişkileri geliştirdi. Bu durum Bizans’ın tekrar bölgeye doğru uzanmasına vesile olacaktır

⁶⁷⁵ İbnü’l-Esir, Filistinli gazilerden Malik b. Abdullah’ın Rahve’ye geldiğini Bizans ile mücadele ettiğini ve karargâhını Rahve’ye kurduğunu, bu sebeple buraya Rahvetu’l-Malik dendiğini yazar. İbnü’l-Esir, V, 576; Yakut’taki ifade de Rahve’nin Hilat yakınlarında olduğu belirtilse de kaynakların çoğunda Rahvetu’l-Malik’in Maraş yakınlarında olduğunu belirtilir. Ancak bu ibarelerden muhtemelen iki Rahve olduğunu çıkarabiliriz. Yakut, II, 72.

⁶⁷⁶ İbnü’l-Esir, VII, 59.

ve sonuçta Bizans'ın M. 928'de bölgeyi ele geçirmesine kadar sürecektir.⁶⁷⁷

Esasen bütün bunlar bölgenin bir sınır ve serhat konumunda olmasından kaynaklanmaktadır. Nasır Hüsrev de bunu açıkça belirtir ve bölgenin Ermeniler ile Müslümanlar arasında sınır teşkil ettiğini yazar.⁶⁷⁸

Van-Tatvan Çevresinde Bizans Hakimiyeti

Abbasilerdeki iç kavgaların hızlanması, özellikle ordu ile halife arasındaki problemlerin hat safhaya çıkması, merkezi hilafetin bölge ile tam ilgilenememesi sonucu biraz da yarı-bağımsız Ermenilerin arzusu ve işbirliği ile Bizans, yaklaşık üç asır önce terk etmek zorunda kaldığı bölgeyi tekrar ele geçirmiştir.⁶⁷⁹ Bizanslılar, 928'de Domestikos komutasında bölgeyi işgal etmiştir. Bölgedeki Ahlat işgal edilip Ulu Cami'deki minber sökülüp yerine haç dikilmiştir. Daha sonra Bitlis'de de aynı işlemler yapılmıştır. Bunun üzerine Erzen halkı ve civardaki halk şehirleri boşaltıp Bağdat'taki halifeden yardım isteseler de bu yardım gelememiştir.⁶⁸⁰ 943'teki Bizanslılar tarafından gerçekleşen saldırı daha yoğun olsa ve bölgenin önemli kentlerini ele geçirse de bölgeye ulaşamamıştır.⁶⁸¹ Bizans'ın bölgedeki hakimiyeti Ermeniye valisi Bardas'ın isyanı ile 980'lerde çöktü ve artık bölgedeki

⁶⁷⁷ İbnu'l-Esir, VIII, 177.

⁶⁷⁸ Nasır Hüsrev, *Sefername*, çev; Abduvahap Terzi, Ankara, 1988, 10.

⁶⁷⁹ Ostrogorsky, 258.

⁶⁸⁰ İbnu'l-Esir, VIII, 198.

⁶⁸¹ Ostrogorsky, 259.

boşluğu değerlendiren Mervanilerin hakimiyeti başlayacaktır.⁶⁸² Bizans'ın hakimiyeti 928-992 yılları arası sürmüştür.

Van-Tatvan Çevresinde Mervanoğulları Dönemi

Bölgede gücünü ve avantajını kaybeden Bizanslılar, o dönemde güçlenen Mervanilerin lideri Ebu Ali ile bir yıllığına bölgeyi bırakmak üzere anlaşma yapıp geri döndüler.⁶⁸³ Ebu Ali, ilk başta bir anlamda Bizans'a tabi bir idareci konumunda görülmektedir. Bu dönemde bölgede Mervaniler ile Gürcüler arasında bir takım mücadeleler de görülmektedir. Mervanilerin hakim olduğu bölge başlıca iki bölüme ayrılmıştır. Bunlardan birinci merkez, Diyarbakır ve çevresinde bulunan şehirler; diğer ikinci bölge ise, Tatvan ve çevresi idi. Ahlat ve Bitlis bu bölgenin iki önemli şehirlerdendir.⁶⁸⁴ İranlı bir gezgin olan Nasır Husrev, bu dönemde (437/1046) bölgeden geçmişti ve bölgede Arapça Farsça ve Ermenice olmak üzere üç dilin birden konuşulduğunu aktarmaktadır.⁶⁸⁵

Mervaniler, Irak Oğuz Türklerine karşı Selçukluların Hükümdarı Tuğrul Bey'den yardım istemişlerdi ve 1050 tarihine kadar bölgede hakimiyetleri bulunuyordu. Bu tarihten itibaren ise Selçuklulara bağlı Vassal bir devlet konumuna geldiler ve Selçuklular adına hutbe okudular. Sultan Alparslan, Malazgirt zaferinden sonra da bölgeyi Mervanilere verdi. Fakat Mervani emiri Fahu'd-Devle'nin bölgenin bir-

⁶⁸² Tufantoz, 62.

⁶⁸³ Tekin, 35.

⁶⁸⁴ Tekin, 36.

⁶⁸⁵ Husrev, 10.

çok yerini ele geçirmeye çalışması sonucu onlardan alınarak Emir Sanduk'a ikta edildi. Yalnız M. 1085'e kadar Bitlis'in hala Mervaniler'de kalması bölgenin Büyük Selçuklulara tabi emirler arasında yönetildiğinin göstergesidir. Hatta bölgedeki Ahlat gibi yerlerde Mervaniler, M. 1100 tarihine kadar kalmışlardı.⁶⁸⁶ Bu dönemde bölgedeki şehirler sık sık el değiştiriyordu. Nitekim sözgelimi Dilmaç oğulları M. 1079'da Gevaş'a tekabül eden Vestan'a hakim olmuşlardı.⁶⁸⁷ Bölgedeki bazı yerlerin sık sık el değiştirdiğini göstermek adına İbn Şeddad'ın burayı bir ara Bitlis'i Türkmen emiri Toğan Arslan'ın ele geçirdiğini aktarmasını örnek verebiliriz.⁶⁸⁸ Mervanilerin bölgedeki hakimiyetleri 992-1100 yılları arası sürdü.

Van-Tatvan Çevresinde Selçuklular Dönemi

Karahanlılar ve Gaznelilerle giriştikleri şiddetli savaşlar sonucu batıya doğru yönelen Selçukluların ilk akınları Çağrı Bey'in 1018'lerdeki keşif gezileriyle başlar. 1040 yılındaki Dandanakan zaferini müteakip ise artık yoğun olarak göçler ve fetihler başlayacaktır. Bu göçler çok yoğun şekilde devam ediyor ve İbnü'l-Esir el-Cezeri'nin ifadesi ile Azerbaycan ve Meyyafarikin (Silvan) yoluyla uclara (Avasım-Sugur) varıyorlardı.⁶⁸⁹ Bundan sonraki dönemde Horasan bölgesinden gelen bu muhacirler Bizans ile yapılan mücadeleyi üstleneceklerdir.

⁶⁸⁶ Turan, 102.

⁶⁸⁷ Çevik, 232.

⁶⁸⁸ İbn Şeddad, III, 458.

⁶⁸⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 552.

Yoğun göçler sonucu bölgede güçlenen Selçuklular ile Bizans arasındaki nihai çatışma Malazgirt'te olacaktır. Malazgirt savaşı esasen Anadolu'nun bundan sonraki hakiminin kim olduğunu da tayin edecektir. Sonuçta Selçuklular galip gelmiştir ve Bizans artık kesin olarak bu bölgeden ayrışını kabullenmiş ve çekilmiştir.

Malazgirt sonrası Anadolu'nun değişik bölgelerinde Selçuklulara tabi komutanların kurduğu bölgesel yarıbağımsız devletler kurulmuştur. İşte bunlardan biri de Malazgirt'ten yaklaşık 40 yıl sonra Muhammet Tapar'ın Van gölü Havzasını ikta etmesi ile Ahlat merkezli kurulan ve bölgeye hakim olan Sökmenliler veya Ahlatşahlar diye bilinen devlettir. (1100-1207) Mervanilerden bir emirin M. 1100 lere kadar Ahlat'ta hakim olması ve bu emirin halka yaptığı zulümler nedeniyle halk adaletini duydukları Sökmen'i çağırıp idareyi ona teslim etmiştir ⁶⁹⁰ ve artık bölgede hakim olan güç Sökmenliler'dir.

EK-1: İLK İSLAM FETİHLERİNİN GERÇEKLEŞME SEBEPLERİ⁶⁹¹

Bu çalışmamızda, ilk fetihlerin gerçekleşmesinin gerekçeleri ve bu fetihleri kolaylaştıran sebepler konusunda bazı değerlendirmelerde bulunmak istiyoruz. Konuya girmeden önce İslam fetihlerinin hukuksal temelini daha net anlamak için Hz. Peygamber dönemi savaşlarının gerekçeleri ve meş-

⁶⁹⁰ Turan, 104.

⁶⁹¹ Bu makalemiz, *İstem Dergisi*'nin 6. sayısında yayınlanmıştır. Bkz. Mehmet Azimli, "Hulefa-i Raşidin Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *İstem*, Sayı, 6, Konya, 2005.

ruiyetinin sebepleri konusunda bir takım bilgiler aktarmak istiyoruz.

Hız. Peygamber Dönemi Savaşları ve Sebepleri

İslam kelimesi: *"Barış içinde selamette olmak"* anlamına gelmektedir.⁶⁹² Gerek Kur'an'ın genel prensipleri, gerek Hz. Peygamber'in uygulamaları, insanlar arası meselelerin savaşla değil, barış yolu ile halledilmesi yönündedir. Kur'an'daki: *"Hepiniz topluca barışa giriniz."* *"...Sizinle savaşmaz, barışı kabul ederlerse onlarla savaşmaya Allah izin vermemiştir."* *"Barışa yanaşırlarsa, sen de hemen yanaş."* *"Din hakkında sizinle savaşmayan, sizi yurduunuzdan çıkarmayanlarla dost olun."* gibi ayetlerde bu durum güzel bir şekilde açıklanmaktadır.⁶⁹³ Buna göre İslam'da savaş, bir anlamda zorunluluk gereği başvurulmuş bir alternatif olmaktadır. Yani İslam, aslında semavi dinlerin hepsinde emredilen, evrensel doğruların ve insanlararası huzurun gerçekleşmesini istemektedir.⁶⁹⁴ Bu bir idealdir ve bunu gerçekleştirebilmenin gereği olan cihadın sonucunda meydana gelebilecek olan ölüm-kalım durumunun her ikisinin de mükâfatı, Müslümanlar açısından cennettir.⁶⁹⁵ Bu anlamda İslam tarihini de bir savaşlar tarihi olarak değil, evrensel doğruların ve barışın yayılması

⁶⁹² Rağıp el-İsfehani, *el-Müfredat*, İstanbul, 1986, 350.

⁶⁹³ Bkz. Bakara, 208; Nisa, 90; Enfal, 61; Mümtetine, 8.

⁶⁹⁴ Muhammed Fadlallah, *İslam'da Kuvvetin Mantığı*, Çev; Vahdettin İnce, İstanbul, 1997, 59.

⁶⁹⁵ Tevbe, 111.

çabası olarak algılamak gerekir.⁶⁹⁶ Şimdi Hz. Peygamber'in savaş politikasına biraz göz atalım.

Hz. Peygamber, devamlı savaştan kaçınma politikası izlemiştir. Daha Mekke dönemindeyken, Müşriklere karşı saldırı önerisi getiren arkadaşlarına ret cevabı vermiştir.⁶⁹⁷ O, herhangi bir sebep olmaksızın, hiçbir yere ve hiçbir düşmanına savaş açmamıştır. Kaba bir tabirle "*Canım öyle istiyor, menfaatim bunu gerektirdi, işgal ediyorum.*" dememiştir. Onun dönemindeki savaşlar, tetkik edilirse ya bir savunma savaşıdır, ⁶⁹⁸ ya bir ihanete cevap veriliyordur, ya da saldırıya hazırlanan bir düşmana cevap verilmektedir.

Bedir Savaşı'nda ordu hazırlayıp Müslümanların üzerine yürüyen müşriklerdi ve Hz. Peygamber bu orduyu karşılamak durumunda kalmıştı. Uhut Savaşı'nda müşrikler Medine'nin yakınına kadar gelmişler ve onları Medine yakınında kendilerini karşılayan Müslümanları mağlup etmişlerdi. Hendek Savaşı yine Medine'de gerçekleşmişti. Hz. Peygamber, kan dökülecek bir savaştan kaçınma adına hendek kazdırarak, kan dökülmesini en aza indirmişti. Bu dönemdeki müşrik saldırıları, yoğun bir biçimde Medine'ye kadar ulaşmaktaydı.⁶⁹⁹

⁶⁹⁶ Ebu'l-Fazl İzzeti, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, Çev; Cahit Koytak, İstanbul, 1984, 10.

⁶⁹⁷ Hz. Peygamber, Müslümanlara devamlı işkence eden Mekke liderlerine karşı saldırılar teklif eden sahabeye karşı çıkmıştır. Bkz. Nesei, Cihad, 1.

⁶⁹⁸ Ziya Kazıcı, *İslam Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul, 1996, 91-98.

⁶⁹⁹ O dönemdeki seriyyelerin de birçok sebepleri bulunmaktadır. Misal verecek olursak Kürz b. Cabir Seriiyesi Medine'ye baskın yapan Araplara karşı yapılmıştı. Bkz. Suheyli, *er-Ravzu'l-Unf*, Beyrut, 2000, VII, 554.

Hudeybiye antlaşmasının gerçekleştiği sırada Hz. Peygamberin barışı gerçekleştirmek için sarf ettiği gayret, hayretler vericidir. O, kan dökülmemesi için aleyhine gibi görünen birçok şarta, ashabın keskin muhalefetine rağmen katlanmıştır. Hudeybiye’de Müslümanlara saldıran müşrikleri yakalatmış ve bir jest yaparak hepsini affedip karşılıksız serbest bırakmıştır.⁷⁰⁰ Hayber Savaşı’nda savaşı yönetmesi için sancağı Hz. Ali’ye verirken: *“Ey Ali! Savaştağın Yahudilere haklarını haber ver. Onlardan birisinin hidayete gelmesi, kızıl develere sahip olmandan daha iyidir.”*⁷⁰¹ demiştir. Mekke Fethi sırasında savaştan özellikle kaçınmış, şehri kan dökmeden almak için çok gayret sarf etmiştir.⁷⁰² O, özlemini duyduğu dünyayı, Adiy b. Hatem’e: *“...bir kadının tek başına Kadisiye’den Mekke’ye kadar yolculuk yapabileceği bir dünya...”* olarak anlatmıştır.⁷⁰³ Bu durumu, İslam’daki savaş mantığını aktarırken Mahmut Şit Hattab, şu şekilde özetler: *“Müslümanlar ilk saldıran taraf, yani düşmanlığı ilk başlatan taraf değil de, zorlandıklarında savaşa giren taraf olmaktadır. Ayrıca verdikleri savaşta İslami ve askeri şerefle bağdaşmayan tavırlar almaya yeltenmezler. Bilakis anlaşmalara sadık kalır, hainlikten uzak durur, hastalara, yaralılara ve ailelere yardım eder, sivil halk kesi-*

⁷⁰⁰ Ebu Davut, Cihat, 120.

⁷⁰¹ Buhari, Meğazi, 40.

⁷⁰² İbnü’l-Esir, II, 246.

⁷⁰³ İnsanların yolculuklarını toplu halde bile yapamadığı, kervanların yağmalandığı, yolcuların katledildiği, esir alındığı bir çağda bunları dile getirmiştir. Süheyli, VII, 478.

minden kadın, çocuk ve yaşlılara zarar vermemeye itina gösterirler.”⁷⁰⁴

Bu bağlam içerisinde Hz. Peygamber dönemine bakarsak, Müşriklerle yapılan savaşlarda müşriklerin ölü sayısının çok az olduğunu görüyoruz. İşte işin sırrı buradadır. İnsanları katlederek toprak fethetme yerine, yürekleri fetheden Hz. Peygamber, on yıllık kısa bir sürede Avrupa büyüklüğünde bir toprağı en az can kaybıyla fethetmiştir.⁷⁰⁵ O, bunu “...bir kişiyi haksız yere öldürmek, bütün insanları öldürmek gibidir...”⁷⁰⁶ düsturunu uygulayarak başarmıştır.

Hz. Peygamber dönemindeki Müslümanların savaşları tetkik edilirse, savaşlarda asıl olan hedefin insan öldürmek değil, insan kazanmak olduğu rahatlıkla görülecektir. **Temel hedefi insanı yok etmek olan savaşın ahlaki yönü olur mu?** Böyle bir savaşın ileri boyutta kazancı da olmaz. İnsanlık tarihi tetkik edilirse, toplumların birbiriyle yaptıkları savaşlar esnasında galip bir millet, kendilerine düşman bir toplumu kan dökerek, halkını ezerek, yok ederek, şereflerini ayaklar altına alarak ele geçirirse tarihsel bir vakiadır ki, sonraki yıllarda bu düşman toplumun neslinden gelenler veya bu zulmü kabul etmeyenler, bunun intikamını almaya çalışacaklardır. İnsan psikolojisinde bulunan bu yapı ile top-

⁷⁰⁴ Mahmut Şit Hattab, *Komutan Peygamber, Çev; Ahmed Ağırakça, İstanbul, 1988, 18.*

⁷⁰⁵ Yaklaşık olarak iki taraftan toplam 250 kadar insan zayılatıyla bu başarı sağlanmıştır. Bkz. Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları, Çev; Nazire Erinç Yurter, İstanbul, Trz. 12. Son bir asırda ölenlerin sayısı, 19 asır boyunca ölenlerden fazla olması da düşündürücüdür. İbrahim Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesaj, Ankara, 2003, 150.*

⁷⁰⁶ Maide, 32.

lumlar, kendilerinden sonraki nesillere kendilerine yapılmış olan haksızlığı aktarmakta, bu da insanlarda bir öfke yığınınca sebep olmakta ve fırsatını bulduğu bir anda ortaya çıkacaktır.

Kuvvet zoruyla fikirler yayılamaz. Kur'an: *"Ya dinimize dönersiniz ya da yurdumuzdan çıkarırız."*⁷⁰⁷ politikası izlememiştir. Hz. Peygamber de İslamlaşmanın zorla olmayacağını bildiğinden dolayı toplumları bırakın, esirlere bile baskı yapmıyordu. Esir aldığı kabile şefi Sümame b. Usal, ondaki affediciliği görerek hiçbir zorlama olmaksızın İslam'a girmişti.⁷⁰⁸ Hz. Peygamber, savaşlarda insan unsurunu devamlı olarak gözetmiş ve ordularına savaşlarda dikkatli olmalarını, esirleri öldürmemelerini, insan hayatının her şeyden daha önemli olduğunu söylemiştir. Hatta bir seferinde: *"Müslüman oldum"* diye teslim olduğu halde teslim olan kişiyi öldüren Üsame'yi sorgulamıştır. Üsame'nin: *"Ya Rasulallah! Adam kılıç korkusundan iman etti. Bundan dolayı öldürdüm."* şeklindeki cevabına çok sinirlenmiş ve bunun üzerine şu meşhur sözünü söylemiştir: *"Kalbini mi yardım?"*⁷⁰⁹ O, insan kazanmayı her açıdan daha önemli görüyor, Ben-i Cezime kabilesinden bazı kimselerin Müslümanlara teslim oldukları halde, Halit b. Velit tarafından öldürülmeleri üzerine, Halit'i Allah'a şikâyet ediyor ve yapılan işten berî olduğunu söyleyerek diyetlerini tazmin ediyordu.⁷¹⁰

⁷⁰⁷ İbrahim, 13.

⁷⁰⁸ Suheyli, VII, 550.

⁷⁰⁹ Müslim, İman, 159.

⁷¹⁰ Süheyli, VII, 266.

Bu kadar barışçı bir politika izlenmesine karşılık Kur'an, Müslümanlara kendilerine saldıranlara, karşılık verilmesine izin vermiş, fakat aşırı gidilmesini yasaklamıştır: *"Sizinle savaşanlarla savaşın, ancak haksızlık yapmayın."*⁷¹¹ Hz. Peygamber de Hendek Savaşı sırasında Medine'yi kuşatıp yağmalamak ve katliam yapmak isteyen Arap ittifakı dağılınca: *"Artık cevap verme sırası bizde."* diyordu⁷¹² ve gerekeni yaparak, bu savaşa katılan kabileleri gönderdiği seriyyelerle cezalandırdı. Medine'deki Yahudilere Müslümanlık için hiçbir zorlama yapmadı,⁷¹³ ancak anlaşmaları bozduklarında onları ceza olarak teker teker Medine'den sürdü.

Sonuçta Hz. Peygamber dönemi savaşları, yabancı saldırılara ve zulme karşı, Müslümanların can ve mallarını korumak için, uluslararası ahit ve teamülleri bozanlara karşı yapılmaktaydı. Hz. Peygamber Dönemi ile ilgili bu kısa izahlardan sonra, Hulefa-i Raşidîn Dönemi fetihlerin sebeplerini incelemek istiyoruz.

İlk Fetihlerin Sebepleri

Hz. Peygamber'in vefatından 11/632 yaklaşık yirmi yıl sonra Araplar Arabistan, Suriye, Mısır, Irak, İran'ın tamamını fethetmişlerdi. O günkü dünyanın en güçlü iki devletinden Bizanslıları, birçok savaşın yanında Ecnadeyn ve Yermuk gibi iki önemli savaşta, Sasanileri de birçok savaşın yanında Kadisiye ve Celula gibi savaşlarda yenerek dünya

⁷¹¹ Bakara, 2/190, 194.

⁷¹² Suheyli, VI, 253.

⁷¹³ Orhan Atalay, *Doğu Batı Kaynaklarında Birlikte Yaşama*, İstanbul, 1999,

hâkimiyetlerini sona erdirmişlerdi. Çok fazla şehit verilmeden, kısa bir sürede bu kadar geniş toprakların fethedilmesi, eski ve yeni tarihçilerin dikkatini, Raşid halifelerin fütuhât tarihini daha dikkatli bir şekilde incelemeye, sebeplerini araştırmaya çevirmiş, sonuçta bu dönemde gerçekleşen fütuhâtın edebiyatı oluşmuş ve kayıtlara girmiştir.⁷¹⁴

Aslında Hulefa-i Raşidin Dönemi fetihlerinin gerçekleşmesi tek bir sebebe dayandırılmaz. Dünya tarihinin aktif bir öznesi olmak üzere fetihlere başlayan Müslüman Arapları, bu fetihlere yönelten ve bu fetihlerin gerçekleşmesini kolaylaştıran değişik gerekçeler bulunmakla birlikte, üç tane başat gerekçe bulunmaktadır. Bunlar siyasi, ekonomik ve dini gerekçelerdir. Diğer bazı çok önem arz etmeyen gerekçelerden bahsedilse de, biz önemi açısından özellikle bu üç gerekçe üzerinde durmak istiyoruz. Şimdi bunları izah etmeye çalışalım.

Siyasi Gerekçeler

Müslümanlar, Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi, Hulefa-i Raşidîn döneminde de kendilerine bir saldırı olmaksızın bir topluma savaş açmamışlardı. Müslümanların hiçbir sebep olmaksızın bir topluma savaş açmamasına Habeşistan'ın durumu güzel bir örnektir. Ciddi bir savaş tehlikesi arz etmeyen, anlaşmaları bozmayan bu ülkeye ne savaş açılmış, ne cizye teklifi yapılmış, ne de Necaşi Müslüman

⁷¹⁴ Bu konudaki klasik kitaplardan en ilginç Belazuri'ye ait olan *Fütuhu'l-Buldan*'dır. Bkz. Mustafa Nevin Abdülhalık, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, Çev; Ahmet Özel, İstanbul, 1990, 155.

olsa da hukuksal olarak küfür beldesi olan bu yere Müslümanlaşması için baskı yapılmıştır. Habeşistan'da, IV. yüzyıla kadar sadece birkaç Müslüman bulunmaktaydı.⁷¹⁵ Bu örnek, bu anlamda Müslümanların ilk fetihlerinin hedef ve gayesi açısından önemli bir durumdur.

Bu bağlamda ilk fetihler öncesi gerçekleşen Hz. Ebubekir dönemi Ridde savaşlarına göz attığımızda, savaşılacak kabilelere karşı açılan savaşın haklı siyasi gerekçeleri bulunmaktadır.⁷¹⁶ Bu savaşlar, daha çok verdikleri sözlerden dönen, siyasi ayrılık isteyen, merkeze vermesi gereken vergiyi vermeyen Arap kabilelerine karşı yapılmış olup **çoğun-**

⁷¹⁵ T. W. Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, Çev; Hasan Gündüzler, Ankara, 1982, 124.

⁷¹⁶ Bu noktada rivayetlerde Ridde olayları sırasında gündeme geldiği belirtilen: *"İnsanlar lailahe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum."* hadisi savaşların dini gerekçe ile yapıldığı hissini verebilir. Bkz. Buhari, İman, 7; Müslim, İman, 8. Kanaatimizce bu hadiste tahsis bulunmaktadır. Hadisteki ifade ile kastedilenler, kendilerine devamlı barış eli uzatan Hz. Peygamber'e karşı, durmadan ihanet üzerine ihanet eden ve başka bir yol bırakmayan müşrik Arap kabileleridir ve bu uygulama onlara yönelik dönemsel bir uygulama olup, diğer milletler için geçerli değildir. Hz. Ebubekir de bu hadisi bu anlamda siyaseten kullanmıştır. Zaten hadiste geçtiği gibi bir Müslümanlaştırma uygulaması gerek ayetlere, gerek Hz. Peygamber'in uygulamalarına uymamaktadır. Nitekim *"Dinde zorlama yoktur"* ayeti, oğlu Hristiyan olan Husayn adlı Ensar'dan bir şahsın, oğlunu Müslümanlığa zorlaması ve Hz. Peygamber'in bu şahsa böyle bir zorlamanın olamayacağını belirtmesi üzerine Hz. Peygamber'e destek mahiyetinde inmiştir. Taberi, *Camii'l-Beyan*, Beyrut, 1995, III, 22. Bkz. Muhammet Ammara, , *Laiklik ve Dini Fanatizm Karşısında İslam Devleti*, Çev; Ahnet Karababa, Salih Barlak, İstanbul, 1991, 211; Ahned Keleş " . . . savaşmakla emr olundum " Hadisi Örneğinde Hadislerin Tasnifi Problemi" *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, C. 4 sayı. 2, Adana, 2004; M. Safi Lüey, *"İslam'da Savaş ve Barış"*, *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, Çev; Safiye Mortav Gülen, c. III, sayı, I, 64.

lukla da dinî değil, siyasidir.⁷¹⁷ Yani bunlarla İslam'dan ayrılımlarından dolayı değil, devlete karşı görevlerini yerine getirmedikleri, merkezle yaptıkları sözleşmeleri bozup vergilerini ödemedikleri ve bu durumu sistemli hale getirdikleri için savaşılmıştır.⁷¹⁸

Benzer gerekçeleri ilk fetihler için de söyleyebiliriz. İlk fetihlerin Bizans ve Sasaniler üzerine yapılmasının birçok siyasi sebepleri bulunmaktadır. Uluslararası savaşlar açısından düşündüğümüzde "kurtlar sofrası" diyebileceğimiz bir arenada,⁷¹⁹ Bizans ve Sasani devletinin her ikisi de Müslümanlara tecavüzde bulunmuştu. Bizans, Hz. Peygamber'in elçisini öldürmüş, Kuzey Arabistan'daki kendine bağlı kukla devletleri Müslümanlara karşı tahrik politikaları içindeydi. Bu sebeple Hz. Ebubekir dönemi fetihleri bir anlamda Hz. Peygamber döneminde başlayan Mute, Tebuk gibi savaşların devamı niteliğinde idi. Kuzeye gönderilen kimi Müslüman davet heyetleri katledilmekle kalmıyor, Bizans'ın hâkim olduğu bölgede Müslümanlığını açıkça söyleyenler öldürülüyordu. Kayser, bölgeye gelen Müslümanların sebep olup olmadığına bakılmaksızın öldürülmesi emrini veriyordu.⁷²⁰ Yani ilk kanı onlar dökmüş, ilk savaşı onlar açmıştı. Bütün bu katliamlara ve daveti engelleyenlere karşı cevap verilmesi gerekiyordu.⁷²¹ Sasanilerin düşmanlıkları da Hz. Peygam-

⁷¹⁷ Bkz. Bahriye Üçok, *İslam'dan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, İstanbul, 1996.

⁷¹⁸ Safi, 75.

⁷¹⁹ Fadlallah, 189.

⁷²⁰ Ezdi, *Fütuhu's-Şam*, Kahire, 1970, 236.

⁷²¹ Daha fazla bilgi için bkz. Safi, 72.

ber dönemine dayanıyordu. Kisra, uluslararası kuralları hiçe sayarak, Hz. Peygamber'in gönderdiği mektubu, büyük bir tahkir örneği gösterip yırtmış ve bununla da kalmamış, Hz. Peygamber'i yakalayıp getirmeleri için Medine'ye adam göndermişti.

Bizans ve Sasanilerin Müslümanlara yönelik bitmek bilmeyen saldırıları olmasa idi, muhtemelen ilk fetihler bu kadar yaygınlık kazanamayacaktı. Bir anlamda fetihler bir zaruriyet gereği oldu. Müslümanlar kendilerine amansız şekilde saldıran bu güçlere karşı diğer yanaklarını çeviremezlerdi ve bunu yaparak gereken cevabı verdiler. Zaten tam bir kontrol mekanizması altında idare edilen Müslümanların fetihleri sırasında katliam ve gasp olmamasına rağmen, Hz. Ömer çok hızlı bir şekilde ilerleyen fetih anlayışının insan fıtratına uymayacağı, fethedilen kimi bölgeler halkları açısından kabullenilemeyeceği endişesiyle fetihlere ara vermek bile istemişti. İlk dönem İslam tarihinin en yoğun fütuhatının yapıldığı dönemde, Hz. Ömer hedefsiz, bilinçsiz, insana yönelik olmayan, cihat özelliğini yitirmiş, daha çok toprak gasp etmeye benzeyen bir fütuhat hareketine karşı çıkıyor, komutanlarının kendisinden izin almaksızın rasgele fütuhat yapmalarını istemiyordu.⁷²² O, ordularının fütuhat konusunda hızlı hareket etmemelerini istiyordu. İran bölgesi komutanlarından Ahnef b. Kays, **hızlı devam etmesi gereken fethe engel olduğu için Hz. Ömer'le tartışıyordu.** İkinci

⁷²² Onun bu siyaseti belki de hızlı büyümenin getireceği sorunlarla başa çıkamama endişesiydi ve onun haklılığı Hz. Osman dönemi olaylarında kendini gösterdi.

halife, İran bölgesindeki savaşların sürekliliğinden rahatsızlığını: “Bizimle onlar arasında bir set olsaydı, ne biz onlara ne onlar bize ulaşıyaydı.” sözleriyle ortaya koyuyordu.⁷²³ Hz. Ömer, cihat artık İslam’ı ulaştırmanın ötesinde askeri bir nitelik almaya başladığı için savaşı arzulamama politikasını her zaman ortaya koymuştu.⁷²⁴ Mısır’ın fethi için izin isteyen Amr b. As’a: “Mısıra girmeyin.” şeklinde bir emir vererek, bu bölgeye yönelen komutanına engel olmak istemişti. Fakat Amr, bu mektubun içeriğini tahmin ettiğinden dolayı Mısır’ı fethettikten sonra mektubu açmıştı.⁷²⁵

Hz. Peygamber döneminde Kuzey Arabistan’a Mute ve Tebuk savaşları ile başlayan seferler, Ridde hareketleriyle kesintiye uğramıştı. Ridde hareketleri bastırılınca ilk halife vakit geçirmeden orduları kuzeye yönlendirdi. İlk fetihlerin gerçekleştiği dönemin hemen öncesinde Bizanslılar ve

⁷²³ İbnü’l-Esir, II, 550.

⁷²⁴ Geniş bilgi için bkz. Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, 38vd.

⁷²⁵ Belazurî, 214. Hz. Ömer, kanaatimizce diğer toplumların bir anda, İslam’ı iyice tanımadan, İslami uygulamaları bilmeden, görmeden topraklarının ele geçirilip -her ne kadar Müslümanların dünyaca meşhurengin hoşgörüsü olsa da- toplumlarında Müslüman fatihlerin arkasından ikinci sınıf bir insan durumuna düşürülmesinin, ileriki yıllarda çok büyük sorunlar meydana getireceğini düşünüyordu. Bu sebeplerden dolayı kendisini dinlemeksizin fütuhata yeltenen komutanlarına ceza veriyordu. O, hiç kimsenin keyfi olarak başkalarını öldüremeyeceği, İslam’ı kendi emelleri için kullanamayacağı düşüncesindeydi. Bu yüzden halifeye danışmadan kafasına göre icraatlar yapan Halid b. Velid’in görevden alınması için Hz. Ebûbekir’e baskı yapmış, dinletemeyince kendisi halife olunca -biraz da bu düşüncesinin bir sonucu olan bir icraat olarak- Halid’i görevden almıştı. Geniş değerlendirmeler için bkz. Fayda, *Allah’ın Kılıcı Halid b. Velid*, 414; yine kendisinin savaşçılığını ispatlamak adına başına buyruk İran bölgesinde fetihlere kalkışan Ala b. Hadrami’yi cezalandırmıştı. İbnü’l-Esir, II, 538.

Sasanilerin kendi aralarındaki bitmeyen savaşlar, ağırlıklı olarak bu fetihlerin yapıldığı bölgelerde gerçekleşmişti. Bu savaşlar hem bu iki devleti ekonomik olarak tüketmiş, hem de bölge halkına koydukları ağır vergiler, yağma ve talanlarla bölge halklarının nefretini kazanmışlardı. Kuzey Arabistan'daki topluluklar olan Süryanîler ve Nesturîleri aşağılayarak ağır vergilerle sindirmişlerdi. Halkı ağır vergi zulmü altında eziyorlar ve mezhep değiştirme konusunda baskılar yapıyorlardı. Bizans Ortodokslarından farklı bir inanca sahip olan Hristiyanların, kiliselerine el koyuluyor, katliamlar yapılıyordu. Örneğin M. 514 de Bizans Kayseri I. Iustinos, Ortodokslardan farklı düşünen birçok Süryanî'yi katletmişti.⁷²⁶ Bizans Kayseri Mavrikos döneminde yapılan zulümler hat safhaya çıkmıştı. Bu dönemde Süryanîler, Humus yakınlarındaki Beytü's-Şems bölgesindeki merkeze toplatılıp, tarihin en kanlı soykırımlarından biri gerçekleştirilmişti. İhtiyar, kadın, çocuk denmeden koyun boğazlar gibi kılıçtan geçirilmişti.⁷²⁷

Ancak, bu baskılar ve ezilme dönemi Müslüman akınlının bölgeye ulaşmasıyla bitti. Müslümanlar, Mümbit Hilal boyunca mütecavizlere karşı bölge halklarının kurtarıcısı oldular.⁷²⁸ Bu anlamda Müslüman fetihlerinin başarısında Sasaniler ve Bizansın kendilerini halkın gözünde tüketmelerinin etkisi büyüktü.⁷²⁹ Zaten o dönemde Bizans dinî-

⁷²⁶ İbnü'l-Esir, I, 333.

⁷²⁷ Mehmet Çelik, *Süryanî Tarihi*, Ankara, 1998, I, 324.

⁷²⁸ V. J. Parry, "İslam'da Harp Sanatı", *Tarih Dergisi*, Çev; Erdoğan Merçil, S. Özbaran, Fas. 13, trz. ,byy. 193.

⁷²⁹ Parry, 193.

mezhebî güçlüklerle, Sasaniler idari zorluklarla boğuşuyordu. Gelen Müslüman akınlarına çok da önem vermediler, meselenin büyüklüğünü anladıklarında ise vakit çok geç idi.⁷³⁰

Bu bağlamda güneyden gelen Arap fetihleri, bölgedeki özellikle Hristiyanlık başta olmak üzere birçok dini ve mezhebi toplumlar için bir kurtarıcı güç olacak, Süryaniliğin yaralarını sarmasına, belki de bölgede Süryaniliğin bundan sonraki asırlarda yaşamasına sebep olacaktı. Bu sebeple bölgenin en önemli şehri olan Şam'ı Müslümanlar kuşattıklarında, şehri fethetmelerine yardım edenler de Hristiyan papazlar idi.⁷³¹ Bölgedeki **Hristiyanlar, İslam ordusunu Hama civarında zurnalar eşliğinde şenlikler yaparak karşılamışlardı.**⁷³² Mezhep baskısından bıkan Kuzey Irak'taki Nesturiler ise Müslüman olmuşlardı.⁷³³

Bizans imparatoru Heraklius, ordularının Müslümanlar karşısında ardı ardına malubiyetlerinin sebeplerini araştırmak amacıyla etrafındakiler ile yaptığı istişare sırasında, ihtiyar bir kişi: *"Müslümanların orduları gecelerini ibadetle geçirirken, gündüzlerini savaşla geçirmekte, iyiliği emretmekte, kötülükten engellemekte, parasını vermeksizin hiçbir şeyi yememekte, her yere barışla girip, galip gelince zulmetmemekte, verdiği sözleri yerine getirmektedir. Biz ise sözümüzden döner, halka zulmeder, içki içer, haramları işler, fesat çıkarırız."* şeklinde bir açıklama

⁷³⁰ Mantran, 89

⁷³¹ Belazurî, 128.

⁷³² Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, Çev; Ali Zengin, İstanbul, 1995, 42.

⁷³³ İzzeti, 124.

yapmıştı. Heraklius, İslam ordusundaki bedevî muharrik gücünün İslam'ın cihat ruhuyla birleşmesi sonucu ortaya çıkan gücün önemini kavramıştı. Ona yukarıdaki tarifi yapan şahsa söylediği şu sözler önemlidir: "eğer söylediklerin doğru ise, onlar şu ayak bastığım yerlere hakim olacaklardır." ⁷³⁴ Ardından derhal ülkesinin topraklarının bir kısmını Müslümanlara bırakmış, meşhur sözü olan: "Elveda Suriye" diyerek İstanbul'a dönmüştü.⁷³⁵

Müslümanlar, fethettikleri bölgelerde kimseyi dine girme konusunda zorlamamışlardı. Sadece Müslüman olmaları için teşvik etmişlerdi.⁷³⁶ Hristiyanlara dinî bir baskı uygulanmamasını bizzat halife Hz. Ömer emrediyordu.⁷³⁷ Hz. Ömer döneminde bölgedeki gayrimüslim halklar, gerçekten birçok haklara sahiptiler. Bunlar Bizans dönemindeki gibi

⁷³⁴ Ezdî, 151; Taberî, II, 445.

⁷³⁵ Ezdî, 236; Belazuri, 140; İbnü'l-Esir, II, 493.

⁷³⁶ Müslüman fetihlerin genel karakteri budur. Fethedilen toprakların halkları baskı ile İslamlaştırılmamıştır. Bunun en güzel örneklerini ilk dönem fetihleri içinde mütalaa edebileceğimiz Güneydoğu Anadolu bölgesi fetihlerini gösterebiliriz. Bu bölge halkları Ruha antlaşması çerçevesinde Müslüman olmuşlardır ki, bu antlaşma metni bu durumun önemli bir belgesi olarak kitaplarımızda yer almaktadır. Bu durum sadece ilk fetihler için de geçerli değildir. Tarihin en gaddar milletlerinden biri olarak anlatılan Moğollar, hiçbir baskı olmaksızın bu dine girmişlerdir. Müslümanlar, Endülüs'e bölge halkının zulümden bıkip, Müslümanları kurtarıcı olarak davet etmeleri üzerine gitmişlerdir. Balkanlara giden Osmanlılara, bölge halkı kucak açmış ve Hristiyan zulmünden bıkan Boşnaklar Müslüman olmuşlardır. Yine Hint Adaları, Zengibar, Filipinler, Malezya, Endonezya gibi yerler, askeri seferler bile düzenlenmediği halde, Müslümanlığın yayıldığı bölgeler olarak gösterilebilir. Bkz. Albrecht Noth, *Müslümanlıkta ve Hristiyanlıkta Kutsal Savaş*, Çev; İhsan Çatay, İstanbul, 1999, 25; Mustafa Fayda, "Fütuh", *DİA*, XII, 470.

⁷³⁷ Taberî, II, 485.

ağır vergiler ödemiyorlar, yalnızca eli silah tutanlardan vergi alınıyordu.⁷³⁸ Hz. Ömer'in Kudüs'te oturan Hristiyanlara verdiği emannamede belirttiği "bunlara haksızlık yapılması, güven içinde olmaları" gibi hususlar bunun bir göstergesidir.⁷³⁹ Halid b. Velit, Şam'a girdiğinde, halka verdiği emanname'de şöyle demişti: *"Bu, Halid b. Velit'in şehre girdiği zaman Dimaşk halkına verdiği antlaşmadır. O, canlarının, mallarının korunacağı, kiliseleri, şehirlerinin surları ve evlerinin yıkılmayacağı ve iskân edilmeyeceğine dair kendilerine eman vermiştir. Onlar bu şartlarla Allah'ın ahdi ve Onun elçisinin, halifelerinin ve müminlerin zimmetindedirler. Eğer cizyelerini öderlerse, onlara yalnızca iyilikle muamelede bulunulacaktır."*⁷⁴⁰

Bölgedeki insanlar ilk kez insan olduklarını, Yunanlılar ve Bizanslılarla eşit olduklarını Müslümanlar gelince anladılar.⁷⁴¹ Bölgedeki Hristiyan ahali, Ortodokslar tarafından Ehl-i Bidat sayıldıkları için zulme uğruyorlarken, Müslümanlar gelince tam bir hürriyet ve emniyet içinde varlıklarını devam ettirme imkanı buldular.⁷⁴² Müslüman orduların durumunu gözleyen İskenderiye piskoposu gözlemlerini şöyle aktarır: *"Bunlar ölümü hayata, tevazuyu şöhrete tercih ediyorlar. Onlar için dünyanın hiç çekiciliği bulunmamaktadır. Dizleri üzerinde oturup azıcık yemek yiyorlar. Liderleri içlerinde sıradan*

⁷³⁸ Belazurî, 130.

⁷³⁹ P. Gabriel Akyüz, *Osmanlı Devleti'nde Süryani Kilisesi*, Mardin, 2001, Belge, 137.

⁷⁴⁰ Belazuri, 169.

⁷⁴¹ İsmail R. Faruki, Luis L. Faruki, *İslam Kültür Atlası Çev*; Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu, İstanbul, 1991, 246.

⁷⁴² Will Durant, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev; Orhan Burhanettin, İstanbul, Trz., 56.

birisidir. Köle, efendi birbirinden ayırt edilemiyor. Namaza çağrılınca hep beraber namaza koşuyorlar.”⁷⁴³

Müslümanların, fetihler sırasında ve daha sonraki dönemde Hristiyanlara karşı iyi davrandığını birçok Hristiyan müellifler teyit etmektedir. Bunlardan Aday Şer, Müslümanların Şam’ı fethetmelerini şu sözlerle anlatır: “*Araplar Hristiyanlara iyi davrandı. Allah’ın yardımıyla mutluluk hüküm sürdü. Hristiyanların yürekleri, Arapların egemenliği ile sevinç duydu. Tanrı onları güçlendirsın ve muzaffer eylesin.*”⁷⁴⁴ Benzer ifadeleri diğer Hristiyan müelliflerde de bulmak mümkündür. Bunlardan Antakya Yakubi Patriği Büyük Mişel: “*Allah İsmail oğullarını göndererek kiliselerimizi yıkan ve yağma eden Romalılardan intikam aldı.....*”⁷⁴⁵ Ayrıca Süryani Abu’l-Farac, Bizanslıların Suriye’yi yağmalamalarını anlatarak: “*Müslümanların daha insaflı olduğunu ve kendi dindaşı olan Bizanslılardan daha iyi olduklarını*” ifade eder.⁷⁴⁶

Hulefa-i Raşidîn Dönemi fetihlerinin başarısının siyasi sebeplerinden biri de, Bizans ve Sasanilerin hâkim olduğu topraklardaki Suriye, Mısır ve Irak bölgesi halklarının, fütuhat sırasında bölgeye gelen Arapları, kolayca benimsemeleridir.⁷⁴⁷ Bunun en önemli sebeplerinden biri, gelenler, kendileri gibi Sami ırkındandı.⁷⁴⁸ Bunları ticari kervanlar sayesinde tanıyorlardı. Araplar bölgedeki Süryanîler ve

⁷⁴³ Faruki, (İbn Abdülhakem’in Fütuh’undan naklen) 241.

⁷⁴⁴ Aday Şer, *Siirt Vekayinamesi*, Çev; Celal Kabadayı, İstanbul, 2002, 360.

⁷⁴⁵ Faruki, (Mihail’den Naklen) 246.

⁷⁴⁶ Abu’l-Farac, I, 177.

⁷⁴⁷ Mantran, 90.

⁷⁴⁸ Leon Caetani, *İslam Tarihi*, Çev; Hüseyin Cahit, İstanbul, 1927, X, 104.

Aramilerle yakın bir ırkı oluşturuyorlardı.⁷⁴⁹ Aynı bölgenin çocukları idiler, sünnet olma gibi benzer adetlere sahip idiler.⁷⁵⁰ Süryanîler ve Aramilerle benzer bir dil konuşuyorlardı. Gelen Arapların dini olan İslam, Suriye ve Irak Hristiyanlarına adeta bir Hristiyan mezhebi gibi görünmüştü. Ayrıca bölgede yoğun bir Arap nüfusu da bulunuyordu. Bir örnek verecek olursak; Hire bölgesi halkı bölgeyi fetheden Halit b. Velit'e gelerek kendilerinin de Arap olduklarını söyleyerek, buna fasih Arapça konuşmalarını delil olarak göstermişlerdi.⁷⁵¹

Ekonomik Gerekçeler

Hulefa-i Raşidîn dönemi ilk fetihlerinin ekonomik gerekçelerle yapıp yapılmadığı meselesi tarihçiler arasında tartışılmaktadır.⁷⁵² Bu dönem fetihlerini bazı müellifler, "*iklim bozukluğunun meydana getirdiği açlıktan dolayı, kuzeyin bolluk sahibi topraklarına saldırı*" şeklinde aktarıp,⁷⁵³ fetihlerin açlık duygusu ile yola çıkan insanlar tarafından yapıldığı belirterek,⁷⁵⁴ fetihleri sadece "*yağma gayesiyle yapılan savaşlar*" şeklinde göstermeye çalışmışlardır.⁷⁵⁵ Bu iddiaların açmazı,

⁷⁴⁹ Bernart Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev; H. Dursun Yıldız, İstanbul, 2000, 72.

⁷⁵⁰ Kalkaşendî, XIII, 282.

⁷⁵¹ Taberi, II, 307.

⁷⁵² Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev; Heyet, İstanbul, 1993, I, 150.

⁷⁵³ Durant, 13.

⁷⁵⁴ Caetani, X, 113.

⁷⁵⁵ W. H.T. Gairdner, *Batının İslam Korkusu*, Çev; Hüseyin Küçükkalay, Konya, 1995, 50.

aç olan bu insanların kuzeye saldırmamasından sonra bolluğu ellerine geçirince, neden durmadan yollarına devam ettikleridir. Kuzeyin zenginliklerini eline geçiren bu fatihlerin durmadan ilerlemesinin ana ve en temel sebebi olarak sadece ekonomik durum gösterilemez.⁷⁵⁶ Kaldı ki bu orduların fethettikleri bölgeleri yağmalamadıkları apaçık ortadadır. Eğer temel hedef açlık olsaydı, yağmacı bir ordu görünümünün tarihe yansımaları gerekirdi.

Yukarıda aktardığımız görüşlerde olduğu gibi, kuzeye doğru fethetme çıkan bu orduların gerçekleştirdikleri fetihler esnasında, onları sürükleyen sebepleri sadece tek bir sebebe indirgemenin doğru olmadığını öncelikle belirtelim. Ancak fetihlerin sebepleri arasında hiçbir şekilde ekonomik sebeplerin olmadığını da söyleyemeyiz. Nitekim “bedevilerin kuzeydeki bolluk ve refah topraklarına ekonomik sebeplerle yönelmesi” şeklindeki bir düşüncüyü doğrular nitelikte elimizdeki bazı veriler de bulunmaktadır. Sasani Kisrası Yazdicer, Müslüman elçilere: “...açlıktan dolayı kendi topraklarına saldırdıklarını, eğer isterlerse onları doyurabileceğini...” belirtmişti.⁷⁵⁷ Onu bu düşüncelere sevk eden şey, tahminden öte eskiden beri tanıdığı, gerektiğinde kendi ifadesiyle doyurduğu, Arapların durumunu ortaya koymaktadır. Hz. Ömer, Kudüs’e geldiğinde komutanları zengin bir halde görünce onlara hitaben “...karnınız doyalı iki yıl oldu, ne bu haliniz?” demişti.⁷⁵⁸ Bu ifade, fethetme çıkan Müslüman ordu-

⁷⁵⁶ İşıltan, 38.

⁷⁵⁷ İbnü'l-Esir, II, 457.

⁷⁵⁸ İbnü'l-Esir, II, 500.

nun durumunu açıklaması açısından önemlidir. Hz. Ebubekir, Arabistan'da görevleri biten ve birliği sağlayan orduları kuzeye gönderirken, onlara cenneti müjdeleyen dinî argümanlar yanında,⁷⁵⁹ ganimetlerle de müjdelemektedir.⁷⁶⁰ Bu anlamda ilk halife, bedevilerin ruhunu bilen bir kişi olarak onları kuzeye yönlendirirken ganimetler müjdelemesi, ilk fetihlerin sebepleri içinde ekonomik düşüncelerin de olduğu izlenimini ortaya çıkarmaktadır.

Ancak burada konuyu daha anlaşılır kılma ve buradaki muğlaklığı giderme sadedinde bazı izahlarda bulunmak istiyoruz: İki yıl boyunca Müslüman Arapları uğraştıran Ridde harpleri yeni bitmişti. Ridde harpleri sırasında İslam'a karşı savaşan Bedeviler şimdi Müslümanların ordusuna katılmışlardı.⁷⁶¹ Ridde savaşlarıyla Arabistan'ı bir savaş kampına sokan ilk halife, muzaffer olmuş bu ordulara katılan ve katılmak isteyen bedevileri ne yapacaktı? Bu kurulan yeni ordu birliklerine alternatif bir savaş gösterilmese ne olacaktı? Bu hazır ordular nereye gidecekti?⁷⁶² Doğrusu, yetersiz topraklara sahip bedevilerin eskiden beri yaptıkları kendilerini açlıktan doyuran yağmacılık olayı, Müslümanlar tarafından yasaklanınca ve bir merkeze bağlanıp tarih boyunca yapmadıkları bir şekilde bir hukuk düzeni altına gi-

⁷⁵⁹ Ezdî, 2.

⁷⁶⁰ İbnü'l-Esir, II, 335.

⁷⁶¹ Bu katılımların en güzel örneğini Tuleyha b. Esed teşkil eder. Bir zamanlar yalancı peygamber olarak Müslümanlara karşı savaşan bu şahıs, sonraları emrindeki kendi kabilesinden askeri birlikle beraber özellikle Kadisiye Savaşı'nda önemli kahramanlıklarda bulunmuştur. Bkz. Taberi, II, 421.

⁷⁶² Philip K. Hitti, *İslam Tarihi*, Çev; Salih Tuğ, İstanbul, 1989, I, 214.

rince, ne yapacaklardı? Arabistan'ın bozuk iklimi onları doyurmaya yetmeyecekti. Eğer harekete geçmiş bu ordular, **uygun bir şekilde bir hedefe kanalize edilmez ise**, içe dönük bir problem başlayacaktı. Ayrıca yeni biten Ridde Savaşları sırasında meydana gelen acıları unutturacak, intikam duygularını kapatacak, kan davalarına son verecek bir yol bulunmalıydı.⁷⁶³

İlk halife, Ridde Savaşları sırasında mağlup olup, gururları incinen Arapların zihinlerini, bu malubiyetin etkisinden kurtarmak ve onların gayretlerini yeni bir yöne teksif etmek istedi. Bununla Ridde Harpleri sırasında savaşın meydana getirdiği istenmeyen bazı olayların intikamını alma düşüncesini ortadan kaldırmak istiyordu. Ayrıca bu savaşlar sırasında Müslümanlara savaş açmış ve bu yüzden onlara karşı mahcup durumdaki Araplara, kendilerini ispatlamaları için fırsat vermek istiyordu. Yine, eskiden beri yağma kültürü ve kan davaları ile meşgul olan bu insanlar arasında Arabistan'da kaldıkları zaman ortaya çıkabilecek ve hortlayabilecek kan davalarını önlemek için, bu insanlar topraklarından alınarak hiç vakit geçirmeden kuzeye yönlendirildi ve Araplara adeta: "*İşte imkân, haydi kuzeye!*" denildi.⁷⁶⁴

İşte ilk halife coşkun bir şekilde hazır olan bu orduları,⁷⁶⁵ aşağılık bir gayeden yüce hedeflere, kan davalarıyla uğraşmaktan insanları zulümden ve kölelikten kurtarmaya,

⁷⁶³ Hitti, I, 219.

⁷⁶⁴ Işılta, 36.

⁷⁶⁵ İbnü'l-Esir, II, 335.

yağmacılıktan zalimlerle savaşmaya yönlendirdi.⁷⁶⁶ Böylece içe dönük bir kargaşa sonucu yeni dinin parçalanıp yok olmasını sağlayacak yeni fitnelerin önünü almış oldu. Orduları fetihlere göndererek yeni dinin parçalanmasını önlemiş oldu.⁷⁶⁷

Ancak, ilk halife, orduları cepheye gönderirken, bu orduların başına hak-hukuk bilen, yağmacı bir zihniyetle hareket etmeyen, zulme engel olma adına hareket eden komutanlar tayin etti. Ordunun yönlendirici kadrosunda⁷⁶⁸ Hz. Peygamber'in terbiyesinden geçmiş çekirdek sahabe grubu vardı.⁷⁶⁹ Ordu içinde çok saygı gören bu insanların olması, tarihte ender rastlanılan bir savaş ahlakının uygulanmasına etkisi büyük olmuştur. İlk halife bu komutanlara da yaptığı bir konuşmayla dünya tarihinde ender bulunan bir savaş ahlakı ortaya koyarak nasıl bir savaş yapılacağına sınırlarını çizmişti.⁷⁷⁰

Bedeviler açısından ganimet elde ederek ekonomik gelir anlamı olan bu savaşlarda, orduları yönetenler açısından ekonomik bir sebep değil, dinî bir gaye vardı. Kuzeye gönderilen orduların liderleri olan fatihler, savaş hukukunun uygulanmadığı ve savaşın ancak katliam olarak bilindiği bir çağda ve dünyada, hukuku olan bir savaş disipliniyle

⁷⁶⁶ Bkz. Fayda, 296.

⁷⁶⁷ Şahin Uçar, *İslam'da Mülk ve Hilafet*, İstanbul, 1996, 53.

⁷⁶⁸ Ezdî, 11.

⁷⁶⁹ Kaynaklarımızda "falan savaş sırasında orduda şu kadar sahabe vardı." gibi bilgiler bulunmaktadır. Misal olarak bkz. İbnü'l-Esir, II, 453.

⁷⁷⁰ İbnü'l-Esir, II, 335.

orduyu yönlendirme açısından çok mahir idiler.⁷⁷¹ Komutanlar, bu orduları başıboş bırakmadılar. Onlar bedevilerdeki bu coşkun ruhu iyi kullanıp en güzel bir şekilde kanalize ettiler. Eğer bu ordular, sıkı bir disiplin altında tutulmasaydı ve bedeviler olduğu gibi bırakılsaydı, muhtemelen yağmacı bir ordu profili ortaya çıkabilirdi.⁷⁷²

Fetihleri yapan orduyu oluşturan bedevilerin -Kuran'ın ifadesiyle "kalplerine İslam'ın hedefleri tam olarak girmediğinden"⁷⁷³- hedefi ve geleneği yağma ve talan olsa da, lider tabakasının yönlendirmeleriyle böyle bir yağma ve talan gerçekleşmedi. Ahlakî ve hukukî bir zemin üzerinde yapılan bu savaşların sonuçları çok parlak oldu. Dinî baskı olmadı. Katliam yaşanmadı. Sonuç olarak bu orduyu yönlendirenler, hedefi iyi tutturdular, Araplardaki coşkuyu ve arzuyu iyi yöne kanalize ettiler. Yani ekonomik sebeplerle, yeni dinin yayılmasına ket vuracak ve düzeni bozacak bu insan yığınlarını, ilkelerini çizdikleri bir savaş ortamına çekerek, coşkularının en güzel bir şekilde harcanmasına, insanlık için güzel bir fütuhât örneğliğinin ortaya çıkmasına vesile oldular.

Bu ordulardaki lider tabakasının önemini ve Müslümanların fetihlerindeki asıl gayenin ekonomik yağma olma-

⁷⁷¹ Bedevilerin savaşçı bir ordu disiplini içinde hareket etmeleri batılıları devamlı hayrete düşürmüştür. Bkz. Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, *Orta Çağda İki Yahudi Seyyah'ın Avrupa, Asya ve Avrupa Gözlemleri*, Çev; Nuh Aslantaş, İstanbul, 2001, 17.

⁷⁷² Hz. Peygamber, yağmacı ve katliamcı bir gelenekten gelen bedevileri, savaş ortamlarına gönderirken devamlı uyarmıştır. Bkz. Buhari, Cihat, 147.

⁷⁷³ Hucurat, 49/14.

dığını göstermesi açısından şu örneği vermek istiyoruz. Şam bölgesi fetihleri sırasında Bizans'tan bir ordu geldiğini haber alan Ebu Ubeyde b. Cerrah, Hıristiyan ahaliden topladığı cizyeleri, paranın en fazla lazım olduğu bir savaş döneminde: *"Onları koruma karşılığı bu parayı topladıklarını, şu anda ise buna güçleri yetmediği için çekileceklerini"* belirterek halka geri dağıtmak istemiştir. Bu olaya çok şaşırان Zimmîler, parayı almadıkları gibi, kendi dindaşları olan Bizanslılara karşı, Müslümanların başarılı olması için çalışmışlardır.⁷⁷⁴ Bu olay, fetihlerde görevli orduların lider takımının savaş hukukuna riayetini, söze sadakatini, ahde vefasını ve onlar açısından meselenin para olmadığını göstermektedir.

Fetihler sonucu ele geçirilen topraklardaki uygulamalar da incelenirse, fetihlerdeki gaye ve hedefin anlaşılması açısından aydınlatıcı olacaktır. Fethedilen toprakların halkına üç şıklı bir savaş hukuku uygulandı. Fethedilen toprakların sahiplerine "Müslüman olma, cizye verme ve savaş" şeklinde üç teklifte bulunuldu. Aslında savaş uygulaması olarak düşmanın bütün mallarının yağmalandığı, gasp edildiği, insanların esirlik veya ölüm dışında başka bir şanslarının olmadığı o çağda, bu tekliften daha makul bir teklif olamazdı.⁷⁷⁵

⁷⁷⁴ Belazuri,142.

⁷⁷⁵ Fethedilen yerlerdeki insanların Müslüman olma, cizye, savaş gibi üç şık karşısında bırakılmaları, dönemsel bir olay olup, evrensel bir kaide değildir. Dönemsel zaruretlerin doğurduğu bir olaydır. Habeşistan'la bu tür üç şıklı ilişkinin yaşanmaması, bu uygulamanın evrensel olmayıp, dönemsel bir uygulama olduğu, o günün şartları içinde doğduğunun göstergesidir. Bu

Buradaki ikinci şık olan cizye, belki ekonomik bir hedef olarak gösterilebilir. Ancak, İslam'ın yayılmasındaki en önemli etkenlerden biri, askerlik ve savaş vergisi olan cizye uygulaması idi. Aslında cizye, davetin bir başlangıcıydı. Davetteki asıl amaç para değildi. Cizye belki bir araçtı. Cizye sayesinde güvenlik içinde birlikte yaşama başlıyor ve İslam diğer din mensuplarına tanıtılıyordu. Savaş ortamında ise bu mümkün değildi.⁷⁷⁶ Cizyeyi yaşlılar, çocuklar, kadınlar, hastalar ve rahipler ödemiordu.⁷⁷⁷ Ancak savaş yapabilecek eli silah tutan erkekler ödüyordu.⁷⁷⁸ Orduya asker verenler - Azerbaycan bölgesindeki Ermeniler gibi- bu vergiden muaf tutuluyorlardı. Mecburi askerlikle karşılaştırılınca bu para çok hafifti. Cizye bu anlamda maddi bir yük değildi. Zaten cizyenin miktarı Müslümanlar bölgeye gelmeden önce Zimmîlerin Bizans'a ödedikleri vergiden azdı.⁷⁷⁹ Oran olarak Müslümanların zekâtı kadar olması,⁷⁸⁰ meselenin esasının ekonomik olmadığını göstermekteydi.⁷⁸¹

durumda cizye, o dönemde tehlike arz eden ve savaş ihtimali olan beldeler için uygulanmış olmaktadır.

⁷⁷⁶ Safi, 66.

⁷⁷⁷ Misal verecek olursak, Hz. Ömer'in Azerbaycan halkına verdiği eman şu şekildedir: "Bu, Ömer'in amili Utbe b. Ferhat tarafından Azerbaycan halkına ve ehline verilmiş emandır. Azerbaycan'ın köyleri, kasabaları, halkları, canları, malları hepsi emandadırlar. Halklar maddi güçleri yettiği miktarda cizye ödeyeceklerdir. Bu cizyeden çocuk, kadın ve elinde hiçbir şey olmayanlar muaftır...." Bkz. Taberi, II, 540.

⁷⁷⁸ Belazuri, 131.

⁷⁷⁹ Hitti, I, 219.

⁷⁸⁰ Ammara, 211.

⁷⁸¹ Fetihlerde ekonominin esas gaye olmadığını Hz. Ömer'in cüzamlı Hıristiyanlara para ödenmesini emretmesi olayı daha güzel açıklar. Bkz. Belazuri, 135.

Fetihlerdeki esas gayenin lider tabakası açısından, ekonomik olmadığının göstergelerinden biri de; Hz. Ömer'in bütün sahabeyi karşısına alma pahasına fethedilen toprakları Müslüman fatihlere dağıtmamasıdır. O, Kur'an'daki ganimet ayetinin hükmünü uygulamamış ve Haşr Suresi 10. ayeti temel alıp, buralardaki arazilerin yöre halkında kalacağına karar vererek, yöredeki insanların içlerindeki muhalefet duygusunu hafifletmeye çalışmıştı. Bu konuda sahabenin: "...Allah'ın emrini niye uygulamıyorsunuz..." şeklindeki yoğun itiraz ve baskısı altında kalmıştı. Ancak o, eğer böyle devam ederse bütün fethedilen arazilerin fatihlerin elinde kalacağını, bunun da yerli halkı devamlı ikinci sınıf vatandaşlar durumuna düşüreceğini, ileriki yıllarda tepkilere sebep olacağını, en önemlisi bu uygulamanın hiç de insani olmadığını, İslam'ın ruhuna uymadığını, düşünerek reddetmişti.⁷⁸²

Konuyu Hz. Peygamber'in savaş ortamında sahabesini nasıl yetiştirdiğinin güzel bir örneğini teşkil eden bir hadisle kapatalım. Bu aynı zamanda onların savaşlara bakış açısını göstermesi açısından da önemlidir: Hayber Fethi sonunda bir sahabe Hz. Peygambere: *"Hiçbir muharebede bu kadar ganimet elde etmedim."* der. Hz. Peygamber bunun üzerine şu önemli sözleri söyler: *"Sana, yaptığın takdirde bu ganimetten daha fazla kazançlı çıkacağın bir şey haber vereyim mi? Farz namazlardan sonra iki rekat namaz kıl."*⁷⁸³

⁷⁸² Belazuri, 267.

⁷⁸³ Ebu Davut, Cihad, 168.

Dini Gerekçeler

İlk fetihlerin sebepleri sadedinde bazı Müsteşrikler: *"Cihat, toprak zaptı ve daimî harp olan bir vecibedir."* gibi görüşler aktarır,⁷⁸⁴ Müslüman fatihleri: *"Bir elde Kur'an, bir elde kılıç"* olan insanlar gibi tanıtmaktadırlar.⁷⁸⁵ Bazıları ise bunun normal olduğunu, Hristiyanlığın kılıçla yayılması gibi, İslam'ın da kılıç zoruyla yayılabileceğini belirtmektedirler.⁷⁸⁶ Ayrıca Müslümanların fetihlerindeki başarıyı dinden kaynaklanan coşkunun ötesinde farklı sebeplere bağlama gayretiyle: *"Araplar, Bizanslıların ve Sasanilerin bilmedikleri türde savaşıyorlardı, ani manevra kabiliyetine sahip idiler, bu sebeple Bizanslılar ve Sasaniler yenildiler. O dönemde Bizans ve Sasaniler kendi aralarındaki savaşlarla güçlerini tüketmişlerdi. Bu noktadaki hâkimiyet boşluğunu Müslümanlar kolayca doldurdular."*⁷⁸⁷ Şeklinde aktardıkları düşünceler de pek tutarlı değildir. Çünkü Bizanslılar ve Sasaniler, Arapları yakinen tanıyan komşu bir topluluk durumundaydılar. Üstelik Müslümanların Arabistan yarımadası dışında ilk karşılaştıkları devletin başkanı olan Heraklius, en büyük rakibi olan Sasanileri yakın zamanda yenmiş ve en muzaffer günlerini yaşıyordu. Müslüman Araplar her ne kadar çöle dayanıklı kimseler olsalar ve mağlûbiyet anında çöle çekilebilme avantajları onlara cesaret

⁷⁸⁴ Hans Kruse, "İslam Devletler Hukukunun Ortaya Çıkışı", *İslam Tetkikler Enstitüsü Dergisi*, Çev; Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul, 1971, c. 4, cüz, 3-4, sh. 57-65.

⁷⁸⁵ Hitti, I, 218.

⁷⁸⁶ Carlyle, *Kahramanlar*, Çev; Behzat Tunç, İstanbul, 1976, 80.

⁷⁸⁷ Işılta, 33.

verse de,⁷⁸⁸ ilk fetihler sırasında meydana gelen savaşlar daha çok Bizans'ın ve Sasanilerin topraklarında gerçekleşiyordu. Bu anlamda Arapların avantajları yoktu. Ayrıca silah ve nüfus yönünden de Araplar, iki büyük rakiplerine göre çok zayıf durumdaydılar. Müslüman Arapların gerçek bir ordu durumuna gelmeleri Kufe ve Basra ordugâh şehirlerinin kurulmasından sonra olmuştu.⁷⁸⁹ Yine eğer aktarıldığı gibi Bizans ve Sasanilerin kendi aralarındaki savaşlar ile kendilerini tüketmeleri çok önemli bir faktör olsaydı, bu boşluğu Arabistan'ın kuzeyindeki Hireliler ve Ğassaniler gibi kurumlaşmış Arap devletlerin doldurması daha kolay olurdu. İlk İslam fetihlerinin başarısındaki sebepleri bunların dışında bir noktada aranmak gerekir.

Bu iddiaların geçersizliğini belirttikten sonra, ilk dönem fetihlerinin en önemli nedeni olarak dinin muharrik gücü olduğunu öncelikle vurgulamak istiyoruz. Çünkü İslam'da, savaşı emreden ayetler,⁷⁹⁰ zulmü engellemeye yönelik emirlerdir. Kur'an, zulme, haksızlığa karşı savaş izni vermektedir.⁷⁹¹ Bu konudaki Kur'anî emirler, sadece Müslümanların zulme uğraması kaydına bağlanmamış, ezilen bütün insanları kurtarmak gibi bir boyutu da içererek, Müslümanlardan **"sadece ezilen Müslümanların"** değil, hiçbir din kaydı

⁷⁸⁸ Çöle dayanaklılık konusunda şu misal verilebilir: Halit b. Velit'in çöle girerken develere bolca su içirdiği ve bir şey yiyemesinler diye dudaklarını kestirdiği, çölde ise bu develeri keserek karnındaki suyu kullandığı belirtilir. Bkz. Belazuri, 160.

⁷⁸⁹ Parry, 194.

⁷⁹⁰ Bakara, 193.

⁷⁹¹ Hac, 39.

koymaksızın **“yeryüzündeki bütün ezilenlerin”** kurtarılmasını istemekte⁷⁹² ve **“Niçin kadın, çocuk ve ezilenler için savaşmıyorsunuz.”**⁷⁹³ ayeti ile Müslümanlara, din farkı gözetmeksizin ezilen insanları, ezenlerin boyunduruğundan kurtarma görevi vermekte ve mükafat olarak bu uğurda ölenlere cennet müjdelemektedir. Müslümanlar açısından düşünüldüğünde kendi dinlerinin diğer ülkelerde bilinmesi⁷⁹⁴ ve ulaştırılması özgürlüğünün sağlanması,⁷⁹⁵ diğer ülkelerdeki baskı altında kalan diğer din mensuplarının din özgürlüğünü engelleyen baskı ve zorbalığın kaldırılması,⁷⁹⁶ insan için önemli olan beş şeyin korunması (din, akıl, mal, can, nesil), Kur'an ifadesiyle: **“fitnenin sona ermesi”** için savaşıyorlardı.⁷⁹⁷

Bu anlamda Müslümanlar bu fetihler için yola düşerken, içlerinde dinî duyguları, idealleri, hedefleri vardı. Yani fetihlerin dinî gerekçeleri bulunmaktaydı.⁷⁹⁸ Onlar fethettikleri topraklara istekle geldiler. Sayıları az olmasına rağmen galip geldiler, çünkü dinden kaynaklanan duygular, onları sürüklüyordu. Müslümanlar, kendilerinden kat kat büyük, zorla toparlanıp getirilmiş Bizans ve Sasani ordularını, ağır-

⁷⁹² Kasas, 5-6.

⁷⁹³ Nisa, 75.

⁷⁹⁴ W. Bartold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev; Fuat Köprülü, Ankara, 1973, 105.

⁷⁹⁵ Ahmet Yaman, *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, İstanbul, 1998, 25.

⁷⁹⁶ Mevlana Şibli, *Asr-ı Saadet*, Çev; Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1997, I, 392.

⁷⁹⁷ Muhammet Esed, Enfal suresi 25. ayetin açıklaması olan 25. açıklama notunda bu ifadeyi değişik açılardan açıklamıştır. *Karışıklık, ihtilaf, gruplaşma, zulüm, kargaşalık, kardeş kavgası....* gibi anlamları yanında **“kötü yönde ayartma”** anlamını tercih etmiştir.

⁷⁹⁸ Ahmet Özel, *“Cihat”*, DİA, İstanbul, 1994, VII, 530.

lığı dinden kaynaklanan bir güç ve arzuyla yendiler. Bizans ve Sasanilerin yenilgisini burada aramak gerekir. Bu gerçeği anlayan Bizans Kayseri Heraklius, Müslüman orduların başarısının sebebini yanındakilere şöyle açıklamıştı: *"Onlar, sizin hayatı, yaşamayı sevdiğinizden daha fazla ölümü ve ahireti seviyorlar."*⁷⁹⁹

Bu fetihlerde dinden gelen bir coşku boyutu olduğunu, fazla söze hacet duymadan, vereceğimiz şu misal çok güzel anlatmaktadır. Ziyad b. Cez ez-Zübeydî derki: *"Mısır fethi sırasında Mısır halkı, Müslüman olup cizyeden kurtulmak veya cizye vermek konusunda serbest bırakılmıştı. Biz, Müslüman olmayıp cizye vermeye razı olarak Hristiyan kalmak isteyenleri duydukça üzüldük, cizyeye razı olmayıp Müslüman olanları duydukça, bir yeri fethettiğimizden fazla sevinç çığlıkları atıyorduk."*⁸⁰⁰ Başka bir misal verecek olursak: Kadisiye Savaşı öncesi Sasanilerle görüşen Müslüman elçilere karşı taraftan yöneltilen: *"Müslüman olursak bu topraklardan gider misiniz?"* sorusuna Müslüman elçiler: *"Evet gideriz ve buralara ancak ticaret için geliriz."* demişlerdi.⁸⁰¹ Sonuçta bu ordular, Hz. Peygamber'in: *"...para, şan, şeref, yiğitlik, toprak elde etmek için değil de, Allah'ın yüce kelimesi yücelsin diye savaşanlar Allah yolundadır..."* sözünü kendilerine şiar yapan insanların komutası altındaydılar, bu coşku ile yola çıkmışlardı.⁸⁰²

Bu noktada şu farkı da belirtmek gerekir ki, İslam'ı yaymak ile İslam'ı ulaştırmak farklı şeylerdir. Hulefa-i

⁷⁹⁹ Ezdî, 234.

⁸⁰⁰ Taberi, II, 513.

⁸⁰¹ İbnü'l-Esir, II, 457.

⁸⁰² Buhari, İlim, 45.

Raşidîn Dönemi fetihlerinde Müslümanlar ikincisini uygulamışlardır. Eğer bu fetihler sırasında Müslümanların hedefi, her halükarda dinin ulaştırılması değil, dinin yaygınlaştırılması ve Müslüman sayısının çoğaltılması olsaydı, Müslüman fatihler öncelikle İslam'ın yayılmasının önündeki en büyük engel olan diğer dinlerin din adamlarını, rahiplerini, papazlarını öldürmeleri gerekirdi ve bu mantıkla Müslümanların eline geçtikten sonra kilise ve havraları yıkarlar ve tekrar açılmasına engel olurlardı. Ancak tam tersi oldu. Müslümanlar din adamlarını öldürmedikleri gibi, fetihlerden sonra sayıları binleri bulan⁸⁰³ birçok kilisenin açılmasına izin verdiler.⁸⁰⁴ Zaten bu fütuhatin başlangıcını teşkil eden ilk sefere Hz. Ebubekir ordusunu gönderirken aynen şöyle demişti: “...ihtiyarları, kadınları, çocukları öldürmeyin.⁸⁰⁵ Yemek müstesna hayvanları kesmeyin,⁸⁰⁶ hurma ağaçlarını kesmeyin, verdiğiniz ahitlerden dönmeyin, hainlik etmeyin, çalmayın, müslu yapmayın, manastırlarda din adamları göreceksiniz onlara dokunmayın...”⁸⁰⁷

⁸⁰³ Mardin, 76, 126. dipnot.

⁸⁰⁴ Arnold, 81.

⁸⁰⁵ Benzer talimatları, sahabeleri Mute Savaşı'na gönderirken Hz. Peygamber de yapmıştı. O, çocukların hiçbir kural olmadan öldürüldüğü cahiliyye ortamında bunları söylerken, 2001 yılı itibariyle son 10 yılda dünyadaki savaşlar yüzünden 2 milyon çocuğun öldürülüp, 6 milyon çocuğun yaralanıp sakat kalması dikkat çekicidir. Bkz. Sarıçam, 238.

⁸⁰⁶ Sahabe, seferlerde yağma yapmadıklarını, ancak halkın da kendilerine mallarını vermediklerini ve satmadıklarını şikâyet edince Hz. Peygamber, ancak o zaman yetecek kadar malların alınabileceğine izin vermişti. Tirmizi, Siyer, 31.

⁸⁰⁷ İbnü'l-Esir, II, 335.

İslam'da savaşın gayesi İslamî fikirleri dayatmak değildir.⁸⁰⁸ Savaşa teşvik açısından yapılan dinî telkinler, cennet, şehitlik gibi hükümler de, toplumu zorla dinîleştirmeye yönelik değildir. Bu savaşları sürükleyen dinî bir saik vardır, ancak dinleştirme hedefi yoktur. Çünkü Müslümanlar açısından küfür, savaş sebebi değildir. Böyle olsaydı Habeşistan'a da savaş açmaları gerekirdi. Bu anlamda kuzeye yönlendirilen bu ordular vasıtasıyla gerçekleşen ilk fetihler sırasındaki İslam'ın yayılışı silah zoruyla değil, fetih ile olmuştur.⁸⁰⁹

Sonuç olarak bu fetihlerde dinî saikler ilk sıradadır. İlk halifeler dinî ve evrensel hedeflerin, fetihlerde asıl amaç olmasına çalışmışlardır.⁸¹⁰ Böylece ilk fetihlerin ana gerekçesini dinî motifler oluşturmuştur.⁸¹¹ Ganimet sevdası, fetihleri bu kadar sürükleyemez.⁸¹² Fetihler, dinî heyecan ve İslamî erdemle⁸¹³ yapılmıştır ancak, toplumsal dinî bir değişim ön plana alınmamıştır ve fethedilen yerlerdeki halklar din değiştirmek için bir zorlamaya tabi tutulmamıştır.

Buraya kadar Hulefa-i Raşidîn dönemi fütuhatının gerçekleşmesindeki amillerin en önemlilerinden üçünü izah

⁸⁰⁸ Abdullah Draz, *Kur'an'a Giriş*, Çev; Salih Akdemir, Ankara, 2000, 50-53.

⁸⁰⁹ Fetih lügatte "suyun yolunu serbest bırakmak engelleri kaldırmak" demektir. İsfehani, 557.

⁸¹⁰ Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, Çev; İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, 88.

⁸¹¹ İzzeti, 57-59.

⁸¹² Işıltan, 32.

⁸¹³ Mesut Erdal, "Muhammet Pickthall'ın Cultural Side of İslam Adlı Eserinde Hoşgörü" , *Dicle Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, Diyarbakır 2000, sayı, II.

etmeye çalıştık. Bu gerekçelerden her birinin dünya tarihinin kırılma noktasını teşkil eden bu fütuhatin gerçekleşmesinde etkisi olabileceğini düşünüyoruz.

Müslümanları fütuhata zorlayan birçok siyasi sebep vardı. Onları bu coğrafyalara sürükleyen sebepler arasında bu bölgelerdeki zulümler yanında, bizzat Müslümanlara yönelik yapılan haksızlıklar ve saldırılar da bulunuyordu. Bunun yanında Müslümanları kuzeye sürükleyen ekonomik sebepler de vardı. Ancak, bölgeye yönelen insanlara komuta eden şahıslar, bu insanların yağma ve talanla bölgeye hâkim olmasına engel oldular. Bu sebeple Müslüman Arapların kuzeye doğru büyük bir arzuyla yürüyüşünün en önemli sebebinin dinî coşku olduğu kanaatindeyiz. Ancak, dinî gayretle yapılan bu fütuhatta dinî heyecan olmakla birlikte, fet-hedilen bölgelerdeki halkları zoraki Müslümanlaştırma hedeflerinin olmadığı, asıl sebebin dini ulaştırma gayreti olduğu kanaatindeyiz.

Bedevilikten yeni çıkmış ve fıtratlarındaki bedevi kabalığı her fırsatta yansıtan insanların oluşturduğu orduların başına, Hz. Peygamber'in terbiyesini görmüş sahabe geçti. Bu şahıslar, orduları o kadar mahir bir şekilde yönetip sevk ettiler ki, tarihin en önemli fütuhatının en önemli sonucu katliamsız, yağmasız, talansız ve bir hukuk zemini içinde gerçekleşen bir fütuhat idi. Onların bu fütuhat anlayışını duyan toplumlar, onların gelişlerini davul-zurna eşliğinde karşılamış ve teklif ettikleri şartları olduğu gibi kabullenmişlerdi. Çünkü kendilerine sunulan bu şartlar beklediklerinin üstünde olup daha önce alışık olmadıkları türdendi.

Müslümanların ilk fetihler konusundaki sicillerinin ter-temiz olduğunu görüyoruz. Bu fetihlerin durumu hakkında fazla söz söylemeye bile gerek duymadan, egemen dünyanın kökenini temsil eden haçlılarla Müslümanların fetih anlayışının karşılaştırılmasının kâfi olacağını söylemek istiyoruz. Hz. Ömer Dönemi'nde Müslümanlar 636'da Kudüs'ü hiç kan dökmeden ele geçirmişlerdi. 1099'da Haçlılar, Kudüs'ü ele geçirince bütün Müslümanları kadın, erkek, çocuk ihtiyar demeden katletmekle kalmadılar, Yahudileri de katlettiler. Kudüs, 1187'de Müslümanlar tarafından haçlıların elinden alındığında ise yine hiç kimseye dokunulmamış, sadece haçlılardan fidye alınmıştı.⁸¹⁴ Bu bilgiyi aktarmayı yeterli görüyoruz. Dünya tarihinde bu kadar hızla yayıldığı halde, bu kadar az insan kaybıyla fütuhata yapabilen başka bir toplum ve ordunun olmadığını da belirtmek istiyoruz. Müslüman fetihleri konusunda son sözü, ataları on beş asırdır Lübnan'da yaşayan Maruni Hristiyanlarından ünlü yazar Amin Maloof'a bırakıyoruz: *"Eğer atalarım Müslüman ordular tarafından fethedilen bir ülkede Hristiyan olmak yerine, Hristiyanlar tarafından fethedilen bir ülkede Müslüman olsalardı, onların inançlarını koruyarak on dört yüzyıl köy ve kentlerinde yaşamaya devam edebileceklerini sanmıyorum. İspanya Müslümanlarına ne oldu? Sicilya Müslümanları neredeler? Tek kişi kalmamacasına katledildiler veya cebren Hristiyanlaştırıldılar."*⁸¹⁵

⁸¹⁴ Sarıçam, 406.

⁸¹⁵ Amin Maalouf, *Ölümçül Kimlikler*, Çev; Aysel Bora, İstanbul, 2000, 50.

EK-2: MARDİN İLK ARTUKLU EMİRİ NECMETTİN İLGAZİ (1106-1122)⁸¹⁶

Burada Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kurulan üç Artuklu devletinden en uzun ömürlüsü olan Mardin Artuklularının kurucusu Necmettin İlgazi'yi tanıtmak istiyoruz. Çalışmamızda Artuk Bey'in Kudüs Emiri olmasının ardından oğullarının değişik bölgelerde hakim olması ve nihayet Necmettin İlgazi'nin Bağdat şahneliğinden sonra Mardin'e hakim olup bölgede kurulan üç Artuklu şubesinden en uzun ömürlüsü olan Mardin Artuklu devletini kurması ve siyasi faaliyetlerinden bahsedeceğiz.

Necmettin İlgazi'nin Soyu

Necmettin İlgazi'nin babası Artuk b. Eksük, Alparslan ve Melikşah döneminin ünlü bir komutanıdır. İsminden de anlaşılacağı üzere Türkmen olan Artuk Bey, soy olarak Oğuzlar'ın Döğer veya Kayı⁸¹⁷ boylarından⁸¹⁸ birine mensup olup M. 1063 yılında kendisine bağlı Türkmenlerle Sultan Alparslan'ın hizmetine girmiş ve diğer savaşlarla birlikte Malazgirt Savaşı'nda da sultanın maiyetinde bulunmuştur. Klasik kaynakların kendisinden Türkmani şeklinde bahset-

⁸¹⁶ Bu çalışma daha önce sempozyum bildirisi olarak yayınlanmıştı. Bkz. Mehmet Azimli, "Artukluların Kuruluşu Ve İlk Artuklu Emiri Necmettin İlgazi'nin Siyasi Faaliyetleri", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu*, 25 Ekim, 2007, Mardin.

⁸¹⁷ Fuat Köprülü, *Artuklular*, İA.

⁸¹⁸ Ali Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Makaleler*, Ankara, 2005, I, 127.

melerine rağmen, son yüzyılda yazılan kimi kaynaklardaki onun soyu ile ilgili yanlış anlatımlara da rastlıyoruz.⁸¹⁹

Artuk Bey, Malazgirt sonrası Bizans'la imzalanan antlaşmanın yerine getirilmemesi üzerine, Alparslan'ın emriyle Anadolu'da Yeşilirmak ve Kızılırmak havzalarında fetihler yaptıktan sonra Sakarya ırmağını geçerek İzmit'e kadar ulaşmıştır. Ancak Alparslan'ın ölümü ve kardeşi Kavurd'un saltanat iddiasıyla isyanı üzerine merkeze çağrılıp Kavurd'un bertaraf edilip Melikşah'ın saltanatı kalmasında önemli rol oynamıştır. Daha sonra 1079 tarihinde Sultan Melikşah tarafından Anadolu'daki fetih görevinden alınıp Ahse ve Bahreyn'de isyan eden Karmatiler üzerine gönderilmiş ve Karmatiler'i itaat altına almıştır.⁸²⁰

Artuk Bey, 1083'te Sultan Melikşah'ın buyruğuyla Diyarbekir bölgesinin fethiyle görevlendirilen Fahrüddeve Muhammed b. Cuheyr maiyetinde sefere katıldı.⁸²¹ Fakat Fahrüddeve ile anlaşmazlığa düştüğü için kuvvetleriyle birlikte Tutuş'un hizmetine girdi. Tutuş tarafından kendisine Kudüs ikta edildi.(1085) Artuk Bey, Tutuş'la beraber Suriye'de Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın ordusu ile savaşp tecrübesiyle savaşın kazanılmasını sağladı.⁸²² Sonuçta mağlup olan Süleymanşah intihar etti.(1086) Artuk

⁸¹⁹ Bkz. Hayrettin Yücesoy, "Evrensel Tarih İçinde Mardin, Abdusselam Efendi'nin Mardin Tarihi", *1. Uluslararası Mardin Sempozyumu*, İstanbul, 2006, 625.

⁸²⁰ Sevim, I, 137.

⁸²¹ İbnu'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*(Artuklular Kısım), 29.

⁸²² İbnu'l-Esir, X, 147.

Bey, bundan sonra Kudüs'e çekildi⁸²³ ve orada öldü.(1091)⁸²⁴ İbnü'l-Esir, onun girdiği bütün savaşlarını kazandığını söyler.⁸²⁵ Onun çocukları konusunda İbn Ezrak'ta geniş bilgiler⁸²⁶ varsa da, biz burada Hasankeyf'te Sokmaniyye beyliğini kuran Sökmen'i, Harput'ta beylik kuran Belek'in babası Abdulcebbar'ı ve üç asırlık Mardin kolunu kuran Necmettin İlgazi'yi hatırlatmakla yetinelim.⁸²⁷

Necmettin İlgazi

Artuk Bey'in oğullarından Necmettin İlgazi, kardeşi Sökmen ile birlikte babasının ölümünden (1091) sonra Kudüs'e hakim oldu. Tutuş'un 1095 tarihinde yeğeni Berkyaruk ile giriştiği saltanat mücadelesi sonucu ölümü üzerine, Necmettin İlgazi Tutuş'un kendisini yanında bıraktığı ⁸²⁸ Tutuş'un oğlu Dımaşk Selçuklu Meliki Şemsülmülük Dukak'ın hizmetine girdi. Ancak Dukak, İlgazi'yi⁸²⁹ hapsetti. Bunun sebebi, Necmettin İlgazi'nin kayınpederi de olan⁸³⁰ Rıdvan ve Sökmen'e yardım edebileceği korkusu idi. Daha sonra araları düzeldi ve⁸³¹ Necmettin İlgazi, hapisten kurtul-

⁸²³ Ali Sevim, Artuk b. Eksük, *DİA*.

⁸²⁴ Turan, 151-154.

⁸²⁵ İbnü'l-Esir, X, 147.

⁸²⁶ İbnü'l-Ezrak, 100.

⁸²⁷ Köprülü, *agy*.

⁸²⁸ İbnü'l-Esir, X, 246.

⁸²⁹ İbnü'l-Esir, X, 405.

⁸³⁰ İbnü'l-Ezrak, 100, Necmettin İlgazi, Melik Rıdvan'ın kızıyla evlendi, ancak ölünce, bu kadınla yeğeni Belek evlendi.

⁸³¹ Azimî, *Azimî Tarihi*, Haz; Ali Sevim, Ankara, 1988, 34.

du.⁸³² Bu sırada Fatımiler, Rıdvan ile Dukak arasındaki mücadeleden istifade ederek Kudüs'ü ele geçirmek için harekete geçtiler. Emirü'l-Cüyüş Efdal b. Bedrettin el-Cemali kumandasındaki Fatımi ordusu, 1098'de Kudüs üzerine yürüdü. İlgazi ve Sökmen, şehrin müstahkem surlarına ve Türkmenlerin gücüne güvendikleri için Efdal'ın şehrin mukave-met edilmeden teslimi için yaptığı teklifi reddettiler. Ancak şehir halkı Efdal ile anlaşarak kapıları açınca Kudüs, Fatımi-lerin eline geçti. Efdal, İlgazi ve Sökmen'e iyi davranarak kendilerini serbest bıraktı. Onlar da Dımaşk'a gitmek üzere Kudüs'ten ayrıldılar.⁸³³ İlgazi, bir süre Dımaşk'ta kaldıktan sonra Bağdat'a gitti ve maiyetindeki Türkmen kuvvetleriyle, Sultan Berkyaruk'la saltanat mücadelesi yapmakta olan Muhammet Tapar'ın hizmetine girdi.(1099) Muhammet Tapar, Artuk Bey'in eski iktası olan Hulvan ve Sincar'ı İlgazi'ye iktâ etti.

Bağdat'ta Şahnelik Dönemi

Berkyaruk'a karşı Muhammet Tapar'ın saflarında yer alan İlgazi,⁸³⁴ Muhammet Tapar tarafından imparatorluğun en önemli ve itibarlı görevi olan Bağdat şahneliğine tayin edildi. (1102)⁸³⁵ Aynı yıl Tekiş b. Alparslan'ın kızıyla evlen-

⁸³² İbn Adim, *Buğyetü't-Taleb*, Çeviri ve açıklamalar; Ali Sevim, Ankara, 1982, 89.

⁸³³ İbnü'l-Esir, X, 283.

⁸³⁴ İbnü'l-Esir, X, 309.

⁸³⁵ İbnü'l-Esir, X, 329.

di.⁸³⁶ Bu dönemde Bağdat halkıyla aralarında çıkan bazı anlaşmazlıkları ise kadılar araya girerek çözdüler.⁸³⁷

İlgazi, çok karışık bir dönemde şahnelik görevini başarıyla yürütürken, Sultan Berkyaruk Bağdat'a hâkim oldu ve Gümüştegin el-Kaysari'yi 1102'de Bağdat şahneliğine getirdi. Gümüştegin görevine başlayınca İlgazi şehri terk etmek zorunda kaldı.⁸³⁸ Ancak 1103'de Muhammet Tapar Bağdat yönetimine tekrar hâkim oldu ve bu defa Gümüştegin şehirden ayrıldı. Muhammet Tapar ile Berkyaruk arasındaki saltanat mücadelelerinin sona ermesi ve Berkyaruk'un Bağdat'a hâkim olması üzerine İlgazi önce Berkyaruk,⁸³⁹ onun 1104'te ölümünden sonra da oğlu Melikşah adına hutbe okuttu ve şahnelik görevini sürdürdü. Bu dönemde Irak ve Horasan'da meydana gelen karışıklıklara karşı kayıtsız kalmadı ve buralardaki problemleri yeğeni Belek'i göndererek halletti.⁸⁴⁰ Ancak Muhammet Tapar Bağdat'ta duruma yeniden hakim olunca İlgazi'yi şahnelikten azlederek yerine 1105'te Emîr Kasimüdevle Aksungur el-Porsuki'yi getirdi.

Bunun üzerine Diyarbekir taraflarına ayrılan İlgazi, bir süre sonra Halep Selçuklu Meliki Rıdvan b. Tutuş ve müttefikleri ile Haçlılar'a karşı savaşmak için anlaşıp önce Musul ve çevresine hakim olan Çökürmüş'ün üzerine gidildi ve 1106'da Çökürmüş idaresindeki Nusaybin kuşatıldı. Fakat bir müddet sonra İlgazi, Çökürmüş'ün gayretleri neticesinde

⁸³⁶ İbnü'l-Esir, X, 351.

⁸³⁷ İbnü'l-Esir, X, 337.

⁸³⁸ İbnü'l-Esir, X, 368.

⁸³⁹ İbnü'l-Esir, X, 371-382.

⁸⁴⁰ İbnü'l-Esir, X, 395.

Rıdvan tarafından tutuklanıp Nusaybin Kalesi'ne hapsedildi. Ancak kendisine bağlı Türkmenlerin Rıdvan'a karşı harekete geçmeleri üzerine hapisten kurtuldu. Bu olayın ardından maiyetindeki Türkmenlerle birlikte kardeşi Sökmen'in oğlu İbrahim'in hakimiyetinde Emir Şems adlı biri tarafından yönetilen Mardin'e gidip idareyi ele alan İlgazi, burada Artuklular'ın "*Tabaka-i İlgaziye*" denilen Mardin kolunu kurdu. 1108'den itibaren artık Mardin'de Artuklular dönemi başlamış oldu.⁸⁴¹

Mardin Artukluları

Necmettin İlgazi, Sultan Muhammet Tapar'ın Haçlılar'la mücadele için Musul ve civarına vali olarak tayin ettiği Emir Çavlı ile birlikte Habur suyu civarında I. Kılıçarşlan'a karşı yapılan savaşa (1107) katıldı. Ardından müttefiki Çavlı ile arası açılınca onun elinde bulunan Nusaybin'i ele geçirdi.(1107) Ancak Musul valiliğinden azledilen Çavlı'nın sultana karşı ittifak teklifini de reddetti. Bunun üzerine kendisine Irak Selçuklu Sultanı Sultan Mahmud tarafından 1108'de Harran, 1111'de Meyyafarikin hediye edilmiştir.⁸⁴²

Musul bölgesi valiliğine tayin edilen Emir Aksungur el-Porsuki'nin İlgazi'nin oğlu Ayaz'ı hapsedmesi ve hakimiyeti altında olan Mardin yörelerine akınlarda bulunması üzerine İlgazi, yeğenleri Belek b. Behram ve Davud ile birlikte hare-

⁸⁴¹ İbn Ezrak'ta tarih olarak 508/1114 olarak verilmektedir. Bkz. İbnü'l-Ezrak, 31.

⁸⁴² İbnü'l-Esir, X, 592.

kete geçerek Aksungur'u⁸⁴³ 1116'da yenilgiye uğrattı⁸⁴⁴ ve Muhammet Tapar'ın kendisini cezalandıracağını bildiği için Suriye'ye gidip Mevdud'un katlinden dolayı sultanla arası açık bulunan Dimaşk hakimi Atabeğ Tuğtegin'le anlaştı. Antakya Haçlı prensi Roger ile de bir ittifak yaparak asker toplamak maksadıyla Mardin'e giderken Humus Emiri Hayır Han (Kırhan) b. Karaca tarafından bir baskınla yakalanıp 1115'de hapse atıldı. Fakat daha sonra bazı şartlarla anlaşmaya varılması üzerine serbest bırakıldı.⁸⁴⁵

Halep Emiri Emir Lü'lü'ün öldürülmesinden sonra 1117 tarihinde Haçlılar karşısında güç durumdaki Halep ileri gelenlerinin daveti üzerine şehre gidip idareyi ele aldı. Böylece Halep Selçuklu Melikliği de fiilen sona ermiş oldu.⁸⁴⁶ 1122'de öldüğünde buraya naib olarak bıraktığı yeğeni Süleyman b. Abdulcebbar'a kaldı.⁸⁴⁷

Haçlılarla Mücadelesi

Haçlı organizasyonları çok güçlü ve kalabalık bir şekilde doğuya doğru akmıştır. Ancak bu seferlerin bölgeye aktığı dönem aynı zamanda Müslüman Türklerin de aynı bölgeye göç ettikleri döneme rastlamaktadır. İşte bu dönemde Müslüman Türkler bir anda haçlılarla mücadele görevi ile karşı karşıya gelmiş oldular. Zaten şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki; eğer bu dönemde Müslüman Türklerin bölgeye

⁸⁴³ İbnü'l-Esir, X, 501.

⁸⁴⁴ İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtler Tarihi*, 239.

⁸⁴⁵ Farklı bilgiler için bkz. İbnü'l-Ezrak, 32.

⁸⁴⁶ İbnü'l-Esir, X, 531.

⁸⁴⁷ İbn Adim, 123.

göçleri olmasaydı, muhtemelen haçlılar Urfa'nın da ötesine geçecekler ve Cezire Bölgesine hakim olacaktı. Buna yetecek güce ve cesarete de sahiptiler. İşte bu dönemde ortaya çıkan ve Haçlılarla mücadele bayrağını taşımaya başlayan bu yeni güç, haçlılara nefes aldırmaı.

Selçukluların Anadolu kolunu temsil eden Anadolu Selçukluları haçlı sürülerini Anadolu'da eritirken, kalanlar da karşılarında bu mücadeleyi sürdüren önemli kişiler buldular. Bunlardan ilki Necmettin İlgazi'dir. Daha sonra ise bu rolü Urfa'nın fethiyle büyük ses getiren Nurettin Zengi üstlenecektir. Meselenin izahı sadedinde dönemin şahitlerinden birinin ifadesine başvuralım. Dönemin tarihçilerinden İbn Ezrak'ın belirttiğı gibi; babaları ile birlikte Sökmen, İlgazi ve yeğenleri Belek'in mücadelelerinden dolayı Haçlıların yanında önemli itibarları vardı ve onlar üzerinde büyük bir korku salmışlardı.⁸⁴⁸

Necmettin İlgazi, daha önceki dönemde Muhammet Tapar'a kurgınlığı sebebiyle onun emriyle 1111 tarihinde Haçlılar'a karşı teşkil edilen Selçuklu ordusuna bizzat katılmayıp bir miktar kuvvetle oğlu Ayaz'ı göndermişti. Dört yıl sonra ise Tuğtegin ve Toganarslan'la beraber 1115 tarihinde Halep bölgesindeki Tel Danis'te Kudüs Kralı II. Baudouin ve diğer Haçlı prenslerinin kumandasındaki büyük bir Haçlı ordusuna ağır kayıplar verdirip geri çekilmek zorunda bıraktı. İlgazi, Haçlılarla mücadele için Şam atabeg'i Tuğtegin'le bir anlaşma yaptıktan sonra asker toplamak üzere Mardin'e gitti. Burada topladığı kuvvetlerle

⁸⁴⁸ İbnu'l-Ezrak, 122.

Dilmaçoğulları Emiri Toğanaslan ve Munkızı Ailesi'nden Usame ile birleşip 40 bin kişi ile Telifrin vadisinde 1119 tarihinde Antakya prensi Roger'le yaptığı savaşta Haçlıları büyük bir yenilgiye uğratıp Haçlı ordusunu imha etti ve Roger'i öldürdü.⁸⁴⁹ Üsame b. Munkız'ın Kitabü'l-İtibar'daki ifadesine göre; 40 bin kişilik Haçlı ordusundan 20 kişi Antakya'ya dönebilmişti.⁸⁵⁰ Franklar bu savaşa "*Kanlı Meydan*" diyorlardı.⁸⁵¹

Haçlılara böyle önemli bir darbe indirmesi, İslam Dünyasında büyük bir sevinçle karşılandı. Abbasi Halifesi Müsterşid-Billâh Necmettin İlgazi'ye hil'at ve değerli hediyeler gönderdi.⁸⁵² Şairler de onu öven şiirler söylediler. Bu zaferden sonra İlgazi, Doğu Akdeniz'e kadar olan Kuzey Suriye'yi kontrolü altına aldı. Tuğtegin'le birlikte Haçlıların elinde bulunan İm ve Zerdene kalelerini fethetti. Bu dönemde Nusaybin'i de aldı.⁸⁵³ Bunu takip eden günlerde Haçlılara kesin bir darbe indirmek maksadıyla Türkmenlerin yoğun bir şekilde yerleştiği Güneydoğu Anadolu bölgesinden topladığı kuvvetlerle Fırat'ı geçip Tel Başır'den Keysün'a kadar olan Haçlı topraklarını ele geçirdi. Azaz Kalesi'ni kuşatıp kendisine katılan Tuğtegin ile birlikte 1120 tarihinde Kudüs Kralı II. Baudouin ve Urfa Kontu Joscelin de Courtenay'a

⁸⁴⁹ İbnü'l-Esir, X, 555.

⁸⁵⁰ Üsame b. Munkiz, *İbretler Kitabı*, Çev; Yusuf Ziya Cömert, İstanbul, 1992, 165.

⁸⁵¹ Hüseyin Kayhan, "Haçlılar Karşısında Artuklular", *I. Uluslararası Mardin Sempozyumu*, İstanbul, 2006, 54.

⁸⁵² İbnü'l-Esir, X, 567.

⁸⁵³ İbnü'l-Ezrak, 32-33.

karşı başarılı mücadelelerde bulundu. Daha sonra Halep'e gelen İlgazi, Haçlılarla yeniden mücadele için asker toplamak üzere yerine oğlu Şemsüddevle Süleyman'ı naib olarak bırakıp Mardin'e gitti. Bu dönemde aynı zamanda bölgede halk için rahatlıklar sağlıyor ve halkı bezdiren pazar vergilerini kaldırıyordu.⁸⁵⁴

Kafkasya Seferi

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud b. Muhammed Tapar, Gürcü Kralı II. David'in ağır baskı ve takibatına maruz kalan Tiflis ve yöresindeki Müslüman halkın yardım talebi üzerine Türk emirlerinin katıldığı bir ordu oluşturulmasını emretti ve 1121'de o dönemin başarılı kişisi Necmettin İlgazi'yi de ordunun başına görevlendirdi. İlgazi, hemen harekete geçip henüz yardımcı kuvvetler kendisine erişmeden Tiflis'e yöneldi. Ancak dağ geçitleri arasında Kıpçaklar'dan da destek alan Gürcülerin ani baskınına uğradı.⁸⁵⁵ Büyük bir bozgun yaşayan İlgazi, yenilgiden sonra⁸⁵⁶ Mardin'e döndü.⁸⁵⁷ Oğlu Süleyman'ın kendisine isyan ederek idaresini ele geçirdiği Halep'e gidip yeğeni Bedrüddevle Süleyman'ı şehrin yöneticiliğine tayin etti. Daha sonra Haçlılar'la mücadele için tekrar asker toplamak amacıyla Mardin'e döndü.

İlgazi, 1122'de yeğeni Belek b. Behram ile Güneydoğu Anadolu'dan sağladığı kuvvetlerle yeniden Suriye'ye yöneldi. Kendisine katılan Tuğteginle birlikte Haçlı işgaline uğra-

⁸⁵⁴ Azimî, 43.

⁸⁵⁵ İbn Adim, 145.

⁸⁵⁶ İbn Şeddad, III, 431.

⁸⁵⁷ İbnü'l-Esir, X, 567.

yan Zerdene Kalesini kuşattı. Ancak, bu sırada hastalandı. Haleb'e gidip tedavi olduktan sonra Mardin'e döndü. Oradan Meyyafarikin'e giderken Evseluhin'de 1122'de yolda vefat etti.⁸⁵⁸ Naaşı geçici olarak Meyyafarikin'de Sindeli denilen yere gömüldü. Bir süre sonra Mescidü'l-Emir'de Kubbetü's-Sultan'ın kuzey tarafındaki türbesine nakledildi.⁸⁵⁹ Urfalı Mateos'un onun Halep'te ölüp naşının Harran'a oradan da Meyyafarikin'e nakledildiğine dair bilgisi yanlış bir bilgidir.⁸⁶⁰ 1143 tarihinde oğlu Hüsamettin Timurtaş babasının kabrini Mardin Kalesindeki Mescid-i Hıdır'daki şehitliğe nakletti.⁸⁶¹

Şahsiyeti

Artuklular'ın Mardin şubesinin kurucusu olan Necmettin İlgazi, Ortadoğu İslam alemini ciddi tehlikelere maruz bırakan Haçlılar'a Musul ve Suriye Atabegi İmadüddin Zengi'den ve Zengi'nin komutanı olan Selahaddin-i Eyyübi'den önce ağır darbeler indirmiş bir şahsiyettir. Onun ölümüyle Halep, Haçlılar karşısında savunmasız kalmıştır.

İlgazi, özellikle Irak Türkmenleri üzerinde büyük bir nüfuza sahipti. Çok karışık bir dönemde imparatorluğun en önemli ve prestijli görevi olan Bağdat Şahneliği⁸⁶² görevini Bağdat'ta dört yıla yakın bir süre yapması, Haçlı saldırıları karşısında bunalmış olan Halep halkına rahat bir nefes al-

⁸⁵⁸ İbnü'l-Esir, X, 604.

⁸⁵⁹ İbnü'l-Ezrak, 38; İbn Şeddad, III, 433.

⁸⁶⁰ Urfalı Mateos, 272.

⁸⁶¹ İbnü'l-Ezrak, 52.

⁸⁶² Şemisani, 149.

dırması, onun iyi bir asker olduğu kadar dirayetli bir devlet adamı olduğunu göstermektedir. Halife Müsterşid-Billah ile Irak Selçuklu Sultanı Mahmut'un kendisine sığınan Hille Emiri Dübeys b. Sadaka'nın teslim edilmesini istemelerine rağmen himayeye devam etmesi, babası Artuk'un Melikşah'a kafa tutmasına benzemektedir.

Babaları Artuk'un siyasi teşekkül kurmakta gecikmesine rağmen, oğulları üç adet Artuklu Emirliği kurmuşlardır. Bunlardan Necmettin İlgazi'nin kurduğu Mardin şubesi, üç asırlık süresiyle Selçuklu döneminin en uzun süren hanedanı olmuştur. Artuk oğulları aynı zamanda Haçlıların yanında önemli itibarları vardı ve onlar üzerinde büyük bir korku salmışlardır.⁸⁶³

Necmettin İlgazi, Haçlılarla mücadele ile uğraşması sonucu devletini kurumsallaştıramamıştır. Örneğin para basamamıştır. Mardin'de Necmettin mahallesinde bir camii ve bir medrese kuran⁸⁶⁴ İlgazi'nin vefatından sonra Mardin Artuklu Beyliği'nin idaresi oğlu Hüsameddin Timurtaş'a geçmiştir.⁸⁶⁵ Oğulları ve çocukları hakkında İbn Ezrak'ta geniş bilgiler mevcuttur.⁸⁶⁶ İlgazi sonrası eski Türk devlet anlayışı olan devletin hanedan mensuplarının ortak malı kabul etme düşüncesi esas alınıp o dönemdeki ön planda olan iki oğlu arasında bölüşülmüştür.⁸⁶⁷

⁸⁶³ İbnu'l-Ezrak, 122.

⁸⁶⁴ Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, Ankara, 1999, 40.

⁸⁶⁵ Ali Sevim, "Necmettin İlgazi", *DİA*.

⁸⁶⁶ İbnu'l-Ezrak, 104.

⁸⁶⁷ Coşkun Alptekin, "Artuklular", *DİA*.

Son olarak Necmettin İlgazi'nin Meyyafarıkın'ı ele geçirmesi sonrası İbnü'l-Ezrak'ın onun yaptığı işler konusundaki aktarımı ile konuya son vermek istiyoruz:

"Necmettin İlgazi, Meyyafarıkın'e yerleşti. İlgazi, halka adalet ihsan etti, onlardan birçok vergiyi ve külfeti kaldırdı. Halkın evlerine huzur içinde dönmelerini sağladı. Çünkü halk daha önce büyük bir korku içinde evlerine dönerlerdi. İdarecilerin sürütüşmeleri ve sık sık meydana gelen iktidar değişikliği yerleşim yerlerinin pek çoğunu harabeye çevirmişti. Ayrıca iktidarı ele alanlar saltanatla sürekli kalamayacaklarını bildikleri için halkın mallarını müsadere edip onlara zulüm ve işkence etmişlerdi. Necmettin İlgazi, Meyyafarıkın'e hakim olduğu günden itibaren halk huzura kavuşmuş evlerine rahatlıkla yerleşmişlerdi. Kalacak yerleri olmayan askerler de şehrin harap olmuş yerlerinde kendilerine barınak yapıp yerleşmişlerdi. Çünkü şehrin büyük kısmı harap olmuş, aynı zamanda yollar eşkıya ve yol kesicilerle dolu idi. Necmettin İlgazi, şehre hakim olur olmaz yollar ve beldeler emniyete kavuştu, eşkıya hezimete uğradı, mezralar, köyler bayındır oldu, imar başladı, şehir iyi yönetildi." ⁸⁶⁸ Benzer sözleri İbn Şedda'ta da bulunmaktadır; *"Meyyafarıkın'den Amid, Hani, Erzen, Mardin, ve Hısn-ı Keyfa'ya ancak askeri birlikler eşliğinde gidiliyordu."* ⁸⁶⁹

⁸⁶⁸ İbnü'l-Ezrak, 32.

⁸⁶⁹ İbn Şedda, III, 429.

EK-3: SİLVAN'LI ZEHEBÎ⁸⁷⁰

Burada Silvan'lı olup İslam Tarihinin en önemli bilginlerinden sayılan Muhammed bin Osman bin Kaymaz bin Abdullah el-Farîkî, (Mertapolis, Meyyafarikin, Silvan) ed-Dımeşkî, (Şam) et-Türkmanî, (Türkmen kökenli) ez-Zehebî'nin (babası kuyumcu) hayatı ve İslam tarihçiliğini tanıtmak istiyoruz.

Zehebî Öncesi Silvan

Ortaçağın mühim kale-şehirlerinden biri olan Silvan, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Sultanı Melikşah devrinde Selçuklulara intikal etmesinden önce (1085), Diyarbakır bölgesi dolaylarına Türkmen ahali yerleşimi mevcuttu.⁸⁷¹ Selçuklu akınlarıyla birlikte de Silvan, yoğun Türkmen göçlerine sahne olmuştu. Bu yoğun göç ile gelen Türkmen toplulukları kendilerini, o dönemde İslam dünyasına karşı batıdan gelen haçlı seferlerine karşı mücadele içinde buldular. Şunu rahatlıkla söylemek mümkündür ki; bu göçlerle gelenler Haçlıların bölgede hakim bir güç olarak kalmalarını kesin olarak engelledi. Bu dönemde haçlı güçleriyle mücadeleyi özellikle Mardin, Harput ve Hasankeyf merkezli devletler kuran Artuklular ve onların ilk liderleri olan Necmettin İlgazi, Sökmen ve Belek'in birlikte yaptıklarını görüyoruz. Özellikle Artukluların Mardin şubesinin başındaki Necmet-

⁸⁷⁰ Bu çalışma daha önce sempozyum bildirisi olarak sunulmuştu. Bkz. Mehmet Azimli, "Silvan'lı Bir Bilgin; Zehebî Ve Tarihçiliği", *Uluslararası Silvan Tarihi Sempozyumu*, 16-18 Kasım-2007, Silvan.

⁸⁷¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2, Ankara, 1964, 192.

tin İlgazi, Haçlıların doğudaki emelleri üzerine esaslı darbeler vurmuştur. Daha sonra bu bayrağı Urfa Fatihî Nurettin Zengi alacaktır.

İşte bu göçlerin olduğu dönemde Silvan'daki Türkmen hakimiyeti sadece askeri bazda değil, aynı zamanda ilmi alanda da gerçekleşmiştir. Nitekim bunlardan biri olan Bağdat ve Herat Nizamiye Medreselerinde görev yapmış olan Taşkent kökenli Ebubekir Şaşı(1037-1092) de Silvan da doğmuştu.⁸⁷² *"Hilyetu'l-Ulema"* adlı eser sahibi bu şahsa ilmi derecesinden dolayı *"Fahru'l-İslam"* lakabı verilmişti.⁸⁷³ İşte bu kentte Büyük İslam Tarihçisi Şemşeddin Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed bin Osman bin Kaymaz bin Abdullah el-Farikî et-Türkmanî ez-Zehebî ⁸⁷⁴ 6 Ekim 1274 (H. 3 Rebiülahir 673) tarihinde⁸⁷⁵ dünyaya geldi. ⁸⁷⁶

Zehebî'nin büyük dedesi Kaymaz⁸⁷⁷ hayatını Silvan'da geçirmiş, yüz seneyi aşkın bir yaşta vefat etmişti. Babası Şihabuddin Ahmed; devrinin tanınmış hadis bilginlerinden-

⁸⁷² Yazıcı, 257.

⁸⁷³ Turan, 239.

⁸⁷⁴ Turan, 257.

⁸⁷⁵ Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, Ankara, 1996, 24.

⁸⁷⁶ Zehebî, *Siyeru Alemu'n-Nubela*, Beyrut, 1990, I, 14-15.

⁸⁷⁷ Son yıllarda yapılar tetkiklerde Arap milliyetçiliği gayreti ile onu bir Arap olarak göstermekte ısrar edilmesi ilginçtir. Şunu bilmek gerekir ki, İslam medeniyeti mozaik bir medeniyettir. Herhangi bir ırka hamledilemez. Aksine bu dine giren milletlerin müşterek medeni mahsulleri olduğu gerçektir. Bkz. Beysanoğlu, 24.

di. Esas mesleği marangoz olan bir ailedendi.⁸⁷⁸ Ayrıca önceleri ticaretle uğraşsa da çok mahir bir kuyumcu olduğu da bilinmektedir. Bundan büyük gelir sağlamış ve oğlunun tahsili için geniş imkanlar elde etmiştir. Onun hadis meclislerine devamı, yaratılıştan mütecessis ve zeki olan oğlu üzerinde tesirli olmuştur. Tarihçimiz Zehebî de babasının bu sanatı ile anılmıştır.

Tahsil Gördüğü Yerler Ve Hocaları

Zehebî, ilköğrenimini Meyyafarikin’de bitirdikten sonra ilim tahsiline devam etmek için 1291 yılında Şam’a gitmiştir.⁸⁷⁹ Zehebî’nin yaşadığı dönemdeki Memluklular devleti, Moğol istilasına karşı koyabilecek ve Şam bölgesindeki Haçlı kuvvetlerini tasfiye edebilecek güçte bir devlet idi. Zehebî’nin yetiştiği bölge olan Şam ise fikri hayatın büyük merkezlerinden biriydi. Orada medreseler ve birçok darulhadis ve darulkur’an kurulmuş, özellikle Nureddin Zengi (1118-1174) döneminde yoğunlaşan ilmi hareketlilik devam ediyordu.⁸⁸⁰

İlme düşkün olan babası, oğlunu önce Ali bin Muhammet el-Başbaş’ın yanına gönderdi. Burada 4 sene ilk bilgileri öğrenen Zehebî, daha sonra Kur’an’ın hıfz ve kıraatı üzerinde ilerlemek için Me’sud bin Abdullah’ın talebesi oldu.

⁸⁷⁸ Ahmet Keleş, “Diyarbakır’lı Bir Muhaddis Olarak Zehebî’nin Hadis İlmindeki Yeri”, *Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 2003, 539

⁸⁷⁹ M.Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müvverihler*, İstanbul, 1991, 201.

⁸⁸⁰ Zehebî, I, 12-13.

1292'den itibaren hadis öğrenmeye başladı. Bu uğurda büyük seyahatler yaptı. Dımaşk'ta Ömer b. Kavvas ile Ahmed b. Hibbat ve Abdullah b. Asakir ve benzerlerinin, Ba'lebek'te Abdulhalik b. Ulvan ve Zeynep bt. Ömer b. Kindi'nin, Halep'te Şavkar al-Zayni'nin, Nablus'ta el-İmad b. Bedran'ın, Mekke'de el-Tuzari'nin, İskenderiye'de Ebu'l Hasan Ali b. Ahmed el-İraki ve Abdu'l Hasan Yahya b. Ahmed al-Savva'ın, nihayet Kahire'de Lisan'ül Ârab'ın müellifi İbn Manzur el-İfriki'nin ve bilhassa hadis öğretmek istediği talebelerini büyük bir itina ile seçen Şeyhülislam İbn Dakik el-İd'in yanında sürdürdü. Ebu Zekeriya b. el-Şayrafi, İbn ebi'l-Hayr ve el-Kasım el-İrbili vb. den icazet aldı.⁸⁸¹ Nahiv ilmini Muvaffakuddin Ebi Abdullah Muhammed b. ebi'l-Ala en-Nasıbi el-Ba'lebeki'den aldı. Arap dili ve edebiyatını ise Mısır'ın en seçkin edebiyatçısı Bahauddin Muhammed b. İbrahim'den öğrendi. Ayrıca Cemaleddin Ebu'l-Haccac Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzi, Takiyuddin İbn Teymiye el-Harrani, İlmuddin Ebu Muhammed el-Kasım b. Muhammed el-Birzali O'nun yakın dostları arasında yer alan ünlü bilginlerdir.⁸⁸²

Zehebî, Dımaşk ovasındaki Kefr-Batna köyünde 1303-1318 yıllarında hatiplik yaptı. Bu sırada çok sayıda eser yazdı. Sonra Ümmü's-Salihiyye Medresesi'ne müderris oldu.⁸⁸³ Ayrıca Zahiye Hadis Medresesi, Nefisiye Medresesi vb. gibi yerlerde hocalık yapıp, çok sayıda alim ve hafız yetiştir-

⁸⁸¹ Moh. Ben Cheneb, "Zehebî", İA.

⁸⁸² Sabri Hizmetli, *İslam Tarihçiliği Üzerine*, Ankara, 1991, 76,77.

⁸⁸³ Kafesoğlu, 193.

di, sadece bir konu veya ilimle yetinmedi, mümkün olduğunca her türlü konularda yazılan eserleri okuyup, bunları cerh ve ta'dile tabi tuttu, doğru ve yanlışlarını belirtti.⁸⁸⁴ 1341 yılında el-Mizzi ölünce onun yerine Daru'l-Hadis el-Eşrefiyye'ye müderris olmak istediye de Hanbelilere olan temayülü dolayısıyla vakıf şartlarına uymadığı için bu görev getirilmedi.⁸⁸⁵ Yaşadığı dönemde Eşariler, buna bağlı olarak Şafiler ve sufilerden tenkitler gördü, zaman zaman görev yapması engellendi. O, inançla ilgili müteşabih konulara dalmazdı. Bu konularda susmayı en doğru ve güvenilir yol sayardı. Akide alanında önemli ölçüde İbn-i Teymiye'nin etkisinde kaldı. Ancak O, akaid konularını ehl-i hadisin anlayışı üzere araştırdı. Esas olarak hadisçilere itimat etti.⁸⁸⁶ Felsefecilere, şafi olmasına rağmen Eşarilere, kelamcılara karşıydı, sufilerle anlaşılamazdı.⁸⁸⁷

Onun hakkında bazı görüşleri aktaralım;

İbni Kesir : *"Hocam, şeyhu'l muhaddisin, ez-Zehebî İslam Tarihçisi ve hadis hafızı idi. Büyük alim Ebu Abdullah Muhammed bin Muhammed el-Musuli, Dimaşk'a geldiğinde, Zehebî'den ilim öğrenmişti.."*

İbni Hacer el-Askalani : *"Zehebî, zamanın büyüğü, anlayışı ve zihni kuvvetli idi. Cerh ve ta'dil hususlarında büyük bir bilgiye sahipti. Tacüddin Sübki'nin dediği gibi, sanki bütün ümmet bir saha üzerinde toplanmış, Zehebî'de onları gözden geçirmiş,*

⁸⁸⁴ Hizmetli, 80,81.

⁸⁸⁵ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, 282.

⁸⁸⁶ Hizmetli, 80-81.

⁸⁸⁷ Şeşen, 185.

teker teker incelemiş, sonra anlara dair birer birer bilgi vermeye başlamıştır.”

Alamüddin el-Berzali : “Zehebî faziletli, hafızası kuvvetli bir zattı. İlimle meşgul oldu. İlim öğrenmek ve hadis-i şerif dinlemek için çok yerler dolaştı. Çeşitli ilim dallarında birçok eser yazdı. Kıraat alimleri hakkında bilgisi çoktu.”

İmam Zerkeşi : “O, züht sahibi ve hayır işlerine koşan bir bilgindi.”⁸⁸⁸

Ömrünü ilme vakfeden ve hayatı boyunca birçok kıymetli kitaplar kaleme alan Zehebî, fazla çalışmasından dolayı 1340 veya 1341 yıllarından itibaren gözlerini kaybetmesine rağmen son nefesine kadar (3 Zilkade 748/4 Şubat 1348)’e kadar eser vermeye devam etti.⁸⁸⁹ Dımaşk’ta vefat etti ve Bab al-Sağire’de defnedildi.⁸⁹⁰ Sonuçta kendisine “*Tarih’ül-İslam*” ünvanı verilen Zehebî ömrünün son beş yılını âmâ olarak geçirmiştir.⁸⁹¹

Zehebî’nin Eserleri ve İslam Kültür Tarihindeki Yeri

Zehebî, tarih ve hadis ilimlerinde İslam Tarihinde yetişen büyük bir tarihçi, uzman bir muhaddis, selef akidesine mensub, Kur’an kıraatine büyük önem veren çok büyük bir araştırmacı ve ünlü bir alimdi. Bilhassa tarih ve biyografi sahalarında çok sayıda eser yazmıştır. Eserleriyle Doğu’da ve Batı’da en çok değer verilen ve en çok başvuru alan bir ortaçağ tarihçisi olmuştur. Sahabe ve Hulafa-i Raşidin döneminden başlayarak zamanına kadar gelen birçok İslam

⁸⁸⁸ Beysanoğlu I, 27.

⁸⁸⁹ Kafesoğlu, 192.

⁸⁹⁰ Zehebî, I, 73.

⁸⁹¹ Günaltay, 201.

âliminin, muhaddislerin biyografilerini (hal tercümelerini) bize ulaştırmıştır. Onu **İslam tarihinin en büyük bir kaç biyografi müelliflerinden biri** sayabiliriz. Ona hadis konusunda asrının “Şeyh’ül Muhaddisin” ve “Muhaddisü”l-Asr” ünvanlarına layık görülmüştür.

O, çok cevval zihinli bir tarihçiydi. İslam Tarihini başlangıcından zamanına kadar olan 7 yüzyıllık dönemde öz olarak anlayıp ortaya koyacak güce sahipti. Çağımız araştırmacılarından bazıları; *“Bütün İslam aleminin tarihi tekamülünü tersim eden Zehebî’yi ortaçağın, hatta bazı hususlarda İbnu’l-Esir’den de üstün bir ihataya sahip, en büyük tarihçi kabul etmektedirler.”*⁸⁹² Eserlerinin sayısı 235 civarındadır. Bunlardan biri kıraat, 10’u hadis ve hadis usulü, 13’ü akaid, 2’si Usulu’l-Fıkıh, 5’i vaaz ve nasihat, 90’nı çeşitli dini konularda, 148’i tarih konularındadır. Bu 148 tarih kitabından üçte bir kadarı tarih konusunda orijinal te’lif, üçte biri biyografi, üçte biri muhtasardır. El-Belazuri, Abdullatif el-Bağdadi, İbn Abdurrahim, Zahireddin el-Kazaruni gibi tarihçilerin zamanımıza gelmeyen eserlerinden nakiller yapmıştır.⁸⁹³ Eserlerinden bazıları şunlardır:

Tarihu’l-İslam: Eserleri arasında en önemlisi, 52 büyük ciltten oluşan “**Tarihu’l-İslam**”dır. Zehebî bu eserinde yedi yüzyıllık olayları, her biri onar yıldan ibaret olmak üzere 70 tabakaya ayırmış, her tabakadakiler için ayrıntılı bilgiler vermiştir. Tarihu’l-İslam’ın baş tarafları Taberi’nin eserinden özetlenmiş ise de, son 4 asırlık bölüm, siyasi olaylar bakı-

⁸⁹² Kafesoğlu, 193,196.

⁸⁹³ Şeşen, 185.

mından daha önceki devirlere ait kaynaklardan yer yer me-
haz belirtilmek suretiyle nakiller ihtiva etmektedir. Umumi
İslam Tarihi hüviyetinde olan bu eser, halifelerin, İslam Dev-
letleri hükümdarlarının, vezirlerin, askeri şahsiyetlerin, vali-
lerin ve diğer yüksek makam sahiplerinin, kadıların, 4 mez-
hebe mensub din adamlarının, ilim erbabı, şair ve ediplerin
hayatı, faaliyet ve eserlerinden bahseden ve edebi bir üslup-
la yazılmış olan hal tercümelerine ait kısımlar bütün eserin
hemen hemen yarısına yakın bir genişliktedir.⁸⁹⁴

Zehebî'nin kitabında İslam ülkeleri arasında, başta
Bağdat olmak üzere Mısır ve Suriye hadiselerinde hissedilir
bir üstünlük verildiği görülmekle beraber, onun bütün İslam
dünyası tarihini muavezeli bir şekilde mütalaa etmek gayreti
gözden kaçmaz. Bunun yanında bilhassa Selçuklular,
Eyyübiler tarihi ile Moğol istilasası gibi yakın doğu sahasında
derin tesirler yapan, büyük tarihi hadiselerle ehemmiyet at-
fetmesi, Şiilik, Batınlık cereyanları vb. gibi dini ve içtimai
bünye bakımından mühim gelişmelere yol açan hareketlere
genişçe yer ayırması, Zehebî'nin yüksek tarihçilik değerini
ortaya koymaktadır.

Müellif, zamanımıza ulaşmayan bazı önemli kaynak-
lardan faydalanmış, zamanına ait olayları kaynak vermeden
yazmıştır. Kitabının tamamı zamanımıza gelmiştir. Bu nü-
shalara ait ciltlerden bazıları kendi hattıyla bazıları da talebe-
si Safeddin'in hattıyladır.⁸⁹⁵ Ortaçağın büyük ve kıymetli
tarih kitaplarına umumiyetle yapıldığı gibi Tarihu'l-İslam'a

⁸⁹⁴ Kafesoğlu, 192

⁸⁹⁵ Şeşen, 185.

da müteaddit zeyller yazılmıştır ki; bunların ilki bizzat müellife aittir. Tarihu'l-İslam'ın siyasi olaylar kısmı yine Zehebî tarafından ihtisar edilmiş ve **Düvelu'l-İslam** adı verilmiştir. Bu esere de es-Sehavi tarafından bir zeyl yazılmıştır.⁸⁹⁶ Zehebî'nin kendisi daha sağlığında iken Düvelu'l-İslam'ın birçok bölümlerini ayrı ayrı eserler haline getirmiştir.⁸⁹⁷

Siyer-u Alemü'n-Nübela: Büyük bir biyografi kitabıdır. Yirmişer yıllık tabakalara göre tertiplenmiştir. Kitap son derece dikkat ve tahkikle kaleme alınmıştır. Kitap zamanımıza ulaşmıştır. 25 cilt olarak basılmıştır.⁸⁹⁸ Bu eser, onun tarih sahasındaki geniş ilmini ve gücünü belgeler. Bu eser, başlangıcından itibaren İslam Toplumunda yaşamış olan ünlü bilginleri kapsar. O, ulemanın biyografilerini verirken oldukça titiz davranır ve onlar hakkındaki düşüncesini belirtir.

Tezkiretu'l-Huffaz: Daha sonraki müellifler tarafından "Hatemu'l-Huffaz" (Hafızların sonuncusu) ve "Kuddatü'l-Huffaz" (Hafızların tabii olacakları kimse) vasıflarıyla tanınan Zehebî'nin 21 tabakadan mürekkep bu mühim eserinin ihtisarları ve zeylleri de vardır. Bu eserinde politik, kültürel, sosyal ve ekonomik konularla ilgili geniş bilgiler verir, ele aldığı dönemin genel görünümünü büyük bir ustalıkla ortaya koyar. Bu durum onun tarihçi yönünün gücüne, tarihçilik ufkunun genişliğine, tasviri cephesinin kuvvetine delil oluşturur.

⁸⁹⁶Kafesoğlu, 195.

⁸⁹⁷ Gunaltay, 202-203.

⁸⁹⁸Şeşen, 185.

Tecrid-i Esmâ's-Sahabe: Peygamberimizin arkadaşlarının harf sırasına göre hal tercümelerini ihtiva eder.

Mu'cemu's-Şuyuh adlı eserinde Zehebî'nin babası hakkında etraflı bilgi vardır.⁸⁹⁹

Er-Risalet fi's-Sahabiyeti İla İbn-i Teymiye: Zehebî bu kitapta hocası ve arkadaşı olan İbn-i Teymiye'ye nasihat etmekte, bazı davranışlarını ayıplamaktadır.

El-Muktena Fi Sard Al Kuna: Lugattır. Künyelerin lugaı diyebiliriz.

El-Mufaharat Al-Mişmiş vel Tut: kayısının tuta üstünlüğüne dair bir eserdir.⁹⁰⁰

Sayısı 235 tane olan eserlerini burada saymamız çalışmamızın hacmini aşmaktadır.

Zehebî'nin Tarih Tenkid Metodu Ve Tarihçiliğı

İslam Tarihçileri arasında olayların toplanmasında gösterdiği dikkat ve özenle tanınan Zehebî, kendini özellikle tarih ve hadis öğrenimine vermiştir. Zehebî'nin fikirlerini selefleri ve çağdaşı olanlarıyla karşılaştırdığımızda onun ilmi şahsiyeti apaçık ortaya çıkar. Meğazi, siyer ve genel tarihle ilgili birçok kitap okumuş, mu'cemleri ve teracim kitaplarını gözden geçirmiştir. Geride bıraktığı kıymetli eserler, onun ilmi kişiliğinin en açık delili oluşturur.

Zehebî'nin ihtisarları da sıradan ihtisarlar değildir. İhtisar ettiği bazı kitapları tanzim, bazılarını da tasnif etmiştir. O, ihtisar yoluyla kitaplarının yazılışındaki eksiklikleri gör-

⁸⁹⁹Kafesoğlu, 195.

⁹⁰⁰ Moh Ben, "Zehebî", İA.

me fırsatı buldu. Hemen her kitabını, ihtisardan sonra genel bir değerlendirmeye tabi tuttu. Raviler ve rivayetleri hakkında görüş belirtti, onları cerh ve ta'dil etti. Sonuçta, yaptığı ihtisarlarla tenkit ve tahkik ehlinde oldu ve bu yönleriyle ün yaptı; eleştirel yaklaşımlarını ihtisar ettiği hadis kitapları üzerinde yoğunlaştırdı. Birçok hadis kitabını sened ve metin yönlerinden esaslı bir şekilde eleştirdi. Ayrıca bir çok alimin hal tercümelerini ekledi.

Zehebî, daha sonra Hatib el-Bağdadi (v.463)'nin "Tarihu Bağdad"'ı ile İbnu's-Sem'ani'nin (v.643) "Tarih-u Mısır", Ebu Abdulah en-Neysaburi'nin (v.405) "Tarih-u Neysaburi", İbn Arslan el-Havarizmi'nin (v.568) "Tarih-u Havarizm" adlarındaki mahalli tarih kitaplarını ihtisar etti. Zehebî, bunlardan başka el-Hakimü'l-Neysaburi'nin (v.988) Kitabü'l-Künna'sını alfabetik olarak yeniden tertipleledi ve İbnü'd-Dubeysi'nin (v.1239) Tarih-u Bağdat'ını da ihtisar etti. Zehebî Zekiyyuddin el-Munziri'nin (v.656) "et-Tekmile li'l-Vefayati'n-Nakale"sı gibi "Vefayat" kitapları ile Ebu Sa'd es-Sem'ani'nin (v.562) "Kitabu'l-Ensab"ı gibi soy bilimi kaynaklarını, İbnu'l-Esir'in (v.630) "Usdu'l-Gabe"si ve Ebü'l-Haccac el-Mizzi'nin (v.742) "Tehzibu'l-Kemal Fi Ma'rifeti'r-Rical"'ı gibi rical kitaplarını da ihtisar etti.

Hadisle yakından ilgilenmesi, onu geleneksel hadisçilerin anlayışında bırakmadı. Hadisleri metin ve sened yönünden inceleyen Zehebî, hadisi veya ravisini neticede cerh ya da ta'dil etti. Bu özellikleri onu, yaşadığı çağın en büyük hadisçi mertebesine çıkardı. Öğrencilerinden Selahattin es-Safedi (v.764) onun hadisçiliğini şöyle ifade eder; *"Ben onda hadisçilerin donukluğunu ve nakilcilerin ezberciliğini görmedim.*

Tersine o, düşünen bir insandı. İnsanların görüşleri, önceki hadis bilginlerinin ve fikir erbabının düşünceleri hakkında söz sahibiydi. Hayranlığımı celbeden yönlerinden birisi de onun hadis tasnifçiliğidir. O, her hadisin sıhhat durumu ve güvenlik derecesini açıklardı. Senedini, ravilerinin durumlarını ve rivayet şeklini ortaya koyardı. Ondan başkasının bu konulara eğildiğini görmedim.”⁹⁰¹

Zehebî'nin tarihçiliği büyük ölçüde bu düzeydeki hadis bilgisine bağlıdır. O, hadis ilmi ile tarih ilimlerini bir bakıma birleştirmiş durumdadır. Bu durum onun rical kitaplarında da açıkça görülür.⁹⁰² Zehebî'nin rical ve teracim ilmine fazlasıyla önem vermesinin en önemli sebebi, ravilerin bilinip zaptedilmesidir. Çalışmalarının ağırlık noktasını bu yönünün oluşturması, onun ünlü bir tarihçi olmasında büyük rol oynadı. Onu birçok konuda eleştiren öğrencisi Taceddin es-Subki'nin (v.777) tabiriyle “*O, cerh ve ta'dil ilmi ile biyografi ilminin üstadı idi.*” “*Mizanu'l-İtidal Fi Nakdir-Rical*” gibi eleştirileriyle meşhur kitapları bunun açık delilleridir. Ayrıca o, “*Zikru men yu'temen kavluhu Fi't-ta'dil*” adlı eserinde eleştiri metodlarından, eleştirici bilginlerin tabakatından ve onların görüşlerinin alınışı keyfiyetinden söz eder. O, bu teorilerini yazdığı kitaplarında uygulama imkanı bulmuştur. Zehebî'nin tenkitçi fikirleri sonraki tarihçiler ve teracim erbabı için uyulan bir esas oldu. Onların kitaplarında birer değer ölçüsü olarak yer aldı. Mesela ünlü hadisçi İbn Hacer el-Askalani onun yolunda yürüdü ve görüşlerini eserlerine aldı.

⁹⁰¹ Zehebî, I, 70.

⁹⁰² Hizmetli, 77,78.

Ünlü eleştiri tarihçisi Zehebî'nin üzerinde ısrarla durduğu noktalardan biri de kaynak eleştirisidir. Kaynak eleştirisinde o, sadece yanlışlıklar veya eserin eksik yönleri üzerinde durmaz, aynı zamanda iyi ve belirgin özelliklerini, yararlı yönlerini de belirtir. Yani o, eseri hem cerh eder hem de ta'dil eder. Zaten kendisi cerh ve ta'dil şeyhi, eleştiri üstadı olarak tanınmıştır. Gerek etüd ettiği, gerekse ihtisar ettiği kaynakları eleştiriye tabi tutar. Mesela O, İbnu'l-Cevzi'nin (v.597) "ed-Duafa" adlı kitabını ihtisar etmiş ve ona bir de zeyl yazıp eleştirmiştir. O, eserlerinde delil ve ikna metodu üzere, ilmi anlayışla araştırma yapar. Başkalarının konuyla ilgili görüşlerini çeşitli yönlerden ele alır, tartışır ve eleştirir.⁹⁰³ Onun eleştiriciliğine bir örnek vermek istiyoruz; meşhur Bahira olayına en esaslı tenkitleri Zehebî yapmıştır. Zehebî, olayı anlatmak için attığı başlığın yanına: *-in sahha- (eğer doğruysa)* ifadesini koyarak işe başlamış ve rivayetin cidden münker bir hadis olduğu belirttikten sonra tenkitlerini şu şekilde sıralamıştır: "Ebû Talib Hz. Peygamber'i Ebûbekir ve Bilal ile nasıl geri gönderebilir? Ebûbekir, Hz. Peygamber'den iki yaş küçüktür, Bilal ise henüz doğmamıştır. Sonra bulutların gölgelediği bu şahsa doğru ağaçların gölgeleri nasıl sünebilir, uzanabilir? Bulutun gölgelemesi sebebiyle ağacın gölgesinin olması mümkün değildir. Ayrıca peygamberlik geldikten sonra bu olaydan ne Ebû Talib, ne Kureyşliler ne de Hz. Peygamber bahsetmişlerdir. (Bu olay) gerçek olsaydı muhakkak bahsederdilerdi. Yine diğer bir nokta da bu olay gerçekse, bundan Hz. Peygamber'in peygamber olmadan önce peygamber olacağını bildiği

⁹⁰³ Hizmetli, 80,81.

anlaşılır. Bu durumda Hz. Peygamber, Hira Mağarası'nda ilk vahiy geldiğinde niye çok korkmuştur. Hatta ilk vahiy sonrası şaşkınlıktan intihar etmeyi bile düşünmüştür. Bir diğer problem de şayet Rahip Bahira'nın dediğı gibi bu çocuğun Şam bölgesindeki Yahudiler tarafından öldürölmesi tehlikesi varsa, onun üzerine çok titreyen ve bu konuda çok hassas olan Ebu Talip, yirmili yaşlarında iken Hz. Peygamber'i Hatice'nin kervanının başında ikinci kere Şam bölgesine nasıl gönderebilmiştir? ”⁹⁰⁴

Zehebî'nin sadece eserlerinin ismini saysak sayfalar tutan uzun bir liste oluşur. Böyle bir alime sahip olmakla Dişarbakırlılar-Silvanlılar ne kadar övünse azdır. Bu sebeple bu toprakların evladına vefa niyetiyle bir mahalleye veya parka onun adı verilmelidir. Dahası onun adına bir kütüphane veya enstitü kurulmalıdır. Bu mümbit topraklardan nice Zehebîler yetişmesi dileğıyle.

EK-4: İBNU'L-ESİR'İN “EL-KAMİL”İNİN TERCEMESİ ÜZERİNE MÜLAHAZALAR

Tarihte yaşayan medeniyetlerin kendi başlarına oluşmadıkları, çevresindeki ve kendinden önceki medeniyetlerin birikimlerinden faydalandıkları kesindir. Esasen böyle bir durum tarihsel bir zorunluluktur da. Diğer medeniyetlerin birikimlerinden istifade edip kendi ürettikleriyle mezc edebilen medeniyetler, tarihe damgasını vurmuş, kalıcı izler bırakmış medeniyetler olmuşlardır.

İslam Medeniyeti de böyledir. Kendinden önce yaşayan medeniyetlerin birikimlerinden azami ölçüde faydalanmayı

⁹⁰⁴ Zehebî, I, 57.

bilmiş, etrafında bulunan değişik medeniyetlerden etkilenmiştir. Bu anlamda İşlam Medeniyeti birçok kültürün karıştığı mozaik bir medeniyettir.

Bu birikimlerin İşlam Dünyasına ulaşmasının en önemli yolu da Beytu'l-Hikme çerçevesinde oluşturulan eviri hareketleri ile olmuştur. Bu eviriler bağlamında Yunancadan, Hinteden, Süryaniceden, Aramiceden, Pehleviceden, Rumcadan, yığınla kitap büyük paralar sarf edilerek çevirtilmiş ve Müslümanların hizmetine sunulmuştur. Dönemin halifesi çevredeki devletlerden, özelde Bizans topraklarından kervanlarla kitap toplattırmış ve Bağdat'a getirilen bu kitaplardan bazıları önemine binaen ağırlığınca altın tozu karşılığında mtercimlere evirtilmiştir.⁹⁰⁵

İşlam Medeniyeti'nde özellikle kültürel sahada gerçekleşen bu çeviriler sayesinde bir bilgi patlaması yaşanmış ve dünya tarihi boyunca o zamana kadar hiçbir medeniyette görülmediği kadar bilgi üretimi gerçekleşmiştir. Bu retim hem dini sahada hem de pozitif bilimler alanında olmuştur.

Nasıl ki değişik medeniyetlerden yapılan bu eviriler, İşlam dünyasına ve medeniyetine ivme kazandırıp dünyanın öncülüğünü sağladı ise benzer bir olay, Avrupa için de söz konusudur. Endülüs, Sicilya ve Haçlı seferleri yolu ile tanışılan İşlam Medeniyeti'nin bilgi birikimi, Avrupa'da büyük bir hızla Latinceye çevrilmiş ve bu sayede reform ve Rönesans hareketleri ile aydınlanma çağına girilmiştir. Avrupa'nın bu günkü hakimiyetinin temelinde o dönemde

⁹⁰⁵ İbrahim, Sanam, Seyfettin Erşahn, *İşlam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2006, 38.

başlayan ve yaklaşık 5-6 asır devam eden bu çeviriler vardır dersek yanlış söylemiş olmayız.⁹⁰⁶ “Aslanın gücü yediklerinden” şeklindeki söz belki de bunu anlatmaktadır. Medeniyetlerin bu güce ulaşması, faydalandığı birikimlerden kaynaklanmaktadır.

Bu örnekler, esasen bizim kendi başımıza bir şeyler üretmekten çok, kollektif akla ihtiyaç duyduğumuzu gösterir. Bu anlamda ilim adamları hem ilgilendikleri ilim dalı ile ilgili dile hakim olmaları, hem de bilginin herkese ulaşması için önemli kitapların çevirilerini mutlaka yapmaları gerekmektedir. Bu kitapların başında kaynak eserler gelir. Kaynak eserlerin bu anlamda çevirileri büyük önem arz etmektedir.

Belki de bu eksikliğin hissedilmesinden dolayı Cumhuriyetin ilk yıllarında bizzat Türk Tarih Kurumu tarafından üzerinde durularak Türkçeye önemli oranda kaynak çevirileri yaptırılmıştır. Buna İslam tarihi ile ilgili olarak örnek verecek olursak, Taberi çevirtilmiş ve bir kısmı da yayınlanmıştır. Yine Mesudi, çevirtilmiş ve Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde çevirisi daktilo edilmiş halde maalesef hâlâ basılmayı beklemektedir. Aslında bu önemli eserin o haliyle bile basılması faydadan hali değildir. Bu alanda çok önemli bir boşluğu dolduracaktır.

Bu noktada çevirilerde istem dışı bir kısım çeviri hatalarının olması mümkündür. Bu durum her çeviri eser için geçerlidir ve bundan kurtulmak pek de mümkün değildir. Bütün bunlara rağmen, tercümelerin kullanılmasının ilmi hayatı ve çalışmaları artırdığı için, bir takım yanlış çeviriler

⁹⁰⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercüme*, İstanbul, 1935, 106.

olsa da dikkatli bir kullanımla çevirilerin kullanılması faydadan hali değildir.

El-Kamil Fi't-Tarih Tercemesi

Yukarıda ifade ettiğimiz önemli kaynak eserlerin başında İbnü'l-Esir el-Cezerî'nin **El-Kamil Fi't-Tarih** adlı eseri gelmektedir. Bu eser, gerek İslam tarihçilerinin gerek ortaçağ tarihçilerinin vazgeçemedikleri çok önemli bir kaynak eserdir. İbnü'l-Esir'in bu önemli eseri, esasen ilk dönem İslam tarihinden çok, sonraki dönemler açısından detaylı bilgileri bize aktaran eşsiz bir kaynaktır. Eserin Türkçemize çevirisi 80'li yıllarda yapılarak çok önemli bir iş başarılmıştır. Bu anlamda öncelikle eserin çevirmenleri başta olmak üzere emeği geçen herkese teşekkür etmek gerekir.

Her eserin çevirisinde olduğu gibi bu eserin çevirisinde de kasıtsız olduğunu düşündüğümüz kimi çeviri hataları mevcuttur. Bu çeviri hataları muhtemelen çevirmenden olabileceği gibi, redaktörden veya basım esnasındaki bir takım problemlerden de olabilir. Bu sebeple bunları normal karşılıyoruz. Bu eserdeki çeviri hatalarına örnek olması açısından sadece Cezire kelimesini esas alıp bu kelimenin çevirilerindeki bazı hataları vermek ve ayrıca bir de bir paragraflık bir örnek sunmak istiyoruz.

Cezire الجزيرة

Cezire, kelimesi Arap coğrafyacılar tarafından Fırat ve Dicle'nin arasında kaldığı ve adaya benzediği için ada anlamında olup Yukarı Mezopotamya dediğimiz bölge için

kullanılmaktadır.⁹⁰⁷ Bu kelimenin İbnü'l-Esir'in el-Kamil'indeki çeviri yanlışlarının bir kısmı şu şekildedir:

1- *اهل الجزيرة* ifadesi,⁹⁰⁸ "Cezire Halkı" şeklinde çevrilmesi gerekirken "Arap yarımadası halkı" şeklinde çevirilmiş.⁹⁰⁹ Hâlbuki burada bahsedilen konu, Cezire bölgesindeki halk olduğu cümlelerin devamında anlatılmaktadır.

2- Aynı hatanın benzeri bu sefer⁹¹⁰ *اهل الجزيرة* "Arabistanlılar" olarak tercüme edilmiştir.⁹¹¹ Hâlbuki coğrafi olarak bu bölgenin Arabistan ile alakası yoktur.

3- H. 147. yılın olaylarının anlatıldığı yerde⁹¹² ise *الجزيرة* Cezire kelimesi hiç çevrilmemiştir. Çeviri: "Cezire'deki Haricilerin bulunduğu yerdeki orduyla Musul'da bekliyordu." şeklinde olması gerekirken: "Harb b. Abdullah, o esnada iki bin kişilik bir orduyla Musul'da Haricilerin bulunduğu yerde idi." ⁹¹³ şeklinde yapılmış.

4- H. 287. yılı olaylarının sonunda ise *الجزيرة* Cezire kelimesi, kendisi içinde bir birim olan Diyar-ı Rebia olarak algılanmıştır. Çeviri: "Cezire bölgesinden Diyar-ı Rebia Emiri ..." ⁹¹⁴ şeklinde tercüme edilmesi gerekirken, "Diyar-ı

⁹⁰⁷ C. F. Seybold, *Algeziras ve Cezire, İA*.

⁹⁰⁸ Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, 1995, (Tornberg Baskısı), V, 416.

⁹⁰⁹ Bkz. İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi, el-Kamil Fi't-Tarih Tercemesi, Çev; Yunus Apaydın*, Redaktör: Mertol Tulum, İstanbul, 1986, V, 340.

⁹¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, 1995, (Tornberg Baskısı), V, 400.

⁹¹¹ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi, el-Kamil Fi't-Tarih Tercemesi, Çev; Yunus Apaydın*, Redaktör: Mertol Tulum, V, 329.

⁹¹² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, 1995, (Tornberg Baskısı), V, 577.

⁹¹³ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi, el-Kamil Fi't-Tarih Tercemesi, Çev; Yunus Apaydın*, Redaktör: Mertol Tulum, V, 466.

⁹¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, 1995, (Tornberg Baskısı), VII, 508.

Rebia Emiri..."⁹¹⁵ şeklinde tercüme edilmiştir. Hâlbuki Diyar-ı Rebîa Cezîre'deki üç bölgeden sadece birisidir.

5- Son olarak Cezîre bölgesi ile ilgili olan Mardin Kalesi ile ilgili bir örnek vermek istiyoruz. H. 361 yılı olayları içinde geçen bir ibare: "*Bu yılın Şevval ayında Ebu Tağlib b. Hamdan Mardin Kalesi'ni ele geçirdi.*"⁹¹⁶ şeklinde tercüme edilmesi gerekirken, fail hafzedilip, Mardin kelimesi de atlanarak şöyle bir çeviri ortaya çıkmıştır: "*Bu yılın Şevval ayında Ebu Tağlib Hamdan Kalesi'ni ele geçirdi.*"⁹¹⁷

Bu örnekleri verirken hiç kimsenin emeğini küçümsemek istemiyoruz. Ancak burada aktardığımız örnekler bu tercümenin çalakalem yapılmış bir tercüme olduğu hissini vermektedir.⁹¹⁸ Ancak meselenin bazen çala kalemlikten öteye geçtiğini de bir örnek ile desteklemek istiyoruz.

Yanlış Çeviriye Örnek: Kürtler mi? Türkler mi?

İbnü'l-Esir'in el-Kamil'inin Türkçeye çevirisinden sadece Cezîre ile ilgili 5 adet örnek verdikten sonra, bu kelime çevirisi hatalarına ilave olarak bir paragraf çevirisi sunmak istiyoruz. Bu paragrafın çevirisinde 4 yerde orijinalinde "Kürtler" olarak geçen kelimeler, "Türkler" olarak tercüme edilmiş. Öncelikle bu paragrafın orijinalini ve çevirisini verip bunun üzerinde değerlendirmemizi yapmak istiyoruz.

⁹¹⁵ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi, el-Kamil Fi't-Tarih Tercemesi*, Çev; Yunus Apaydın, Redaktör: Mertol Tulum, VII, 422.

⁹¹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, 1995, (Tornberg Baskısı), VIII, 626.

⁹¹⁷ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi, el-Kamil Fi't-Tarih Tercemesi*, Çev; Ahmet Ağırakça, Redaktör: Mertol Tulum, VIII, 537.

⁹¹⁸ Mütercimlerin bilgi ve çeviri yeteneğinden kuşumuz bulunmamaktadır.

وفيها كانت وقعة للزنج انهزموا فيها وكان سببها أن محمد بن عبيد الله كتب إلى علي بن أبان، بعد الصلح، يسأله المعونة على الأكراد الدارنان، على أن يجعل له ولأصحابه غنائمهم، فكتب علي إلى صاحبه يستأذنه، فكتب إليه أن وجه إليه جيشاً وأقم أنت، ولا تتفد أحداً حتى تستوثق منه بالرهائن ولا يأمن غزوه والطلب ثاره. فكتب علي إلى محمد يطلب منه اليمين والرهائن، فبذل له اليمين، ومطله بالرهائن، فلحرص علي على القائم أنفذ إليه جيشان فسير محمد معهم طائفة من أصحابه إلى الأكراد، فخرج إليهم الأكراد فقاتلوه، ونشبت الحرب، فتخلى أصحاب محمد عن الزنج، فانهزموا وقتلت الأكراد منهم خلقاً كثيراً.⁹¹⁹

“Bu yıl içinde Zenciler girdikleri bir savaşta mağlup olmuşlardı. Aralarında akdettikleri barıştan sonra Muhammed b. Ubeydullah Ali b. Eban’a mektup yazıp Türklerle karşı kendisine yardım etmesini istemiş ve elde edecekleri ganimeti aralarında paylaşacaklarını söylemişti. Ali efendisine mektup yazıp ondan bu husus hakkında izin istemiş, o da ona: “Oraya bir ordu gönder ve sen kendin olduğun yerde kal, ayrıca ondan rehineler almadıkça ve ona tam güvenmedikçe oraya da hiç kimseyi gönderme. Belki o senden intikam almak isteyecektir.” şeklinde mektup yazmıştı. Ali b. Ebân Muhammed’e mektup yazıp ondan yemin etmesini ve kendisine rehineler göndermesini istemişti. Muhammed ona bir sürü yeminler ettiği halde rehine gönderme hususunda bir hayli oyalamıştı. Ancak Ali’nin ganimet elde etmek hırsından dolayı duramamış ve Muhammed’in yanına ordu göndermişti. Muhammed de bu gelen zencilere bir grup askerini katmış ve Türkler üzerine göndermişti. Ancak Türkler karşısına çıkıp da çarpışmaya girince, aralarında şiddetli bir savaş meydana gelmiş, Muhammed b. Ubeydullah’ın adamları Zencileri yalnız bırakıp geri çekilmiş-

⁹¹⁹ İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, 1995, (Tornberg Baskısı), VII, 331; Ayrıca bkz. İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, Tahk: Muhammed Yusuf Dokak, Beyrut, 1987, VI, 287.

lerdi. Böylece onlar büyük bir hezimete uğramışlar, Türkler de onlardan büyük bir kitleyi öldürmüşlerdi.”⁹²⁰

Öncelikle buradaki altı çizili bu dört kelimenin niçin bu şekilde çevrildiği konusunda bir bilgiye sahip değiliz. Acaba eserin diğer baskılarında bu kelimeler bu şekilde mi geçiyor diye baktığımızda onlarda da buna rastlamıyoruz.⁹²¹ Diğer baskılar da, çeviriye esas olan Tornberg nüshası gibi aktarmışlardır. Yine İbnü'l-Esir çoğunlukla aktardığı bilgileri Taberi'nin sıralamasına göre alıp ağırlıklı olarak Taberi'nin metoduna tabi olmuştur. İlgili bölüme baktığımızda Taberi de h. 266 yılı olayları içinde aynen bu kelimeleri İbnü'l-Esir gibi kullanmaktadır.⁹²²

Okuyucuyu iki metin arasındaki farkı görmeye davet ediyoruz. Ayrıca bu paragraftaki hatalar sadece 4 kelime ile de sınırlı gözüküyor. Bu durum, insanın kafasında soru işaretlerinin oluşmasına neden olmaktadır. Öncelikle bu kadar açık ve tekrarlanan bir hata olamayacağını düşünüyoruz, ancak açık ve net olarak bunun bir sebebini de bulamıyoruz. Eserin diğer bölümlerinde geçebilen bu ibareler⁹²³ niçin burada değiştirilmiştir.⁹²⁴ Bir paragrafta aynı kelimenin tercümesinde 4 defa hata yapılmaması gerekir. Ayrıca bu kelimelerin birbirine benzemesi de söz konusu değildir. Yine

⁹²⁰ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi, el-Kamil Fi't-Tarih Tercemesi*, Çev; Ahmet Ağırakça, Redaktör: Mertol Tulum, VII, 275- 276.

⁹²¹ İbnü'l-Esir'in bir diğer baskısı için bkz. Haz. Şeyh Halil Memun Şiha, Beyrut 2002, VI, 46.

⁹²² Taberi, V, 526.

⁹²³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, 1995, (Tornberg Baskısı), VII, 538.

⁹²⁴ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi, el-Kamil Fi't-Tarih Tercemesi*, Çev; Ahmet Ağırakça, Redaktör: Mertol Tulum, VII, 449.

İbnü'l-Esir gibi bir yazara da saygı duyulmalıdır. Onun eseri çevrilirken en azından ona saygı açısından kitabı onun yazdığı gibi aynen çevrilmeliydi. Akademik etik, sadakat ve ahlak bunu gerektirir.⁹²⁵

Bu noktada okuyucu olarak bizim bir açıklama beklemek hakkımız olmalıdır. Değilse etnik bir kaygı ile bu tasarrufun yapıldığını düşünmek bile istemiyoruz. Çünkü bu durumda akademik etikten yoksunluk ortaya çıkmış olacaktır. İnsanlarda belli bir ırkı yüceltme duyguları olabilir. Bu konu, her ne kadar istenmeyen bir mesele olsa da fikir özgürlüğü çerçevesinde olabilecek bir durumdur. Ayrıca tarihte İslam'ı yüceltme adına önemli işler yapmış olan bir kavmi-İslam'a bin yıldan fazla hizmet etmiş olan Türkler gibi- ırkından dolayı değil, yaptığı hizmetlerden dolayı övmek de gereklidir. Bu en azından diğer kavimlerin de bu hizmetler için yarışması anlamında iyi de olabilir.

Yukarıda aktardığımız örneklerle rağmen bu eser, bütün İslam tarihçileri ve ortaçağ tarihçileri için kaynak bir eserdir. Bu manada bu tercüme de ilim adamları tarafından yardımcı olması açısından kullanılabilir. Ancak Arapça ile karşılaştırılmadan referans verilmemelidir. Dikkatle incelenirse her sayfada ufak tefek hatalar bulunulabilecektir. Bunlar çeviri hatası olduğu gibi musahhih, redaktör, matbaa hatası da

⁹²⁵ Bu bağlamda bu cildin mütercimi olan Ahmet Ağırakça'dan -esasen mütercimin irki bir saikle böyle bir çeviri yapacağına hiç ihtimal vermiyorum- bunun cevabını da beklemeye hakkımız olduğunu düşünüyorum.

olabilir. Her ne olursa olsun eser kaynak verilirken aslı ile karşılaştırılarak kullanılmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, Ankara, 1999.
- Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, Çev; Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987.
- Acar Abdurrahman, "Amid (Diyarbakır) Şehrinin Fethi (Vakıdiye Göre)", *Dicle Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, Diyarbakır, 1999.
- Aday Şer, *Siirt Vekayinamesi*, Çev; Celal Kabadayı, İstanbul, 2002.
- Aka İsmail, *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, Ankara, 1994.
- Akbulut Yılmaz, *Bingöl Tarihi*, Ankara, 1995.
- Aksu Ali, *Mervan b. Muhammed ve Emevi Devleti'nin Yıkılışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1999.
- Akyüz P. Gabriel, *Osmanlı Devleti'nde Süryani Kilisesi*, Mardin, 2001.
- Alay Okan, *Kültür Dünyamızda Bingöl*, Ankara, 1996.
- Algül Hüseyin, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1995.
- Ali Emirî, *Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyyesi*, Yay. Haz; Heyet, Ankara, 2005.
- Alptekin Coşkun, "Artuklular", *DİA*.
- Ammara Muhammet, , *Laiklik ve Dini Fanatizm Karşısında İslam Devleti*, Çev; Ahmet Karababa, Salih Barlak, İstanbul, 1991.

- Arnold T. W., *İntişar-ı İslam Tarihi*, Çev; Hasan Gündüzler, Ankara, 1982.
- Asri Çubukçu, "İyaz b. Ganem", *DİA*, İstanbul, 1996.
- Aşan Muhammet Beşir, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde İskân İzleri*, XI-XIII yy, Ankara, 1992.
- Atalay Orhan, *Doğu Batı Kaynaklarında Birlikte Yaşama*, İstanbul, 1999.
- Atçeken İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam*, Ankara, 2001.
- Avcı Casim, *İslam Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003.
- Azimî, *Azimî Tarihi*, Haz; Ali Sevim, Ankara, 1988.
- Azimli Mehmet, "Hulefa-i Raşidin Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Mülahazalar", *İstem*, Sayı, 6, Konya, 2005.
- Azimli Mehmet, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara, 2004.
- Azimli Mehmet, *Mesleme b. Abdülmelik ve Futuhâtı*, Dicle Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, sayı, II, 2000.
- Bartold W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev; Fuat Köprülü, Ankara, 1973.
- Belazurî, *Fütûhü'l-Buldân*, Beyrut, 1991.
- Beysanoğlu Şevket, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, Ankara, 1996.
- Beysanoğlu Şevket, "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Müze Şehir*, İstanbul, 1999.

- Bosworth Clifford Edmund, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri*, Çev; Hande Canlı, İstanbul, 2005.
- Bulduk Abdulgani, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Elazığ, 2004.
- Caetani Leon, *İslam Tarihi*, Çev; Hüseyin Cahit, İstanbul, 1927.
- Cahen Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev; Erol Üye Pazarcı, İstanbul, 2000.
- Carlyle T., *Kahramanlar*, Çev; Behzat Tunç, İstanbul, 1976, 80.
- Cheneb Moh. Ben, "Zehebî", İA.
- Chokr Melhem, *Zındıklık ve Zındıklar*, Çev; Ayşe Meral, İstanbul, 2002.
- Çelebi Ahmet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1991.
- Çelebi Evliya, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz; Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, 1999.
- Çelik Mehmet, *Süryanî Tarihi*, Ankara, 1998.
- Çelik Muammer, *Erzurum Kitabı*, İstanbul, 1997.
- Çevik Adnan, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, İstanbul, 2002, (Basılmamış Doktora Tezi).
- Dalyan Murat Gökhan, *Adıyaman Tarihi*, Ankara, 2007.
- Demir Ahmet, *İslam'ın Anadolu'ya Gelişi*, İstanbul, 2004.

- Demircan Adnan, 'Diyarbakır'da Harici İsyanları' *Oğuzlar Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 2002.
- Demirkent Işın, "Sümeysat", İA.
- Demirkent Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, Ankara, 1994.
- Dineveri, *Ahbaru't-Tıval*, Beyrut, trz.
- Dolapönü Hanna, *Tarihte Mardin*, İstanbul, 1972.
- Draz Abdullah, *Kur'an'a Giriş*, Çev; Salih Akdemir, Ankara, 2000.
- Durant Will, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev; Orhan Burhanettin, İstanbul, Trz.
- Ebu'l-Fazl İzzeti, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, Çev; Cahit Koytak, İstanbul, 1984.
- Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, Beyrut, 1997.
- Ekrem Cemil Paşa, *Kürdistan Kısa Tarihi*, İstanbul 1998.
- Erdal Mesut, "Muhammet Pickthall'ın Cultural Side of İslam Adlı Eserinde Hoşgörü" , *Dicle Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı, II, Diyarbakır 2000.
- Erşahin Seyfettin, *Akkoyunlular*, Ankara, 2002.
- Ezdî, *Fütuhu's-Şam*, Kahire, 1970.
- Fadlallah Muhammed, *İslam'da Kuvvetin Mantığı*, Çev; Vahdettin İnce, İstanbul, 1997.
- Fayda Mustafa, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İstanbul, 1992.
- Gairdner W. H.T., *Batının İslam Korkusu*, Çev; Hüseyin Küçükcalay, Konya, 1995.

- Göyünç Nejat, "Diyarbakır", *DİA*, İstanbul, 1994.
- Güler Selahattin E., "Edessa Krallığı Dönemin-den Günümüze Kadar Urfa Bölgesi Vali Ve Yöneticileri", *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Haz; Heyet, Ankara, 2002.
- Günaltay M. Şemsettin, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müvverihler*, İstanbul, 1991.
- *Gürcüler Tarihi*, Çev; Hırant Anderesyan, Ankara, 2003.
- Ğandur Muhammed Yusuf, *Ceziret-u İbn Ömer*, Beyrut, 1990.
- Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, Çev; Abdülhalık Bakır, Ankara, 2001.
- Hamidullah Muhammed, *Hız. Peygamberin Savaşları*, Çev; Nazire Erinç Yurter, İstanbul, Trz..
- Hemedani, *el-Buldan*, Beyrut, 1996.
- Hınz Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt*, Çev; Tefvik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1992.
- Hitti Philip K., *Arap Tarihinin Mimarları*, Çev; Ali Zengin, İstanbul, 1995.
- Hitti Philip K., *İslam Tarihi*, Çev; Salih Tuğ, İstanbul, 1989.
- Hizmetli Sabri, *İslam Tarihçiliği Üzerine*, Ankara, 1991.
- Hodgson Marshall, G. S., *İslam'ın Serüveni*, Çev; Heyet, İstanbul, 1993.
- Honigman Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev; Fikret Işıltan, İstanbul, 1970.

- Honigmann Ernst, *Nasibin*, İA.
- Işıltan Fikret, "Harran", İA.
- Işıltan Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul, 1960.
- İbn Abdirrabbih, *İkdu'l-ferit*, Beyrut, 1988.
- İbn Adim, *Buğyetu't-Taleb*, Çeviri ve açıklamalar; Ali Sevim, Ankara, 1982.
- İbn Asem, *el-Futuh*, Beyrut, trz.
- İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Alaiyye Fi'l-Umuri'l-Alaiyye*, *Selçukname*, Çev; Mürsel Öztürk, Ankara, 1996.
- İbn Cevzî, *el-Muntazam*, Beyrut, 1992.
- İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev; İsmail Güler, İstanbul, 2003.
- İbn Fakih, *Kitabu'l-Buldan*, Beyrut, 1996.
- İbn Hallikan, *Vefeyatu'l-Ayan*, Beyrut, 1978.
- İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, Beyrut, 1928.
- İbn Hazm, *Cevamiu's-Sire*, Mısır, 1900.
- İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l-Ümem*, Beyrut, 2003.
- İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut, 1997, Beyrut, 1997.
- İbn Sad, *Tabakat'ul-Kübra*, Beyrut, 1985.
- İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatira*, Dimeşk, 1978.
- İbn Useybia, *Uyunu'l-Enba*, Beyrut, 1998, 153.
- İbnu'l-Esir, *İslam Tarihi, el-Kamil Fi't-Tarih Tercemesi*, Çev; Yunus Apaydın, Redaktör: Mertol Tulum, İstanbul, 1986.
- İbnu'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi(Artuklular Kısımı)*, Çev; Ahmet Savran, Erzurum, 1992.
- İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, 1995.

- İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtler Tarihi*, Çev, M. Emin Bozarslan, İstanbul, 1990.
- İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-Zeheb*, byy. Trz.
- İdris-i Bitlisi, *Selimşahname*, Çev; Hicabi Kırılancığı, Ankara, 2001.
- İmam Zade Mehmet Esat Efendi, *Fetih Hadisi*, Haz; Necdet Yılmaz, İstanbul, 2002.
- İnalçık Halil, "Erzurum", İA.
- İsamuddin Abdurrauf, *Biladu'l-Cezire*, trz. byy.
- İsmail R. Faruki, Luis L. Faruki, *İslam Kültür Atlası* Çev; Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu, İstanbul, 1991.
- İstahri, *el-Mesalik vel-Memalik*, Beyrut, 1927.
- Kafesoğlu İbrahim, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2, Ankara, 1964.
- Kalkaşendi, *Subhu'l-Aşa*, Beyrut, 1987.
- Kayhan Hüseyin, "Haçlılar Karşısında Artuklular", *I. Uluslararası Mardin Sempozyumu*, İstanbul, 2006.
- Kazıcı Ziya, *İslam Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul, 1996.
- Kazvini, *Asaru'l-Bilat ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut, 1998.
- Keleş Ahmet " . . . savaşmakla emr olundum " Hadisi Örneğinde Hadislerin Tasnifi Problemi" *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, C. 4 sayı. 2, Adana, 2004.
- Keleş Ahmet, "Diyarbakır'lı Bir Muhaddis Olarak Zehebî'nin Hadis İlmindeki Yeri", *Oğuzlar-*

dan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır, 2003.

- Konukçu Enver, *Köroğluna Kadar Bingöl*, Ankara, 1987.
- Konyalı İbrahim Hakkı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960.
- Köprülü Fuat, "Artuklular", İA.
- Kruse Hans, "İslam Devletler Hukukunun Ortaya Çıkışı", *İslam Tetkikler Enstitüsü Dergisi*, Çev; Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul, 1971, c. 4, cüz, 3-4, sh. 57-65.
- Küçük Cevdet, "Erzurum", DİA.
- Kürkcüoğlu Cihat, "Anadolu'nun En Önemli Turizm Güzergâhlarından Biri", *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Haz; Heyet, Ankara.
- Lewis Bernart, *Tarihte Araplar*, Çev; H. Dursun Yıldız, İstanbul, 2000.
- M Lüey. Safi, "İslam'da Savaş ve Barış", *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, Çev; Safiye Mortav Gülen, c. III, sayı, I, 64.
- Maalouf Amin, *Ölümcül Kimlikler*, Çev; Aysel Bora, İstanbul, 2000.
- Mahmut Şit Hattab, *Komutan Peygamber*, Çev; Ahmed Ağırakça, İstanbul, 1988.
- Makdisi, *Ahsenu't-Tekasim*, Beyrut, 1906.
- Makdisi, *Kitabu'l-Bed ve't-Tarih*, Beyrut, 1899.
- Makrizi, *es-Suluk*, Beyrut, 1997.
- Maksutoğlu Mehmet, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 2003.

- Mantran Robert, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, Çev; İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981.
- Mardin, *Aşiret-Cemaat-Devlet*, Haz; Heyet, İstanbul, 2001.
- Mesudî, *Mürûcu'z-Zehab*, Beyrut, 1997.
- Mez Adam, *Onuncu yy'da İslam Medeniyeti*, Çev; Salih Şaban, İstanbul, 2000.
- Minorski V., "Mardin", *İA*.
- Mustafa Nevin Abdülhalık, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, Çev; Ahmet Özel, İstanbul, 1990.
- Nasır Hüsrev, *Sefername*, çev; Abduvahap Terzi, Ankara, 1988.
- Noth Albrecht, *Müslümanlıkta ve Hristiyanlıkta Kutsal Savaş*, Çev; İhsan Çatay, İstanbul, 1999, 25; Mustafa Fayda, "Fütuh", *DİA*.
- Ostrogorsky George, *Bizans Devleti Tarihi*, trc; Fikret Işıltan, Ankara, 1991.
- Özel Ahmet, "Cihat", *DİA*.
- Öztürkatalay Latif, *Mardin ve Mardinliler*, İstanbul, 1995.
- Parry v. J., "İslam'da Harp Sanatı", *Tarih Dergisi*, Çev; Erdoğan Merçil, S. Özbaran, Fas. 13, trz. byy.
- Polat İbrahim Ethem, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, Ankara, 2006.
- Rağıp el-İsfehani, *el-Müfredat*, İstanbul, 1986.
- Sağdı Ebu Ceyb, *Mervan b. Muhammed*, Dımeşk, 1982.

- Sakaoğlu Saim, *101 Anadolu Efsanesi*, İstanbul, 1976.
- Sarıçam İbrahim, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesaj*, Ankara, 2003.
- Sarıçam İbrahim, Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2006.
- Semerkandî Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, Çev; Necati Lugal, İstanbul, 1977.
- Sevim Ali, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Makaleler*, Ankara, 2005.
- Sevim Ali, "Necmettin İlgazi", *DİA*.
- Sevim Ali, *Anadolu'nun Fethi*, Ankara, 1993.
- Sevim Ali, "Artuk b. Eksük", *DİA*.
- Sevim Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Devleti Tarihi*, Ankara, 1989.
- Seybold C. F., "Algeziras ve Cezire", *İA*.
- Sobernheim M., "Hamdaniler", *İA*.
- Söylemez Mahfuz, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara, 2003.
- Suheyli, *er-Ravzu'l-Unf*, Beyrut, 2000.
- Sümer Faruk, *Karakoyunlular*, Ankara, 1984.
- Streck, "Ermeniyye", *İA*.
- Şemisani Hasen, *Medinet-u Mardin*, Beyrut, 1987.
- Şemsettin Sami, "Erzurum", *Kamusu'l-Alam*, İstanbul, 1894.
- Şemsettin Sami, "Lice" *Kamus-u A'lam*, İstanbul, 1894.
- Şerefhan, *Şerefname*, Çev; M. Emin Bozaslan, Diyarbakır, 2006.

- Şeşen Ramazan, "Harran" DİA.
- Şeşen Ramazan, *Harran Tarihi*, Ankara, 1993.
- Şeşen Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998.
- Şeşen Ramazan, *Selahattin Eyyübi ve Devlet*, İstanbul, 1987.
- Şevki Ebu Halil, *İslam Ve Dünya Medeniyetleri Tarihi*, Çev; Atik Aydın, Abdulhadi Timurtaş, İstanbul, 2005.
- Şibli Mevlana, *Asr-ı Saadet*, Çev; Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1997.
- Taberi, *Camiu'l-Beyan*, Beyrut, 1995.
- Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut, 1990.
- Tanışık Halil Refet, *Urfa Yıllığı*, Ankara, 1974.
- Taşdemir Mehmet, "Mardin", DİA.
- Tekin Rahmi, *Ahlat Tarihi*, İstanbul, 2000.
- Tihrani Ebu Bekir, *Kitab-u Diyarbekriyye*, Çev; Mürsel Öztürk, Ankara, 2001.
- Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, *Orta Çağda İki Yahudi Seyyah'ın Avrupa, Asya ve Avrupa Gözlemleri*, Çev; Nuh Aslantaş, İstanbul, 2001.
- Tufantoz Abdurrahim, *Ortaçağ'da Diyarbekir*, Ankara, 2005.
- Tuncel Metin, "Bingöl" DİA, İstanbul, 1992.
- Turan Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, trz.
- Uçar Şahin, *İslam'da Mülk ve Hilafet*, İstanbul, 1996.

- Urfalı Mateos, *Vekayiname*, Çev; Hrant Andresyan, Ankara, 1987.
- Uzunçarşılı İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara, 1988.
- Üçok Bahriye, *İslam'dan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, İstanbul, 1996.
- Ülken Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercüme*, İstanbul, 1935.
- Ünal Mehmet Ali, *XVI. yy Harput Sancağı*, Ankara, 1989.
- Ünal Abdülkerim, "Erzen'den Kutalan'a", *Siirt Sempozyumu*, Siirt, 2007.
- Üsame b. Munkiz, *İbretler Kitabı*, Çev; Yusuf Ziya Cömert, İstanbul, 1992.
- Vakıdî, *Tarîhu Futûhi'l-Cezire ve'l-Hâbûr ve Diyarbekr ve'l- Irâk*, Dîmeşk, 1996.
- Vaux Cura de, "Sabiîler", *İA*.
- Weir T. H., "Harran", *İA*.
- Yakubi, *Tarihu'l Yakubi*, Beyrut, 1993.
- Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldan*, Beyrut, 1990.
- Yaman Ahmet, *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, İstanbul, 1998.
- Yazıcı Nesimi, *İlk Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 2004.
- Yıldız H. D., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1991.
- Yınanç Mükrimin H., "Diyarbakır" *İA*.

- Yücel Yaşar, *Timur'un Ortadoğu Seferleri ve Sonuçları*, Ankara, 1989.
- Yücesoy Hayrettin, "Evrensel Tarih İçinde Mardin Abdusselam Efendi'nin Mardin Tarihi", *I. Uluslararası Mardin Sempozyumu*, İstanbul, 2006.
- Yüksel Ahmet Turan, *İslam'da Bilim Tarihi*, Konya, 2002.
- Zehebî, *Siyeru Alemu'n-Nubela*, Beyrut, 1990.
- Zengin Burhan, *Hasankeyf Tarihi*, İstanbul, 2001.

Dünya coğrafyasının bazı bölgeleri için "medeniyet beşiği" derler. Bu ismi en çok hak eden de Anadolu'dur. Anadolu'nun doğusu ise bir anlamda medeniyetlerin hem buluşması hem de çatışmasının yaşandığı coğrafyadır. İncelediğimiz coğrafya olan İslam tarihindeki özel adıyla "Cezire Bölgesi" İslam öncesi iki büyük medeniyetin (Roma ve Pers) izlerini taşımakla birlikte aynı zamanda bu devletlerin çatışma alanıdır. Bu çatışma beraberinde bir kültür birikiminin bölgede oluşmasına sebep olmuştur. Müslümanlar tarihe çıkışları ile birlikte Dicle ve Fırat çevresindeki bu kültür birikimini kullanmayı, bilmişler ve edindikleri bilgiye yön vererek değişik coğrafyalara taşımışlardır. Bu kültür birikiminde Harranlı Şabilerin, Mardinli Süryanilerin, Amidli Şemsilerin... katkısı yadsınamaz. İslam'ın bu coğrafyaya (Cezire) ulaştığı andan itibaren yaşanan maceraları ise şehir şehir bu kitaptan öğreneceksiniz.

cizgi
KİTAPÇI

ISBN 978-605-9999-92-6

9 786055 999926

www.cizgikitapevi.com

